

Х. МУҲАББАТОВ, Ш. АҚОБИРОВ, М. РАҲИМОВ

ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН

Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2020**

ББК 373.167.1
ББК-28. 6 Я 72+74. (262. 86)
А-20

А-20. Х. Муҳаббатов, Ш. Ақобиров, М. Раҳимов. Географияи Тоҷикистон. Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. – Душанбе: Маориф, 2020. – 256 саҳ.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99947-1-344-8
Моликияти давлат

© «Маориф», 2020

АЗ МУАЛЛИФОН

ХОНАНДАИ АЗИЗ!

Дар дасти шумо китоби дарсии «Географияи Тоҷикистон» аст. Тавассути он шумо кишвари худ, як гӯшаи нотакрори сайёраи Замин – Тоҷикистон маълумоти зиёдеро азхуд намоеду меомӯzed, ба як гӯшаи афсонавӣ ворид мегардед.

Биёед фаҳмем, ки ватани мо чӣ гуна табиат дорад, мардумаш кихоянд, чӣ тавр маскун шудаанд, шакли хочагидории онҳо чӣ гуна аст?

Аввалан мо бо мундариҷаи китоб шинос мешавем, ки дар он бобҳо ва мавзӯҳо ифода гардидаанд. Ҳар мавзӯ ба зербобҳо чудо шудааст, зербобҳо бошанд, ба қисмҳои алоҳида. Шумо китобро саҳифагардон намуда мебинед, ки дар ҳар мавзӯ бахши «Далелҳои ҷолиб» оварда шудааст. Дар ин далелҳо маълумот оид ба объектҳо, ҳодисаҳои воқеаҳои табиӣ антропогенӣ дода шудаанд, ки ҳосси мавзӯи мавриди назар мебошанд. Дар матни китоб шумо ба дигар бахшҳо низ рӯ ба рӯ мегардед. Ҳар як зербоб аз саволҳои водоркунанда оғоз мегардад, ба монанди: «Биёед, ба ёд орем» ? ва «Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед ва чиро меомӯzed?». Мақсади қадами аввал донишҳои дар дарсҳои пешин андухтаҳо ба ёд овардан аст, ки барои омӯзиши мавзӯи нав зарур мебошанд. Дар бахши дуюм бошад, номгӯи саволҳои асосӣ, ки марбут ба мавзӯҳои ин зербоб пешбинишуда бахшида шудааст.

Матни зербобҳо се сарлавҳаро дар бар мегирад. Қор бо онҳо ба шумо кумак мекунад, ки мавзӯро бештар омӯzed, то ки донишҳои андухтаи шумо нисбат ба мавзӯи омӯхташаванда васеатар гарданд. Бахши «Лугати географӣ» шуморо бо мафҳумҳои географӣ, ки ба мавзӯи мавриди назар ва барномаи таълимӣ мансубанд, ошно месозад. Бахши «Далелҳои ҷолиб» оид ба мавзӯи матраҳшаванда маводди иловагӣ медиҳад.

Бахши «Диққат! Ин муҳим аст!» имкон медиҳад, ки шумо далелҳои маълумоти муҳимро азхуд намоеду

фаромӯш накунад. Пас аз ҳар як зербоб матни хулосавӣ дода мешавад. Хулосаи фишурда имконият медиҳад, ки маводди омӯхтаро такрор карда, донишҳои андухтаро мустаҳкам намоед, ки ба баҳши «**Натиҷагирӣ менамоем**» марбут аст. Баҳши «**Худбаҳоидихӣ: оё медонед**» имконият медиҳад, ки шумо дониши андухтаи худро санҷед ва донед, ки то кадом андоза маводди ин зербобро азхуд намудаед. Баҳши «**Маҳорат**» иҷро намудани супоришҳоро дар дафтар талаб менамояд, ки сатҳи азхудкунии донишҳои андухтаро арзёбӣ кунед.

Баҳши «**Дарсҳои амалӣ**» бошад, хонандагонро ба иҷро кардани корҳои амалӣ роҳнамоӣ намуда, малакаи иҷрои амалии онҳоро мустаҳкам менамояд. Баҳши «**Муҳокима**» ва «**Ба эҷодкорӣ даъват мекунем**» барои тафсиру шарҳ додан ва иштирок намудан дар муҳоҷиса ва кор бо глобусу харита ба нақша гирифта шудааст.

 Ҳангоми кор бо китоби дарсии “**Географияи Тоҷикистон**” атласи онро низ мунтазам истифода намоед, зеро дар он оид ба мавзӯҳои додашуда харитаҳо оварда шудааст. Дар харитаҳои географӣ ҳатман объектҳоеро, ки дар матни китоб дар раванди омӯзиш воমেҳуред, ёбед. Барои дар хотир нигоҳ доштан дар китоби дарсӣ баъзе мафҳумҳо бо ҳарфҳои курсив дода шудаанд.

Ҳамзамон шумо метавонед барои мустаҳкам кардани савияи дониши худ аз маводди интернет истифода намоед.

Умедворем, ки дар дарсҳои географияи Тоҷикистон шумо маълумоти кофӣ, зарурӣ, муфид ва навро мефаҳмед азхуд менамоед. Ба шумо дар омӯзиши географияи кишвар барор меҳодем!

2

3

4

МУҚАДДИМА

1. География ҳамчун илм. География яке аз илмҳои қадимтарин аст. *Калимаи “география” юнонӣ буда, маънояш тавсифи Замин мебошад.*

**Лугати
географӣ**

География табиат, аҳоли ва хоҷагии қураи Заминро меомӯзад.

Аз ин рӯ, географияро аз ҷумлаи илмҳои оид ба сайёраи Замин номидан мумкин аст.

Табиат, аҳоли ва хоҷагии қураи Замин гуногун аст. Табиатро дар ҳолати умумӣ географияи табиӣ ва қисмҳои ҷудогонаи онро илмҳои гуногун таҳқиқ мекунанд; шакл ва ҳаракати Заминро – геодезия ва астрономия, сохти онро – геофизика ва геология, атмосфера ва иқлимро – метеорология ва иқлимшиносӣ (климатология), қабати обии Заминро – гидрология, океанология ва глятсиология, аҳоли ва хоҷагии қураи Заминро бошад, илмҳои ҷузъии иқтисодӣ (иқтисодиёти меҳнат, демография, иқтисодиёти саноат, кишоварзӣ, сохтмон, савдо ва ғайра) меомӯзанд.

Вазифаи география аз омӯхтани қонуниятҳои ҷойгиршавӣ ва рушди унсурҳои табиӣ ва иқтисодии зикршуда дар Замин иборат аст. Аз ин рӯ, ин омӯзиши яққояву алоқаманд бо дигар илмҳо ба амал меояд.

Чунонки мебинем, мавзӯи баҳси география гуногун ва мураккаб аст. Бинобар ин, аз рӯи мақсаду вазифа он ба ду қисми қалон ҷудо мешавад: географияи табиӣ ва географияи иқтисодӣ.

Географияи табиӣ дар бораи қонуниятҳои тараққиёт ва ҷойгиршавии унсурҳои комплекси табиӣ (релйеф, сарватҳои табиӣ, иқлим, хок, наботот ва олами ҳайвонот) қураи Замин ва қисмҳои ҷудогонаи он баҳс мекунанд. Он аз ҷумлаи илмҳои табиӣ буда, дар асоси қонунҳои табиат рушд меёбад. Географияи табииро ба чанд қисм тақсим кардан мумкин аст: ландшафтшиносӣ, геоморфология, иқлимшиносӣ, биогеография ва ғайра.

Географияи иқтисодӣ доир ба қонуниятҳои рушд ва ҷойгиршавии унсурҳои комплексҳои истеҳсолии мамлакат (аҳоли, саноат, кишоварзӣ, сохтмону савдо, нақлиёт ва ғайра) ва ноҳияҳои алоҳида дар қураи Замин маълумот медиҳад. Аз ин рӯ, он илми ҷамъиятӣ буда, дар асоси қонунҳои ҷамъиятӣ амал мекунад. Географияи иқтисодӣ низ ба чанд қисм ҷудо мешавад: географияи аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ, географияи саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва ғайра.

Эратосфени Кирени (асри III-II пеш аз милод) – географ, математик, астроном ва шоири Юнони қадим мебошад. Ӯ мудири китобхонаи Искандария буд. Аввалин бор андозаи Заминро ҳисоб карда, харитани нисбатан мукаммали оламро тартиб дод. Инчунин дар асараш «Оид ба андозагириҳои Замин» андозаи Офтоб ва Моҳ, масофаи байни Замин ва Офтобу Моҳро ҳисоб намуда, оид ба ҳодисаи гирифтани Моҳу Офтоб маълумот додааст.

Дар маҷмӯъ Географияи табиӣ ва иқтисодӣ якҷоя бо ҷузъҳои сиёсат ва илмҳои географиро ташкил медиҳанд. Сиёсати илмҳои географӣ ба дараҳти азиме монанд аст, ки аз ду танаи калон иборат буда, ҳар яке он боз аз шохаҳои бисёр таркиб ёфтааст. Чунин фаҳмиши илмҳои географӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки география дар ҷараёни рушди ҷаҳонии худ (аз сода ба мураккаб, аз маълум ба номаълум ва аз шакли паст ба олӣ) якҷайл ба қисмҳои махсус тақсим шуда, шохаҳои гуногунро ба амал овардааст. Ин қисмҳо бо ҳам зич алоқаманданд ва дар асоси ягонагии томи диалектикӣ (таълимот дар бораи қонунҳои умумии рушди табиат, ҷамъият ва тафаккур) инкишоф меёбанд. Географияи табиӣ ва иқтисодӣ шаклҳои гуногуни ҳаракати материя, қонуниятҳои рушд ва ҷойгиршавии онро дар фазо меомӯзад. Аз ин рӯ,

географияи табиӣ ва географияи иқтисодиро аз ҳамдигар чудо кардан мумкин нест.

Вазифаҳои муҳимтарини географияи иқтисодӣ – омӯхтани рушд ва ҷойгир кардани истехсолот дар мавқеи муайян дар шароити мутобиқи муҳити географӣ: омӯхтани таъсири шароити табиӣ ва хусусиятҳои рушд ва ҷойгиркунӣ, шакл ва равияҳои истифода намудани унсурҳои табиат ба манфиати ҷамъият буда, ҳалли онҳо зарурати донишҳои географияи табииро талаб менамояд. Географияи табиӣ бошад, ландшафтҳои кураи Замиро на танҳо бо мақсади мушоҳидаи одӣ меомӯзад, балки таъсири онро ба рушди ҷамъият ва истифода кардани захираҳои табииро дар истехсолоти моддӣ муайян мекунад. Аз ин ҷиҳат географияи табиӣ ҳам ба донишҳои географияи иқтисодӣ – оид ба инкишоф ва ҷойгир кардани истехсолот, ҳам оид ба талаботи нисбат ба сарватҳои табиӣ доштаи истехсолоти моддӣ эҳтиёҷи калон дорад.

Ҳамин тариқ, ҳодисаҳои табиӣ, ки мавзӯи баҳси географияи табиӣ мебошанд, бо ҳодисаҳои, ки географияи иқтисодӣ меомӯзад, зич алоқаманданд. Инсон бояд робитаҳои унсурҳои табиӣ (чинҳои кӯҳӣ, релйеф, хок, об, ҳаво, организми зинда)-ро ҳангоми ташкили меҳнат ва истехсоли неъматҳои моддӣ ба назар гирад. Дар сурати ба ҳисоб нагирифтани қонунҳои табиат аз тарафи инсон, табиат аз одамон саҳт «қасос» мегирад.

Одамон ҳамчун унсурҳои табиӣ зерини таъсири қонунҳои табиат мебошанд. Аз тарафи дигар, инсон низ ба табиат таъсири хеле калон мерасонад, онро меомӯзад, тағйир медиҳад ва ҳарчи бештар ба манфиати худ истифода мебарад. Дар навбати худ табиат низ ба тараққиёти ҷамъият таъсири калон дорад, вале нақши асосиро намебозад. Пешрафти ҷамъият аз рӯи тарзи истехсолоти ҷамъиятӣ, муносибатҳои истехсолӣ ва дараҷаи рушди қувваҳои истехсолкунанда муайян карда мешавад. Ин омилҳо дараҷаи таъсири инсонро ба табиат низ муайян мекунанд.

Географияи Тоҷикистон аз ду қисм: географияи табиӣ ва иқтисодӣ иборат аст. Дар қисми аввал табиати Тоҷикистон ва шакли объектҳои табиӣ тасвир ёфтааст. Шумо дар ин қисм бо тазодҳои ҳайратангези табиати кишвар – қуллаҳои барфпӯшу водихои сарсабз, даштҳои хушку кӯҳсори сербориш, захираҳои сӯзишворию неруи фаровони обӣ ва ғайра шинос хоҳед шуд. Қисми дуюми он географияи иқтисодии ҷумҳуриро дар бар мегирад. Дар он оид ба хусусиятҳои рушд ва ҷойгиркунии қувваҳои истехсолкунанда (саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, соҳаҳои ғайриистехсоли), ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ ва робитаҳои берунии он маълумот дода шудааст.

Масъалаҳои географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон на танҳо байни ҳам, балки бо дигар илмҳо, бахусус биология, физика, химия, геология, иқтисодиёт, таърих робитаи ногусастанӣ доранд ва яққоя бо онҳо омӯхта мешаванд.

Бояд гуфт, ки донишмандони географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон барои ҳар як сокини ҷумҳурӣ зарур мебошад, зеро донишманде фармудааст: «Надонишмандони хусусиятҳои кишвари худ ва фарқи он аз кишварҳои дигар ин маънои онро дорад, ки ту дар ватани худ шахси аҷнабӣ (беғона) ҳастӣ».

1. География чиро меомӯзад? Фанни географияро ба кадом соҳаҳо ҷудо мекунанд? Нақши қонунҳои табиӣ дар ҳаёт ва фаъолияти инсон аз чӣ иборат аст?

2. Донишмандони географияи Тоҷикистон дар ҳаёт ба шумо дар кадом ҳолат зарур аст? Географияи табиӣ бо географияи иқтисодӣ чӣ гуна алоқамандӣ дорад?

3. Дар харитаи сиёсии ҷаҳон вақура (глобус) Тоҷикистонро ёбед ва оид ба мавқеи ҷойгиршавии он маълумот диҳед.

§ 1. ДАВРАҲОИ РУШИ ИЛМҲОИ ГЕОГРАФӢ

Маълумоти географӣ

Аввалин ақидаҳоро оид ба қурашаклии Замин – Арасту (асри IV то милод) гуфтааст.

Нақшаи қадимтарини географӣ – нақшаи маҳалли Чатал-Хююки Туркия дар соли 620 то милод мебошад.

Аввалин қутбнамо дар Чини қадим, 3 ҳазор сол пеш аз милод сохта шудааст.

Аввалин соати офтобӣ дар Шарқи Наздик 3 ҳазор сол пеш аз милод сохта шудааст.

Қадимтарин асбоби астрономӣ – гномон дар Вавилон 2 ҳазор сол пеш аз милод сохта шудааст.

Дастгоҳи навигатсионии асролябия дар Юнони қадим соли 150 то милод сохта шудааст.

Аввалин хадамоти топографӣ дар асри XVIII дар Фаронса ташиқ шудааст.

1. Қадом давраҳои руши илмҳои географиро медонед? 2. Вазъи географияи форсу тоҷик дар замони қадим чӣ гуна буд?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чихо маълумот пайдо мекунед?

- География илми қадимтарин аст.
- Олими Юнони қадим Птолемей дар асри II то милод аввалин харитаи замони ҳудро тартиб дода буд, ки он шабакаи градусӣ дошт.
- Норманҳо («мардуми шимол») гирду атрофи баҳри Миёназаминро таҳқиқ карда, Исландия, Гренландия ва Амрикои Шимолиро (асрҳои VIII – X) кашф намуданд. Мусалмонҳо (асри IX) аз нимҷазираи Пиреней сар карда, то Мадагаскар ва Чинро омӯختанд.
- Олимони форсизабон Ибни Хурдодбеҳ (асри IX), Насируддини Тусӣ (асри XIII), Ҳамидуллоҳи Қазвинӣ (асри XIV), Абурайҳони Берунӣ ҳам дар омӯзиши илми география нақши хеле бузург гузоштаанд.

География дар замонҳои қадим. Чунонки зикр намудем, география яке аз илмҳои қадимтарин аст. Аввалин донишҳои географӣ дар Мисри қадим (4000 сол пеш аз

милод) пайдо шудаанд. Ин давра таърихи 5000-соларо дар бар мегирад. Хусусиятҳои муҳимми рушди илмҳои географӣ дар ин давра аз ҷамъшавии маълумоти географӣ, пайдошавии тахминҳои зираконаи илмӣ, ки дертар тасдиқи худро ёфтаанд, иборат аст. Донишҳои географӣ дар аввал яқҷоя бо дигар илмҳо, минбаъд ба тарзи алоҳида (вале бетаксимшавӣ ба қисмҳо) тараққӣ мекунанд. Дар ин давра кураи Замин ба одамон ҳанӯз пурра маълум набуд ва бисёр ҳодисаҳои табиӣ шарҳи илмӣ наёфта, пурасрор менамуданд. Қатъи назар аз ин, дар ин давра бисёр тасаввуроти дурусти географие ба вуҷуд омада буданд, ки то ҳол арзиши худро гум накардаанд. Чунончи, курашаклии Замин, гуногунии минтақаҳои табиӣ ва тағйирёбандагии сатҳи Замиро баъзе олимони ҳанӯз пеш аз милод эътироф мекарданд.

Олими Юнони қадим Птолемей (асри II то милод) харитаи замони худро тартиб дода буд. Харитаи ӯ шабакаи градусӣ дошт. Қатъи назар аз камбудихо (чунончи, масоҳати хушкӣ аз об зиёд нишон дода шуда буд) он харитаро одамон дар тӯли чордаҳ аср истифода карданд. Мутаассифона, ин тахминҳои зираконаи илмии юнониёни қадим ҳанӯз ба олимони Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна маълум набуд. Дар ин давра донишҳои географии мардуми форсу араб хеле ноқис ва печ дар печ аст. Маълумоти географии дар «Авесто» ва сарчашмаҳои арабӣ овардашуда хеле маҳдуд ва аксар шакли насри бадеиро доранд. Ҷамъбасти донишҳои географӣ то асри VIII чандон назаррас нест: тавлиди жанри адабӣ дар география, кӯшишҳои аввалин оид ба тасниф кардани донишҳои қадима ва топонимикӣ, ишораҳои душворфаҳм оид ба харита ва географияи иқтисодӣ ва ғайра.

География дар асрҳои миёна. Ин давра асрҳои V – XV милодиро дар бар мегирад. Хусусияти муҳимми ин давра он аст, ки тасаввуроти динӣ дар бораи олам ва ҳодисаҳо авҷ гирифта, ҳамаи илмҳо, аз ҷумла география низ таназзул меёбад. Ғояҳои пешқадами географияи замони қадим аз

тарафи мутаассибони дин сахт таъқиб карда шуд. Қатъи назар аз ин, дар ин давра якчанд кашфиёти нав ба амал омад. Норманҳо («мардуми шимол») гирду атрофи баҳри Миёназаминро таҳқиқ карда, Исландия, Гренландия ва Амрикои Шимолиро (асрҳои VIII – X) кашф намуданд. Мусалмонҳо (асри IX) аз нимҷазираи Пиреней сар карда, то Мадагаскар ва Чинро омӯхтанд. Аз аврупоиҳо сайёҳи венециягӣ Марко Поло ва фарзандони ӯ дар муддати 45 сол (1254-1299) дар Чин, Муғулистон, Осиёи Ҷанубӣ саёҳат намуданд.

Асрҳои VIII – XV давраи нашъунамои донишҳои географии форсу араб мебошад. Дар ин давра олимону сайёҳони форсу араб на танҳо донишҳои географии юнониҳоро такмил доданд, балки бо чандин навоариҳо дар тамаддуни ҷаҳон саҳми босазое гузоштанд. Пеш аз ҳама, дар география равияи тасвирӣ (бадеӣ), математикӣ, астрономӣ ва минтақавиро рушд дода, ба ҳадди камолот расониданд. Рушди чунин назарияҳои илмӣ, монанди «Гунбази Арина» (Меридиани ибтидоӣ), ҷадвали астрономии «Зичи шоҳӣ», усулҳои муайян кардани арзу тӯли географӣ, тартиб додани харитаҳои гуногун ва «Атласи исломӣ» ва ғайра ғояҳои пешқадамтарини илми он замон буданд. Чунончи, назарияи «Гунбази Арина» дар кашфи қитъаи Амрико, мавҷудияти «Роҳнамои баҳрӣ» дар бехатарии сафари Васко да Гама нақши бузурге бозидааст. Даринкишофи илмҳои географии онвақта хизмати олимони форсизабон Ибни Хурдодбех (асри IX), Насируддини Тӯсӣ (асри XIII), Ҳамидуллоҳи Қазвинӣ (асри XIV) Абурайҳони Берунӣ низ хеле бузург аст. Ин олимони ба маънои том энциклопедистони замони худ буданд.

Дар он давра «Худуд-ул-олам» дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Марказӣ мақоми хос дорад. Асари мазкурро дар Бухоро пайдо кардаанд, ки он соли 372 ҳиҷрӣ (982-983) таълиф гардида, муаллифаш маълум нест.

Дар ин давра кашфиётҳои географӣ низ авҷ мегирад. Олимони форсу араб дар омӯхтани ҷаҳони онвақта – аз

Пиреней то Чину Мадагаскар ва тартиб додани харитаҳои дақиқ саҳми босазое доранд. Саёхатномаҳои пуробуранг ва ба тарзи бадеӣ таълифшудаи онҳо, ки қисман афсонавӣ аст (Синдбоди дарёгард, Ибни Ваҳаб, Саломӣ Тарҷумон ва ғайра) ҳанӯз ҳам арзиши худро гум накардаанд.

Давраи кашфиёти бузурги географӣ. Дар охириҳои асри XV ва аввалиҳои асри XVI дар бисёр мамлакатҳо муносибатҳои феодалӣ барҳам хӯрда, ҷойи онро муносибатҳои сармоядорӣ (капиталистӣ) мегиранд. Истеҳсолоти моддӣ хеле босуръат тараққӣ карда, манбаъҳои нави ашёи хом ва бозорҳои фурӯши мол меафзоянд. Ин хусусият боиси авҷ гирифтани кашфиёти географӣ ва ҷамъбасти илмии натиҷаи онҳо гардид. Се кашфиёти бузурги охири асри XV ва аввали асри XVI – кашф шудани қитъаи Амрико аз тарафи Христофор Колумб (1492-1504), аз ҷануби Африқо ба Ҳиндустон кушода шудани роҳи баҳрӣ (Васко да Гама, 1497-1498), саёхати давриоламии Магеллан (1519-1522) дар инкишофи илми география воқеаҳои муҳим буданд.

Дар асрҳои XVI – XVII аз сайёхони рус Афанасий Никитин ба Ҳиндустон сафар кард. Ермак (1581-1584), И. Ю. Москвитин (1639), В. Д. Поярков (1643-1646), Е. Д. Хабаров (1647-1650), С. Дежнев (1648) ноҳияҳои Сибирро то гулугоҳи Беринг таҳқиқ намуданд.

Чун пештара географияи регионалӣ – қитъавӣ ва таърихӣ топографӣ тараққӣ карда, ба дараҷаи олии худ мерасанд. Дар ин давра барои рушди илмҳои географӣ олимони форсабон Ҳофизи Абру (ваф. 1430), Алӣ Қӯшчӣ (ваф. 1474), Аҳмади Розӣ (1594), Мирзо Ҳасани Шерозӣ (1890), саёхатномаҳои Абдураззоқи Самарқандӣ (1442), Абдулатифи Шуштарӣ (1758), Иброҳимбеки Мароғай (1905), Ҳочӣ Юсуфи Хучандӣ ва ғайра саҳми босазое гузоштаанд.

Ҳамин тарик, географияи мардуми форсу тоҷик аз рӯи анъанаҳои арабӣ тараққӣ кунад ҳам, моҳияти хосси илмӣ ва маълумоти худро гум накарда, мунтазам тақмил ёфтааст. Дар давраҳои охир бо таъсири аврупоӣён географияи сиёсӣ, иқтисодӣ яққоя бо харитаю атлас ва анвои тасвирӣ инкишоф меёбад.

Ҳочӣ Юсуф сайёҳ, олими соҳаи география, нуҷум, дорусозӣ ва тиб, харитасоз, мироб, шахси маърифатпарвар буд. Ҳочӣ Юсуф ба Арабистон, Эрон, Туркия, Миср, Мароқаш, Сурия, Юнон, Фаронса, Британияи Кабир, Италия, Олмон, Русия сафар намудааст. Ӯ ҳамчун ихтироъкори глобус маълуми машҳур аст. Глобуси сохтаи ӯ дар осорхонаи шаҳри Самарқанд нигоҳ дошта мешавад. Баландии глобус бо пояаш 117 см, давраи 160 см ва миқёсаи 1:21 000 000 аст. Он дорои шабакаи градусӣ буда, дар он меридиана ва параллелҳо бо ранги сиёҳ пас аз 15 градус гузаронида шудаанду доираҳои тропикҳо ва қутбҳо бо ранги сурх ифода гардидаанд.

Давраи нашъунамои илмҳои географӣ. Ин давра аз аввали асри XVIII то замони ҳозираро дар бар мегирад. Дар ин давра дар соҳаи илмҳои географӣ на танҳо кашфи ноҳияҳои нав, балки таҳқиқоти илмию назариявӣ авҷ мегирад. Хусусияти муҳимтарини рушди илмҳои географӣ дар ин давра чунинанд:

– Қатъи назар аз рушди тасаввуроти материалистӣ оид ба табиат ва унсурҳои он, ҳодисаҳои табиӣ ва шарҳи баъзе масъалаҳо ба қувваи ғавқуттабиӣ нисбат дода мешуданд;

– Географияи тасвирии давраҳои пештара барҳам хӯрда, ҷойи онро таҳлилҳои нисбатан амиқ ва ҳулосаҳои илмӣ мегирад. Хусусиятҳои объективӣ доштани ҳодиса ва воқеаҳои табиӣ дар ҳаракат ва тағйирёбанда будани онҳо эътироф карда мешаванд;

– Баробари рушди географияи умумӣ илмҳои ҷузъии географӣ пайдо шуда, таракқӣ мекунад ва системаи илмҳои географӣ шакл мегирад. Аз ҷумла, географияи иқтисодӣ, картографияи илмӣ, иқлимшиносӣ, заминшиносии умумӣ, географияи хок ва дигар илмҳои ҷузъии географӣ пайдо шуда, таракқӣ мекунанд;

– Омӯхтани ноҳияҳои дохилии материкҳо ва кишварҳои кутбӣ ва баҳрнавардӣ авҷ мегирад. Доғҳои «сафед» дар харитаи ҷаҳонӣ барҳам меҳӯранд. Муҳимтарин кашфиёти ин давра таҳқиқи ноҳияҳои марказии Африко (Д. Ливингстон, Стенли, Гумболд ва Бонплан), ноҳияҳои марказии Осиё (П. П. Семёнов, Н. М. Пржевалский, П. К. Козлов, И. М. Мушкетов, В. А. Обручев ва ғайра), саёҳатҳои давриоламӣ (Ҷеймс Кук, Крузенштерн ва Лисянский), кашф шудани Антарктида (Ф. Беллинсгаузен ва М. Лазарев), Қутби Ҷануб (Р. Амундсен) ва Қутби Шимол (Р. Пири) мебошанд;

– Яке аз комёбиҳои бузургтарини илмҳои географӣ дар ин давра ташкилҳои Ҷамъияти географии Русия (1845), рушди таҳқиқоти эъзомӣ (экспедиционӣ) ва оғози омӯхтани илмҳои географӣ дар мактабҳои олӣ мебошанд.

Дар ин давра дар адабиёти географии форсу тоҷик низ тағйироти кулӣ ба амал омад. Пеш аз ҳама, аксар сайёҳон берун аз ҳудуди мамлакат ба Ҳиндустону Аврупо

ва ё Русия сафар мекарданд. Услуби тасвири мамлакатҳо низ саҳеҳтар гардида, хусусияти илмӣ пайдо мекунад. Олимони намоёни ин давра, монанди Ризоқулихон (1800-1871), Муҳаммад Ҳасанхон (ваф. 1896) аввалин мактабҳои олии – дорулфунун ташкил намуда, асарҳои беҳтарини географии Аврупо (таърихи кашфи қитъаи Амрико, саёҳати Стенли ба Африқо, капитан Гетерса ба Кутби Шимол ва ғайра)-ро ба форсӣ тарҷума карданд. Соли 1888 Муҳаммад Тақихон аввалин бор «Энсиклопедияи номҳои ҷуғрофӣ»-ро (574 саҳифа) якҷоя бо адабиёти истифодашуда тартиб додааст. Китоби Мирзо Ҳасани Шерозӣ оид ба географияи регионали «Форсномаи Носирӣ» (1890, 10700 сах.), глобуси Ҳоҷӣ Юсуфи Хучандӣ (1895), асари сечилдаи Мароғай «Саёҳатномаи Иброҳимбек» (1905-1909) ва Масъуди Кайхон «Ҷуғрофияи муфассали Эрон» (1933) намунаи асарҳои барҷастаи географӣ мебошанд.

Ин асарҳо ба географияи табиӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ бахшида шуда, бо расму харита ва ҷадвалҳо оро дода шудаанд. Дар ин давра маъхазҳои географии форсу тоҷик аз арабӣ пурра ҷудо шуда, бо таъсири сарчашмаҳои навтарини аврупоӣ инкишоф меёбад.

Аввалин донишҳои географӣ дар Мисри қадим (4000 сол пеш аз милод) пайдо шудаанд. Олими Юнони қадим Птолемей (асри II пеш аз милод) харитаи замони худро тартиб дода буд. Норманҳо («мардуми шимол») гирду атрофи Баҳри Миёназаминро таҳқиқ карда, Исландия, Гренландия ва Амрикои Шимолро (асрҳои VIII – X) кашф намуданд. Дар инкишофи илмҳои географӣ хизмати олимони форсиабон Ибни Хурдодбех (асри IX), Насируддини Тӯсӣ (асри XIII), Ҳамидуллоҳи Қазвинӣ (асри XIV) ва дигарон хеле бузург аст. Олимони форсу араб дар омӯхтани ҷаҳони онвақта – аз Пиреней то Чину Мадагаскар – ва тартиб додани харитаҳои дақиқ саҳми босазое доранд. Се кашфиёти бузурги аввали асри XVI – кашф шудани қитъаи Амрико, аз ҷануби Африқо ба Ҳиндустон кушода шудани роҳи баҳрӣ, саёҳати даъри олам – дар инкишофи илми география воқеаҳои муҳим буданд.

1. Географияи давраи қадим чӣ гуна хусусиятҳоро дорад буд? 2. Чаро асрҳои VIII – XV-ро давраи навиҷунамои донишҳои географияи форсу араб меноманд? 3. Кадом давраро давраи кашфиётҳои бузурги географӣ меноманд ва чаро? 4. Кадом олимони форсу тоҷики соҳаи география ин давраро медонед? Онҳо чӣ корҳоро анҷом додаанд?

1. Дар омӯзиши географияи Тоҷикистон Ҳоҷӣ Юсуфи Хучандӣ кадом корҳоро анҷом додааст?

1. Оид ба яке аз кашфиётҳои бузурги географӣ маълумот омода намоед.

§ 2. ОМУҶИШИ ТАБИАТ ВА ХОҶАГИИ ХАЛҚИ ТОҶИКИСТОН

1. Кашфиётҳои географияи ҷаҳон дар рушди илми география дар Тоҷикистон чӣ гуна таъсир расониданд? 2. Доғҳои «сафед» дар харитаи Тоҷикистон чӣ маъно дорад?

Дар ин зербоб шумо дар бораи ҷиҳо маълумот пайдо мекунед?

- Омӯзиши табиати Тоҷикистон дар давраҳои гуногуни таърихӣ аз ҷониби олимони ватанӣ ва хориҷӣ.
- Нақши Ҷамъияти географияи Русия дар омӯзиши географияи Тоҷикистон.
- Саҳми олимони муосири тоҷик дар омӯзиши масъалаҳои географияи Тоҷикистон.

Тоҷикистон сарзамини ниҳоят қадим ва дорои таърихи чандинҳазорсола аст, вале доир ба омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи дар замони гузашта ба ҷуз навиштаҷоти сайёҳон ва баъзе маълумоти таърихӣ асари алоҳидае нест.

Омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи Тоҷикистон асосан дар нимаи дуюми асри XIX, баъди ба Русия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна оғоз ёфтааст. Бо ташаббуси Академияи илмҳои Русия ва Ҷамъиятҳои гуногуни илмӣ (Бахусус Ҷамъияти географияи Русия) ба Осиеи Миёна, аз ҷумла ба Тоҷикистон чандин эъзомияҳо (экспедицияҳо) ташкил карда шуданд.

Аввалин бор географияи Тоҷикистон ба тарзи илмӣ аз тарафи олимони рус И. Ханников, Г. Грумм-Гржимайло, В. Ошанин, А. Федченко, А. Воейков (иклимшинос) омӯхта шудааст. Дар таҳқиқи олами ҳайвонот А. Берг, Н. Северсов, олами наботот Л. Комаров, В. Липский, С. Коржинский саҳми босазо гузоштаанд. Таҳқиқоти нахустини геологиро дар қаламрави Тоҷикистон И. Мушкетов, А. Архангелский, Д. Наливкин ва дигарон гузарониданд.

Таҳқиқоти васеи географии Тоҷикистон ба солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ рост меояд.

Давраи Ҳокимияти Шӯравӣ. Ҳанӯз ҷанги шаҳрвандӣ ва амалиёти босмачигарӣ пурра ба охир нарасида, дар ҳудуди Тоҷикистон экспедитсияи таҳқиқотӣ бо сарвариин Н. Корженевский ба кор шурӯъ карда буд. Соли 1923 экспедитсияи мазкур ба ноҳияи дурдасти Помир сафар карда, доир ба орография ва шароити табиин водии рӯди Танимас ва мавзеи Қарокӯл маълумоти пурқимат ҷамъ намуд. Дар асоси ҷамъбасти натиҷаҳо нахустин китоби географӣ бо номи «Тоҷикистон» (соли 1925) навишта шуда буд, ки дар он нисбати релйеф, орография ва набототу ҳайвоноти кишвар маълумот дода шудааст.

Академияи илмҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ соли 1928 ба Помир экспедитсияи нисбатан калонери фиристод, ки дар ҳаёти он олимони намоёни онвақта Д. Шербаков, О. Шмидт, олими олмонӣ доктор Р. Финстервалдер ва дигарон иштирок доштанд. Экспедитсия қисми шимоли ғарбии Помирро, ки тамоман омӯхта нашуда буд, таҳқиқ намуда, якҷанд кӯҳу қаторкӯҳ, дахҳо қуллаю ағба ва пирахҳои навро кашф намуд. Дар баробари кашфиёт ҳаёти экспедитсия қисми баландкӯҳи Помирро дар баландии то 6700 метр ба нақша гирифт.

Бо мақсади таҳқиқи васеи сарзамини тоҷикон соли 1932 экспедитсияи нави комплекси Помир ташкил карда шуд, ки сарвариин онро ходими калони давлатӣ, академик И. Горбунов ба уҳда дошт. Дар ҳаёти ин экспедитсия

олимони машхури ҷаҳонӣ Н. Вавилов, Н. Ферсман, Д. Наливкин, С. Олденбург, Е. Павловский ва дигарон ширкат намуданд. Иштирокчиёни экспедитсия дар як муддати кӯтоҳ қисми зиёди масоҳати ҷумҳуриро таҳқиқ карда, дар бораи сохти геологӣ, сарватҳои зерзаминӣ, захираҳои гидроэнергетикӣ, ҳоку наботот, ҷангал ва ғайра маълумоти муҳим ҷамъ карданд. Натиҷаҳои ин экспедитсия дар ҷаласаи махсуси илмӣ Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ (Ленинград, 1933) ҷамъбаст карда шуд. Дар ин ҷаласа масъалаи истифодаи захираҳои ғании табиӣ ва дар асоси он инкишоф додани қувваҳои истехсолкунандаи Тоҷикистон мавриди муҳокима қарор гирифт. Ҳангоми ҷамъбасти таҳқиқоти илмӣ олимони ба таърихи гузаштаи халқи тоҷик ва соҳми он дар пешрафту рушди тамаддуни ҷаҳонӣ диққати махсус доданд.

Расми 1. Стансияи метеорологӣ дар пирияи Федченко

Баъди ҷунин экспедитсияҳои илмӣ барои дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита давом додани таҳқиқоти илмӣ шароит фароҳам омад. Соли 1934 дар қисми ғарбии Помир истгоҳ (стансия)-и биологӣ таъсис ёфт, ки он аз

муассисаҳои доимӣ ва муваққатӣ дар деҳоти Чавшангоз, Поршнев, Дашт, Чечекта иборат буда, дар як муддати кӯтоҳ бисёр навъҳои зироат ва рустаниҳоро ба иқлими Бадахшон мутобиқ кунонид. *Тавассути ин экспедитсия дар пирахи Федченко стансияи метеорологӣ (обуҳавошиносӣ) баландтарини ҷаҳон сохта шуд, ки он минбаъд ба расадхонаи геофизикӣ табдил ёфт.*

Дар ин давра дар водии Вахш стансияи таҷрибавӣ таъсис ёфт. Саҳми ин стансия дар омӯхтани таркиби хок, обҳои зерзаминӣ, низоми обёрии Вахш ва бартараф намудани оқибати шӯразании заминҳо хеле калон аст.

Расми 2. Боғи ботаникии Помир

Соли 1951 дар ҳаёти илмию фарҳангии Тоҷикистон ҳодисаи муҳимме ба амал омад. Академияи илмҳои Тоҷикистон ташкил ёфт. Дар натиҷаи ин миқёси таҳқиқот оид ба табиат ва ҳоҷагии Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳоят васеъ гардид. Дар ин давра аввалин харитаҳои калонмиқёси географӣ, геологӣ, геоморфологӣ ва ҳоку олами набототи ҷумҳурӣ тартиб дода шуданд. *Дар омӯзиши табиат*

ва хоҷагии халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми шубҳаи таҳқиқоти қувваҳои истеҳсолии (СОПС) Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари академик И. Нарзиқулов хеле бузург аст. Бо ташаббуси ин муассиса аввали солҳои 60-ум таҳқиқоти махсус оид ба инкишофи қувваҳои истеҳсолии водии Вахшу Зарафшон ба анҷом расид. Дар ин таҳқиқот оид ба ҳоку иқлим, захираҳои обӣ, сарватҳои зеризаминӣ, захираҳои заминӣ ҷангал ва масъалаи истифодаи оқилонаи онҳо дастурҳои амик дода шудааст.

Дар омӯхтани масъалаҳои географияи Тоҷикистон саҳми олимони намоёни тоҷик И. Нарзиқулов, Қ. Ҷӯраев, К. Станюкович, М. Мамадҷонова ва дигарон хеле бузург аст. Ҳодисаи муҳимми ҳаёти илмию фарҳангии ҷумҳурӣ – нашри Атласи комплекси географияи Тоҷикистон (соли 1968) мебошад. Барои тартиб додани ин атлас ғайр аз олимони тоҷик даххо мутахассиси бомаҳорати собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ иштирок намуданд. Атлас аз чунин қисматҳо иборат аст: шароит ва захираҳои табиӣ, аҳоли, хоҷагии халқ, илм, фарҳанг, тандурустӣ ва таърих. Дар он оид ба мавқеи географияю релеф, сохти геологӣ, маъданҳои фойданок, ҳоку иқлим, захираҳои гидроэнергетикӣ, набототу ҳайвонот, ҷойгиршавии соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва нақлиёт маълумоти сахҳ оварда шудаанд.

Соли 1971 асари Қ. Ҷӯраев бо номи «Ахаммийати иқтисодии обҳои Тоҷикистон» ба таъри расид, ки бори нахуст аз нигоҳи иқтисодӣ ба обҳои Тоҷикистон баҳои илмӣ дода шудааст.

Академияи илмҳои Тоҷикистон соли 1982 асари калонҳаҷми «Тоҷикистон: табиат ва захираҳои табиӣ»-ро аз ҷони баровард, ки он махсули меҳнати босуботи олимони соҳаи илмҳои табиӣ мебошад. Дар он бори аввал доир ба тамоми навъҳои захираҳои табиӣ ҷумҳурӣ ва роҳҳои истифодаи оқилонаи онҳо дар оянда маълумоти мукамал дода шудааст.

Омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи Тоҷикистон асосан дар нимаи дуюми асри XIX, баъди ба Русия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна оғоз ёфтааст. Таҳқиқоти васеи географии Тоҷикистон ба солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ рост меояд. Бо мақсади таҳқиқи васеи сарзамини тоҷик соли 1932 экспедицияи нави комплекси Помир таъкил карда шуд. Тавассути ин экспедиция дар пирияхи Федченко стансияи метеорологии (обуҳавосанҷӣ) баландтарини ҷаҳон сохта шуд, ки он минбаъд ба расадхонаи геофизикӣ табдил ёфт. Дар омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми шубҳаи таҳқиқоти қувваҳои истеҳсолии (СОПС) Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле калон аст. Академияи илмҳои Тоҷикистон соли 1982 асари калонҳаҷми «Тоҷикистон: табиат ва захираҳои табиӣ»-ро аз ҷоп баровард, ки он маҳсули меҳнати босуботи олимони соҳаи илмҳои табиӣ мебошад.

Сарредаксияи илмӣ «Энциклопедияи миллии тоҷик» соли 1984 китоби нави калонҳаҷми «Тоҷикистон» (502 сах.)-ро нашр намуд, ки дар он соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ – саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, илму маориф, санъат ва ғайра ба тарзи саҳеҳ тасвир шудаанд. Шубҳаи география ва экологияи Академияи илмҳои Тоҷикистон харитаи «Ландшафтҳои табиӣ Тоҷикистон»-ро бо миқёси 1:750000 ва асари илмӣ «Ландшафтҳои Тоҷикистон»-ро ба таърифи расонд. Дар ин харита ва асари калонҳаҷм бори аввал аз рӯи ландшафтҳои мавҷуда беҳтар намудани вазъи экологии ҷумҳурӣ баён шудааст.

Ҳамин тариқ, дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ омӯзиши дақиқ ва комплекси табиату хоҷагии халқи Тоҷикистон, наشري асарҳои муҳимми илмию калонҳаҷм авҷ гирифт.

1. Хусусиятҳои давраҳои инкишофи илмҳои географиро шарҳ диҳед. 2. Дар омӯзиши географияи Тоҷикистони тоинқилобӣ саҳми кадом олиморо медонед? 3. Вазъи омӯзиши

табиат ва хоҷагии халқи Тоҷикистон дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ чӣ гуна буд? 4. Кадом олимон дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар омӯзиши географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон саҳм гузоштаанд? 5. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ оид ба инкишофи илми география дар Тоҷикистон чӣ гуна тадбирҳо андешида шудаанд?

1. Аз нигоҳи шумо таҳқиқоти илми кадом давра ба рушди географияи Тоҷикистон бештар таъсир расониданд? 2. Дар дафтар оид ба экспедитсияҳо, ки қаламрави Тоҷикистонро дар давраҳои гуногуни таърихӣ омӯхтаанд, дар ҳаҷми 3-4 ҷумла маълумот диҳед.

§ 3. ОМӮЗИШИ ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Бузургтарин пиряхи кӯҳсор дар дунё пиряхи Федченко ба шумор меравад.

Аввалин маротиба қуллаи Исмоили Сомонӣ 3-юми сентябри соли 1933 аз ҷониби кӯҳнавард Абалаков Е. М. фатҳ карда шуд.

Парчами Тоҷикистон яке аз баландтарин парчамҳои давлатҳои ҷаҳон мебошад, ки сохтмони он 24-уми ноябри соли 2010 оғоз гардида, 30-юми августи соли 2011 бахшида ба 20-солагии Истиқлолияти давлатӣ қушода шудааст. Парчами Тоҷикистон дар дунё пас аз парчами давлати Арабистони Саудӣ (170 м) аз ҷиҳати баландӣ (165 м) дар ҷойи дуюм меистад, ки ба китоби рекордҳои Гиннес ворид гардидааст.

Ба даст овардани истиқлолият дар қатори дигар нешравиҳои барои инкишоф додани илм, аз ҷумла илми география имконияти васеъ фароҳам овард. Барои он ки шароити нави сиёсӣ ва гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ дар назди хоҷагии халқи мамлакат вазифаҳои нав ба миён гузошт. Яке аз муҳимтарини онҳо таъмин намудани бехатарии иқтисодӣ мебошад. Ҳал намудани ин масъала ҳаматарафа ва амиқ омӯхтани заминаи табиӣ рушди иқтисодӣ – табиат ва сарватҳои табиӣ ҷумҳуриро талаб намуд. Тарафҳои

алоҳидаи онро пажӯҳишгоҳҳои соҳавии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷдиди назар намуданд.

Дар таҳқиқу пешниҳоди истифодаи самараноки сарватҳои маъданӣ, обӣ, энергетикӣ ва ғайра саҳми олимону муҳаққиқон бузург аст. Хусусан, ба захираҳои обӣ ва обию барқ диққати хос дода шудааст. Тоҷикистон дар миқёси Осиёи Марказӣ дорои захираи калони неруи обию барқӣ мебошад. Аз тарафи дигар дар бисёр ноҳияҳои кураи Замин минтақаҳои вучуд доранд, ки норасоии захираҳои обию барқӣ, хусусан оби нӯшокӣ барояшон ба масъалаи аввалиндараҷа табдил ёфтааст.

Маҳз ҳамин масъалаи умумиинсонӣ ва самаранок истифода бурдани сарватҳои обию барқи ҷумҳурӣ Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмонро водор намуд, ки аз минбари Иҷлосияи 54-уми Созмони Милали Муттаҳид (с.1999) суҳанронӣ намуда, соли 2003-ро соли оби тоза эълон намояд, ки аз тарафи мамлакатҳои ҷаҳон дастгирӣ ёфт. Ба ин хотир моҳи сентябри соли 2003 дар шаҳри Душанбе форуми байналмилалӣ «Оби тоза» доир гардид ва олимону коршиносон аз мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон ин масъаларо ҳаматарафа таҳлил намуданд. Онҳо ҷиддӣ будани ин масъаларо ба инобат гирифта, солҳои 2005-2015-ро ҳамчун марҳалаи «Об барои ҳаёт» ва солҳои 2018-2028-ро даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор» баррасӣ намуданд ва давом додани ин иқдоми некро тавсия доданд. Вобаста ба ин дар ҷумҳурӣ барои ҳаматарафа омӯхтану оқилона истифода бурдани захираҳои обию барқи ҷумҳурӣ Пажӯҳишгоҳи илмию таҳқиқотии захираи об, гидроэнергетика ва экология ташкил карда шуд. Ҷамаи ин чорабиниҳои миқёси ҷаҳонӣ ва ҷумҳуриявӣ ба пешравии корҳои илмию таҳқиқотӣ ва нашр намудани як қатор асарҳои илмию таълимӣ кумак расонид.

Соли 2001 китоби М. Раҳимов «Табиат ва сарватҳои табиии Тоҷикистон» аз ҷои баромад, ки он дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ дар равияи «фанҳои табииву риёзӣ» дар синфи X таълим дода мешавад. Дар фасли обҳои дохилии ин

асар оид ба навъ, захира, истифода, истеъмол ва муҳофизати об маълумоти васеъ дода шудааст. Доир ба масъалаи захира, истифода ва муҳофизати обҳои Тоҷикистон асари илмӣ «Захираи оби Тоҷикистон» (2003) ба табъ расид, ки онро Академияи илмҳои ҷумҳурӣ ба чоп омода намуд. Асарҳои дигари илмӣ, ки ба обҳои дохилии ҷумҳурӣ бахшида шудаанд, китоби *И. Тоҳиров, Г. Купайни «Захираи обҳои Тоҷикистон» дар 2 ҷилд, 1995; Х. Муҳаббатов «Об – манбаи ҳаёт», 2003; Х. Аброров «Тоҷикистон – кишвари кӯлҳои беназир», 2003; У. Муртазоев «Обанборҳои Тоҷикистон ва таъсири онҳо ба ландшафти атроф», 2006* ва ғайра ба шумор мераванд.

Дар ин давра силсилаи китобҳои дарсӣ барои мактабҳои олии ва миёна низ аз чоп баромаданд: С. Худойбердиев, М. Раҳимов «Љуғрофияи Тоҷикистон» (с.2002, барои донишҷӯёни мактабҳои олии), М. Кабутов «Географияи Тоҷикистон» (с.2004), М. Нурназаров, Х. Муҳаббатов «География» (с.1999, барои дохилшавандагони мактабҳои олии), М. Нурназаров, М. Раҳимов «Ҳоҷагии халқи Тоҷикистон» (1994). Соли 2004 атласи мактабӣ барои синфи 8 («Географияи Тоҷикистон») аввалин маротиба дар ҷумҳурӣ аз чоп баромад.

Расми 3. Кӯл дар кӯҳҳои Фон

1. Кадом масъала омӯзиши ҳаматарафаи табиат ва сарватҳои табиии Тоҷикистонро талаб намуд? 2. Барои чӣ дар ҷумҳурии мо ба омӯзиши захираи об ва гидроэнергетика диққати ҷиддӣ дода шудааст? 3. Кадом пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таҳқиқоти географӣ тақон дод? 4. Таҳқиқоти географӣ ба чӣ равона карда шудааст? 5. Оё қаламрави Ватанро наомӯхта, руиши онро таъмин намудан мумкин аст?

1. Дар дафтар иқдомҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро маъриди об ва истифода бурдани захираҳои оби нависед ва натиҷагирӣ намоед.

БОБИ I ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОЧИКИСТОН

§ 4. МАВҚЕИ ГЕОГРАФӢ, ХУДУД ВА ТАҚСИМОТИ МАЪМУРӢ

1. Ба ташаккулёбии ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон кадом омилҳои таърихӣ таъсир намуданд?
2. Зери мафҳуми тақсими маъмурӣ чиро мефаҳмед?

Дар ин зербооб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Қаламрави Тоҷикистон дар кадом координатаҳои географӣ ҷойгир шудааст?
- Дар ҳудуди Тоҷикистон аз кадом навъҳои вақт истифода мебаранд?
- Масоҳати Тоҷикистон дар кадом минтақаи соатӣ ҷойгир шудааст?
- Чӣ маҷбур кард, ки мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавиро қабул карданд?

Агар ба харита назар андозед, нуқтаҳои канории Тоҷикистон дар байни арзҳои 36° – $40'$ ва 41° – $05'$ -и шимолӣ ва тӯлҳои 67° – $31'$ ва 75° – $14'$ -и шарқӣ, дар қисми ҷануби шарқии кӯҳсори Осиёи Миёна воқеъ гардидаанд. Тоҷикистон яке аз ҷумҳуриҳои ҷанубии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) мебошад (фақат баъзе ноҳияҳои Туркменистон аз ИДМ ҷанубтар ҷой гирифтаанд).

Нуқтаҳои канории ҷумҳурӣ: шимолӣ – дар қаторкӯҳи Қурама, ҷанубӣ – дар водии дарёи Панҷ, ғарбӣ – дар қаторкӯҳҳои Зарафион, шарқӣ – дар қаторкӯҳҳои Сарикӯл. Тоҷикистон дар минтақаи муътадил, дур аз баҳру уқёнусҳо ҷой гирифта, дар ҳамвориҳои он шароити биёбон ҳукмфармоست. Дар Ғарб ба ҳудуди ҷумҳурӣ биёбону нимбиёбонҳои пасти Тӯрон даромадаанд, ки тадричан ба талу кӯҳдоманҳо мубаддал мешаванд. Дар Шарқ ҳудуди он ба кӯҳҳои осмонбӯс ва пуштакӯҳҳои Осиёи Марказӣ мувофиқ омада, аз Ғарб ба Шарқ 680 км тӯл кашидааст; дар қисми марказӣ он нисбатан бориқ (то 100км) буда, дар шимолӣ ғарб барҷастагии дарозрӯя дорад.

Масоҳати Тоҷикистон 141,4 ҳаз. км² аст. Аз ҷиҳати масоҳат Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна (11 дарсади масоҳат) ҷойи ҷорумро ишғол мекунад.

Сарҳади Тоҷикистон бисёр печ дар печ буда, дар тӯли чандин солҳо ташаккул ёфтааст. Дар шимол ва ғарб Тоҷикистон бо Ёзбекистон, дар шимоли шарқӣ бо Қирғизистон ҳаммарз аст. Тоҷикистон дар ҷануб ба масофаи 1356 км бо Афғонистон ҳамсарҳад мебошад. Сарҳади Тоҷикистон бо Афғонистон соли 1885 муқаррар карда шудааст ва он аз дарёҳои Панҷ ва Ому мегузарад. Дар шарқ Тоҷикистон ба масофаи 519 км бо Ҷумҳурии мардумии Чин ҳамсарҳад аст. Сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қисми ҷануби шарқӣ сарҳади Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) низ ба шумор меравад. Дар ҷануби шарқ Тоҷикистонро аз Ҳиндустон ва Покистон қитъаи бараш аз 15 то 65 км ҷудо мекунад.

Лугати географӣ

Тақсими маъмурию сӣёӣ – ин тақсими ҳудуди давлатӣ буда, он воҳидҳоро ба қисмҳо (воҳидҳои маъмурию ҳудуди) ҷудо намуда, мутобиқи он системаи мақомоти ҳокимияти маҳаллиро таъсис медиҳад. Он бо назардошти омилҳои табиӣ, сӣёӣ, иқтисодӣ, этникӣ ва миллӣ ба вуҷуд меояд.

Навъҳои вақт. Дар тамоми минтақаҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон се намуди вақт фарқ карда мешавад: вақти маҳаллӣ, минтақавӣ ва декретӣ. Асоси тағйироти вақтро гардиши Замин дар гирди Офтоб ташкил менамояд. Вақти маҳаллӣ ба тӯли географии маҳал вобаста мебошад. Агар аз меридиани Гринвич (сифрӣ) сар карда, баъди ҳар 15° хатти тӯлӣ гузаронем, дар он сурат вақт дар ҳар як меридиан аз меридиани шафат як соат фарқ мекунад. Баробари афзудани масофаи байни нуқтаҳои дур аз рӯи тӯл ин фарқ меафзояд. Чунин ҳолат барои рушди хочагӣ ва ҳаёти одамон душворӣ ба миён меоварад. Барои бартараф намудани ин номусоидӣ дар ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавиро қабул

намуданд. Барои ин дар асоси қарордоди байналмилалӣ сатҳи кураи Заминро аз рӯйи меридианҳо ба 24 минтақа (тӯли ҳар як минтақа ба 15° баробар аст) шартан ҷудо намуда, қарор додаанд, ки дар доираи ҳар як минтақа вақтро аз рӯйи меридиане, ки он аз байни минтақа мегузарад, ҳисоб намоянд.

Вақти минтақавии минтақаҳои гуногун мувофиқи тартиби муқарраргардида аз ғарб ба шарқ фарқ мекунад. Масалан, вақти маҳаллии шаҳри Душанбе вақти минтақавии 5-ум мебошад, ки онро аз рӯйи харитаи минтақаҳои соатӣ муайян кардан мумкин аст.

Ин тартиб нишон медиҳад, ки вақти маҳаллии Душанбе аз вақти маҳаллии меридиани сифрӣ 5 соат ва аз вақти маҳаллии минтақаи сеюм 3 соат фарқ мекунад. Бояд донист, ки барои баргараф намудани баъзе норасоихо ҳудуди минтақаҳо на ҳама вақт аз рӯйи меридианҳо кашида шудаанд. Ҳудуди минтақаҳои соатӣ баъзан аз паҳлуи шаҳрҳо, ҳудуди ноҳия, вилоят, дарёҳо ва ғайра гузаронида мешаванд.

Дар кишвари мо барои дар рӯзи корӣ пурра истифода бурдани равшанӣ ва қувваи барқ аз соли 1930 инҷониб вақти декретӣ низ амал мекунад, ки мувофиқи он дар қаламрави Тоҷикистон вақти минтақавӣ як соат ба пеш гузаронида шудааст.

Тоҷикистон дар байни арзҳои $36^\circ-40'$ ва $41^\circ-05'$ -и шимолӣ ва тӯлҳои $67^\circ-31'$ ва $75^\circ-14'$ -и шарқӣ, дар қисми ҷануби шарқии кӯҳсори Осиёи Миёна воқеъ гардидаанд. Нуқтаҳои канории ҷумҳурӣ: шимолӣ – дар қаторкӯҳи Қурама, ҷанубӣ – дар водиҳои дарёи Панҷ, ғарбӣ – дар қаторкӯҳҳои Зарафшон, шарқӣ – дар қаторкӯҳҳои Сарикӯл. Масоҳати Тоҷикистон $141,4$ ҳаз. км² аст. Дар Тоҷикистон се намуди вақт фарқ карда мешавад: вақти маҳаллӣ, минтақавӣ ва декретӣ.

1. Дар харита координатаҳои географии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ёбед. Онҳоро шарҳ диҳед.

1. Чаро аз меридиани Гринвич (сифрӣ) сар карда баъди ҳар 15° хатти тӯлӣ гузаронем, вақт дар ҳар як меридиан аз меридиани шафат як соат фарқ мекунаду барои ҳамаи нуқтаҳои як меридиан тақрибан фарқ намекунад, вале баробари афзудани масофаи байни нуқтаҳои дур аз рӯйи тӯл ин фарқ меафзояд?

1. Тоҷикистон дар кадом минтақаи соатӣ ҷойгир шудааст? Ба кадом сабаб дар ҷумҳурии мо вақти декретӣ қабул гардидааст ва он аз кай боз идома дорад?

Ташаккулёбии худуди ҷумҳурӣ. Маълум аст, ки таърихи ташаккулёбии худуд, таҷрибаи таърихӣ, мавқеи географӣ, тарҳи сарҳад, таркиби миллӣ ва дигар омилҳо дар ташаккул ёфтани давлатҳо, аз ҷумла Тоҷикистон, таъсир доранд. Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки дар ягонагии давлат, рушд ва устуворию пойдории он ба инобат гирифтани ин омилҳо аҳаммияти ҷиддӣ дорад. Дар давраҳои тақдирҳалкунандаи халқи мо ва ташаккул ёфтани худуду фазои геополитикии он ин омилҳо ба таври хос таъсир расониданд.

Луғати географӣ

Худуд – калимаи арабӣ буда, маънояш ҷамъи ҳад аст. Дар тоҷикӣ худуд ба маънои сарҳад ва марзу бум истифода мешавад. Ҳудуд қаламрави давлатро ифода мекунад.

Аммо, аз сабаби он ки тоҷикон ҳамчун халқи қадимтарин бо дигар халқу миллатҳо дар як сарзамин ҳаёт ба сар мебурданд, тавачҷуҳи муттаҳидӣ ва устуворгардии онҳоро бе таҳлили мухтасари таърихи Осиёи Марказӣ баён намудан душвор аст. Дар қаламрави Осиёи Марказӣ, аз он ҷумла Тоҷикистон, ҳанӯз пеш аз эраи мо аҳоли маскун шуда буд. Шароити ниҳоят мусоиди табиӣ, мавқеи географӣ ва геополитикии ин сарзамин диққати ғоратгаронаи сарварони бисёр давлатҳои дуру наздикро ба худ ҷалб менамуд. Ҳанӯз то кашфиёти бузурги географӣ ва ба миён омадани роҳҳои байналмилалӣ тичорати баҳрӣ тавассути

қаламрави Тоҷикистон роҳи тичорати абрешим Шарқро бо Ғарб пайваст мекард. Ҳама тохтутозҳои истилогарон аз ҷануб ва аз шимолу шарқ низ аз қаламрави он мегузашт. Ин буд, ки дар асри VI пеш аз милод асосгузори давлати Ҳахоманишиён Куруш ба ин сарзамин ҳуҷум овард ва то ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ (соли 334 пеш аз милод) сарзамини Осиёи Марказӣ зери тасарруфи Ҳахоманишиён буд. Баъди ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ дар ин қаламрав давлати Юнону Бохтар ташаккул ёфт. Тақрибан дар байни солҳои 140 ва 130-и то милод аҳолии Бохтар, Суғд бо ҳамроҳии қабилаҳои кӯчманчии массагетҳо ба ҳукмронии бисёрсолаи юнониҳо хотима доданд. Баъд дар Бохтар давлати Тоҳириён ташаккул ёфта, бо Суғд ва дигар вилоятҳои Осиёи Марказӣ ба ҳайати давлати Кушонӣ дохил шуд. Дар асри V Бохтар, Помир, Суғд ва дигар вилоятҳои Осиёи Марказӣ ба ҳайати иттиҳодияи ҳайтолиён шомил гардиданд. Ҳайтолиён кӯшиш карданд, ки дар заминҳои забткардаи худ як мамлакати мутамарказ ташкил намоянд. Чунин нақша норозигии ҳокимиятдорони маҳаллиро ба миён овард. Дар ин вақт дар шарқ давлати Туркони Ҳоконӣ таъсис ёфт.

Онҳо дар асри VI ҳайтолиёнро шикаст дода, Осиёи Марказиро зери тасарруф дароварданд. Дар ин давра қаламрави Осиёи Марказӣ ба чанд мулки алоҳида тақсим шуда буд. Ин мулкҳо дар алоҳидагӣ ҳудро аз даҳлати беруна муҳофизат карда наметавонистанд. Ҳолати мазкур онҳоро водор намуд, ки дар атрофи мулки нисбатан пурқувват муттаҳид шаванд. Аз ҷумла, мулкҳои водии рӯдҳои Зарафшон, Қашқадарё дар ибтидои асри VII ба атрофи ҳокимияти Самарқанд муттаҳид гардиданд, ки он мулкҳои давлати Суғд меномиданд.

Ҳудуди ҷанубии Тоҷикистон, Ўзбекистон ва шимолӣ Афғонистон ба давлати Тоҳириён дохил гардиданд. Ба ин иттиҳодияи давлатӣ инчунин водии Вахш, Ҳисор дохил мешуданд. Дар ин давра дар қаламрави Истаравшан ва

Шахристон низ мулкҳои пурқувват ташкил ёфта буданд. Ҳокимони давлат ва мулкҳои онвақтаи Осиёи Марказӣ барои ҳалли масъалаҳои пайдошуда ҳар сари вақт дар яке аз шаҳрҳои Хоразм ҷамъ омада, онҳоро зимни якдигарфаҳмӣ ҳал менамуданд, ки яке аз таҷрибаҳои таърихии аҷдоди мо мебошад. Дар асри VIII қаламрави Осиёи Марказиро арабҳо баъди задухӯрдҳои шадиди бардавом забт намуда, ба ҳайати Хилофати исломӣ шомил намуданд. Баробари омадан арабҳо дини исломро ҷорӣ намуданд, аммо ба ҳама душвориҳои истилои арабҳо нигоҳ накарда тоҷикон забони худро нигоҳ доштанд. Тақрибан аз солҳои 750 сар карда арабҳо бо мақсади ҳокимияти худро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам намудан донишмандон ва мулкдорони маҳаллиро ба қорҳои идоракунии давлат ҷалб намуданд. Аммо ин ҷорабинӣ ба ҷойи мустаҳкам намудани ҳукмронии арабҳо, баръакс, барои озод шудани қаламрави Осиёи Марказӣ замина тайёр намуд. *Дар натиҷаи давлати Сомониён ҳамчун давлати мутамаркази тоҷикон дар арсаи ҷаҳонӣ (874-999) ба миён омад.* Дар ин давра халқи тоҷик дар натиҷаи муборизаҳои тӯлонӣ амалан истиқлолият ба даст даровард ва соҳиби иқтисодиёти миллӣ, илм ва маданияти пешқадам гардид. Баробари ба сари ҳокимият омадани сулолаи Сомониён ташаккул ёфтани халқи тоҷик ҳамчун миллат ба охир мерасад. Ин давраи гул-гулшукуфии илм, фарҳанг, санъат, савдо, ҳунармандӣ буд. Дар охири асри X дар натиҷаи суст шудани ҳокимияти давлати Сомониён дар Ҳафтрӯд ва шарқи Туркистон пурзӯр шудани сулолаи Қарахониён, дар шимоли Афғонистон ташкил ёфтани давлати Ғазнавиён таҳдид ба истиқлолияти Сомониён торафт бештар мегардид. *Қаламрави Сомониёнро Қарахониён ва Ғазнавиён (аз соли 999) тақсим мекунанд.* Маҳмуди Ғазнавӣ борҳо ба Ҳиндустон лашкар кашида, аз ҳисоби забт намудани Хоразм, вилоятҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони имрӯза қаламрави худро васеъ намуд.

Дар бисёр мавзеъҳо қабилаҳои гуногуни туркзабон, аз ҷумла ўзбекҳо дар байни рӯдҳои Сир ва Ому, туркманҳо дар Паси Каспий бартарӣ пайдо карданд.

Солҳои 1220-1222 ҳудуди ҳозираи Осиёи Марказиро муғулҳо забт намуданд. Дар ин давра илм, санъат, фарҳанг ва иқтисодиёт таназзул ёфт. *Соли 1370 милодӣ Мовароуннаҳрро намояндаи яке аз қабилаҳои муғул – барлос Темур ба зери тасарруфи худ даровард.* Вай давлати ниҳоят калонро ташкил намуд. Пойтахти он шаҳри Самарқанд ба яке аз шаҳрҳои зебо ва маркази илму маърифат табдил ёфт. Дар давраи ҳукмронии ӯ шаҳрҳо обод шуданд, иқтисодиёт, аз ҷумла кишоварзӣ ва хунармандӣ тараққӣ кард, илму фарҳанг ҳам рӯ ба рушд ниҳоданд.

Дар ибтидои асри XVI қабилаҳои туркони кўчманчӣ дар қаламрави Қазоқистон аз муборизаи дохилии ворисони Темур истифода бурда, бо сарвари Муҳаммад Шайбонихон қисми зиёди Осиёи Марказиро забт намуда, ба хешу ақрабо ва ҳаммаслакони худ вилоятҳои алоҳидаи онро тақсим намуданд.

Қабилаҳои туркони кўчманчӣ дертар номи ўзбекро гирифтанд. Дар ин давра Бухоро пойтахти мамлакат мегардад, ки онро Абдуллоҳон сарварӣ менамуд. Баъди вафоти Абдуллоҳон ҳокимият ба дасти сулолаи дигари ўзбек – Аштархониён гузашт. Баъди аз миён рафтани сулолаи Аштархониён ба сари давлат сулолаи дигари ўзбек – Манғитиён омаданд. Дар давраи ҳукмронияшон ўзбекҳо дар тамоми қаламрави тасарруфнамудаи худ паҳн шуданд. Дар мулкҳои тоҷикнишин онҳо қисман урфу одат, малакаи хоҷагидорӣ тоҷиконро қабул карда, аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти мулкӣ гузаштанд. Аз ин вазъияти этникии воҳаҳо гувоҳӣ медиҳад. Дар маркази воҳаҳо – шаҳрҳо асосан аҳолии муқимӣ – тоҷикон ва дар атрофи онҳо дар доманақўҳҳо ва заминҳои ҳамвор дар катори тоҷикон қабилаҳои ўзбекзабон низ маскун шуданд.

Дар асри VI-и пеш аз милод асосгузори давлати Ҳахоманишиён Куруш ба ин сарзамин ҳуҷум овард ва то ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ (соли 334 пеш аз милод) сарзамини Осиёи Марказӣ зери тасарруфи Ҳахоманишиён буд. Баъд дар Бохтар давлати Тоҳириён ташаккул ёфта, Сугд ва дигар вилоятҳои Осиёи Марказӣ ба ҳайати давлати Кӯшонӣ дохил шуданд. Мулкҳои водии рӯдҳои Зарафшон, Қашқадарё дар ибтидои асри VII ба атрофи ҳокимияти Самарқанд муттаҳид гардиданд, ки он мулкҳои давлати Сугд меномиданд. Ҳудуди ҷанубии Тоҷикистон, Ўзбекистон ва шимолӣ Афғонистон ба давлати Тоҳириён дохил гардиданд. Давлати Сомониён ҳамчун давлати мутамаркази тоҷикон дар арсаи ҷаҳонӣ (874-999) ба миён омад. Қаламрави Сомониёнро Қарахониён ва Ғазнавиён (аз соли 999) тақсим мекунанд. Солҳои 1220-1222 ҳудуди ҳозираи Осиёи Марказиро муғулҳо забт намуданд. Соли 1370 милодӣ Мовароуннаҳрро намоёндаи яке аз қабилаҳои омадаи муғул – барлос Темур зери тасарруфи худ даровард.

1. Ба сарзамини Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ба мулкҳои тоҷикнишин дар давраи пеш аз милод кадом давлатҳо лашкар кашиданд? 2. Баъди хотима ёфтани ҳукмронии юнониҳо дар қаламрави Осиёи Марказӣ кадом давлатҳо ташаккул ёфтанд? 3. Ҳуҷум ва забт намудани ҳудуди Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо ба ҳаёти халқҳои маҳаллӣ, аз ҷумла тоҷикон чӣ тағйирот ба амал овард? 3. Баъди шикаст хӯрдани давлати Сомониён қаламрави он дар байни кадом давлатҳо тақсим гардид?

1. Аз рӯи матни китоб таҳлил кунед, ки қабилаҳои ўзбек қаламрави Осиёи Марказиро чӣ тавр тасарруф намуданд? 2. Забт намудани Осиёи Марказӣ аз тарафи муғулҳо ба иқтисодиёт, илму фарҳанг чӣ гуна таъсир расонд?

1. Арабҳо барои мустаҳкам намудани хилофати исломӣ аширофони маҳаллиро ба корҳои идоракунии давлат пешбарӣ намуданд, аммо барои чӣ ин ҷорабиниҳои арабҳо, баръакс ба озод шудани Мовароуннаҳр замина гузошт?

ОСИЁИ МАРКАЗИРО ИШҶОЛ НАМУДАНИ РУСИЯИ ПОДШОҲӢ

1. То ба Осиеи Марказӣ ҳуҷум кардани артиши русҳо дар ин ҷо кадом давлатҳо вучуд доштанд? 2. Баъди тасарруф кардани Осиеи Марказӣ Русия кадом мавзёҳоро вассал ва кадоми онҳоро ба генерал-губернатори Туркистон муттаҳид намуд? 3. Ҳудуди Тоҷикистони Шимолиро ба кадом вилоятҳои генерал-губернатори Туркистон шомил намуд? 4. Тоҷикистон дар кадом солҳо Ҷумҳурии Мухтор ва Иттифоқӣ эълон карда шуд?

Дар ин қисми мавзӯ шумо маълумоти зеринро пайдо мекунед:

- Осиеи Марказиро забт намудани Русияи подшоҳӣ.
- Тақсимоти миллию ҳудудии Осиеи Марказӣ.
- Ташаккулёбии ҳудуди Тоҷикистон
- Тақсимоти маъмурии Тоҷикистон.

То ба Осиеи Марказӣ ҳуҷум овардани русҳо дар ин қаламрав якчанд давлатҳои калон вучуд доштанд. Калонтарини онҳо Бухоро, Хӯқанд ва Хива буданд. Ғайр аз ин давлатҳо боз мулкҳои хурди мустақилу ниммустақил ҳам вучуд доштанд. Дар байни ин давлатҳо ва мулкҳо доим муноқишаҳо мешуд. Дар натиҷа онҳо мустақилияти худро нигоҳ медоштанд ва ё дар зери асорати ду хонигарии ба ҳам мухолиф – Бухоро ва Хӯқанд мемонданд. Ҳамаи он муноқишаҳо сабабгори суғат гардидани хонигариҳо ва мулкҳои қаламрави Осиеи Марказӣ гардиданд. Аз парокандагии сиёсӣ ва иқтисодии ин сарзамин сарварони давлатҳои Эрон, Туркия, Британияи Кабир истифода мебарданд. Бо мақсади забт кардани ин сарзамин онҳо бо ҳар баҳона ҷосусони худро мефиристанданд. Ҳамаи ин кӯшишҳо дар атрофи қаламрави Осиеи Марказӣ Русияро бетараф намегузошт. *Русия солҳои 50-уми асри XIX ба Осиеи Марказӣ сар дароварда, солҳои 60-ум амалиётҳои ҳарбиро идома дод.* Дар натиҷа хонигариҳои Бухоро, Хӯқанд ва Хива ба вассали (мутеи) Русия табдил ёфтанд. Боқимонда

мулкҳои забтгардида ба генерал-губернатори Туркистон муттаҳид карда шуда буд. Ба он вилояти Ҳафтрӯд, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд ва Паси Каспий дохил мешуданд. Ҳангоми тақсимои маъмури бошад, маскуншавии таърихии халқҳо ба инобат гирифта нашуд. Он фақат бо мақсади осон намудани андозгирӣ ва идоракунии ташкил меёфт. Қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ бо ҳамин мақсад дар байни вилояти Фарғона (Конибодом ва Исфара), уезди Хучанд (шаҳри Хучанд ва Ҷротеппа), уезди Самарқанд (Панҷакент, Фалғар ва Мастҷох) тақсим гардид. Дар давраи Русияи подшоҳӣ иқтисодии он худудҳое, ки ба генерал-губернатори Туркистон шомил буданд, нисбатан ба хониғариҳои Бухоро ва Хива пеш мерафтанд. Аз Красноводск то Тошканд, Хучанд, Андиҷон (1870-1899), аз Оренбург ба Тошканд роҳи оҳан сохта шуд. Ислоҳоти замин гузаронида шуд. Ба ҳосилонокии зироатҳо, аз ҷумла пахта аҳаммият меодагӣ шуданд. Талабот ба маҳсулоти ҳунармандӣ афзуд. *Инқилоби Октябр ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Русия муборизаи халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистонро барои истиқлолият пурзӯр намуд.* Дар натиҷаи мубориза инқилоб аввал дар Тошканд (1917) ва сипас дар тамоми Туркистон, аз ҷумла дар шимолӣ Тоҷикистон ғалаба кард. *Аморати Бухоро ҳокимияти худро то соли 1920 нигоҳ дошт. Баъдтар дар ин ҷо ҳам инқилоб ғалаба кард.*

Соли 1924 дар Осиёи Марказӣ тақсимои миллию худудии халқҳои дар ин сарзамин маскуншуда гузаронида шуд. Дар ин чорабинӣ хатои ҷиддӣ ва сиёсӣ содир гардид. *Пантуркистон харитаи этнографияи халқҳои муқими сарфи назар карда, тақсимои миллию сарҳадиро ба манфиати худ гузарониданд.* Ин тақсимои миллии тамоили худудӣ нашофт. Хусусан, сукувати таърихан бавучудодаи халқҳоро дар тақсимои водии Фарғона (дар байни тоҷикон, ўзбекҳо ва қирғизҳо) ва Зарафшон (дар байни тоҷикон ва ўзбекҳо) ба инобат нагирифта, ин водихоро аз рӯи манфиати иқтисодӣ (заминҳои обёришуда) тақсим

намуданд. Барои таъсис ёфтани нахустин давлати тоҷикон хизмати беандозаи Нусратуллоҳ Махсум, Шириншоҳ Шохтемур, Муҳиддинов, Ҳочибоев ва устод Айнию Лоҳутӣ ниҳоят бузург аст. Ҳамин тавр, соли 1924 Тоҷикистон дар ҳайати Ўзбекистон ба ҳайси ҷумҳурии мухтор таъсис ёфт. Сарвари аввалини Тоҷикистон Нусратуллоҳ Махсум интиҳоб гардид. Соли 1929 ҳангоми ба Ҷумҳурии Иттифоқӣ табдил ёфтани Тоҷикистон он норасоӣҳое, ки дар тақсим ва ҷудо кардани қаламрави он руҳ дода буд, қисман ислоҳ карда шуд. Аз ҷумла ҳудуди округи Хучанд (ноҳияҳои Хучанд, Нов, Исфара, Конибодом ва Ашт), ки аҳолиаш асосан тоҷикон буданд, ба ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамроҳ карда шуд. Ҳамин тавр, Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Иттифоқӣ табдил ёфт. Баъди барҳам хӯрдани собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, 9 сентябри соли 1991, Ҷумҳурии Тоҷикистон худро мамлақати соҳибистиқлол эълон намуд.

Тақсими маъмури. Дар Тоҷикистон 2 вилоят, як вилояти мухтор ва 13 ноҳияи тобеи марказ (ҷадвали 1) мавҷуданд. Алҳол дар Тоҷикистон 23 шаҳр вучуд дорад. Шаҳрҳои Сарбанд, Норақ ва Роғун дар соҳили рӯди Вахш сохта шудаанд. Онҳо маркази калони гидроэнергетикии Осиёи Миёна мебошанд.

Ҷадвали 1

Тақсими маъмури Тоҷикистон

	Масоҳат, ҳаз.км ²	Ноҳияҳо	Шаҳрҳо	Шаҳракҳо	Ҷамоати деҳот	Пойтахти ҷумҳурӣ ва маркази вилоятҳо
Ҷумҳурии Тоҷикистон	141,4	58	18	57	370	Душанбе
Аз ҷумла Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон	64,1	7	1	–	43	Хоруг

Вилояти Сугд	25,3	14	8	23	93	Хучанд
Вилояти Хатлон	24,6	24	4	23	133	Бохтар
Ноҳияҳои тобеи марказ	28,6	13	5	13	101	–

Русия солҳои 50-уми асри XIX ба Осиеи Марказӣ сар дароварда, солҳои 60-ум амалиётҳои ҳарбию идома дод. Инқилоби Октябр ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Русия муборизаи халқҳои Осиеи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистонро барои истиқлолият пурзӯр намуд. Амроти Бухоро ҳокимияти худро то соли 1920 нигоҳ дошт. Баъдтар дар ин ҷо ҳам инқилоб галаба кард. Пантуркистон харитани этнографии халқҳои муқимию сарфи назар карда, тақсими миллию сарҳадиро ба манфиати худ гузарониданд.

Соли 1924 Тоҷикистон дар ҳайати Ўзбекистон ба ҳайси ҷумҳурии мухтор таъсис ёфт. Соли 1929 Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Иттифоқӣ табдил ёфт. 9 сентябри соли 1991 Тоҷикистон худро мамлакати соҳибистиқлол эълон намуд.

1. Масоҳати Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон қиёс кунед. Муайян намоед, ки масоҳати Тоҷикистон аз масоҳати ин ҷумҳуриҳо чанд маротиба хурд аст. 2. Мавқеи географии Тоҷикистонро тасвир кунед, хусусиятҳои онро шарҳ диҳед.

1. Аз харитани Тоҷикистон мавқеи географии деҳа, ноҳия ё шаҳри худро муайян кунед. 2. Вилоятуноҳияҳои Тоҷикистонро ном баред, онҳоро аз харита нишон диҳед.

1. Барои чӣ ҳукуматдори Русия зерини таъсири пантуркистон ҳангоми дар қаламрави Осиеи Марказӣ гузаронидани тақсими сиёсӣ маъмури ба ҷиҳати этники (миллӣ)-и кишвар эътибор намедоданд? 2. Ба ақидаи шумо, Ҷумҳурии Иттифоқӣ эълон кардани Тоҷикистон масъалаи

тақсимоти сарҳади ро аз миён бурд ё не? 3. Тақсимоти сиёсӣю маъмурие, ки баъди инқилоби октябр гузарониданд, аз тақсимоти сиёсӣю маъмурие, ки Русияи подшоҳӣ гузаронида буд, чӣ фарқ дошт? 4. Ба фикри шумо, чаро вилоятҳои тоҷикнишини Бухоро, Самарқанд ва Сурхандарёро аз Тоҷикистон ба Ўзбекистон доданд?

§ 5. ХАРИТАҲО. ҚОР БО ХАРИТА

1. Барои чӣ ҳама гуна таҳқиқоти географӣ аз харита оғоз ёфта, бо харита ба охир мерасад? 2. Харитаро хонда тавонистан чӣ маъно дорад? 3. Қаламрави Тоҷикистони Шимолиро ба кадом вилоятҳои генерал-губернатори Туркистон шомил намуд? 4. Тоҷикистон дар кадом солҳои Чумҳурии Мухтор ва Иттифоқи эълон карда шуд?

Дар ин зербор шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Харитаи географиро хонда тавонистан чӣ маъно дорад?
- Миқёс чист?
- Харитаҳои географӣ аз рӯйи миқёс чӣ тафовут доранд?

МАЗМУН ВА АҲАММИЯТИ ХАРИТАҲОИ ГЕОГРАФӢ

Лугати географӣ

Харитаи географӣ тасвири хурд ва ҷамъбастишудаи сатҳи Замин дар ҳамворӣ мебошад, ки объектҳои географии он бо аломатҳои шартӣ қайд шудаанд.

Ҳама гуна таҳқиқоти географӣ аз харита оғоз шуда, бо харита ба анҷом мерасад. Ин чунин маъно дорад, ки ҳудуди таҳқиқшаванда дар ибтидо аз рӯйи харита бо диққат омӯхта мешавад, сипас ба мавзеи таҳқиқ рафта, маълумоти харитаро амиқ ва пурра мекунанд. Сатҳи Замин, аз ҷумла ҳудуди таҳқиқшавандаро дар харитаҳои географӣ тавассути проексияҳои картографӣ ва аломатҳои шартӣ нишон медиҳанд. Аз ин ҷо одамон дар бораи сатҳи Замин ва ҳудуди таҳқиқшаванда аз рӯйи харитаҳо тасаввурот ҳосил менамоянд. Харитаҳо дар ҳаёти ҳаррӯза бо мақсадҳои

мухталиф истифода мешаванд: дар корҳои илмию таҳқиқотӣ, бахрнавардӣ, ҳарбӣ, соҳаҳои хочагии халқ. Ин водор менамояд, ки на фақат олимон, балки ҳамаи одамон бояд малакаи харитахонӣ дошта бошанд. Малакаи харитахонӣ чунин маъно надорад, ки дар харита номи шаҳрҳо, дарёҳо, кӯҳҳо, кӯлҳо ва ғайраро хонда тавонем. Инро ҳар шахсе, ки ҳарфро хонда метавонад, иҷро карда метавонад. *Хонда тавонистани харита чунин маъно дорад, ки дар харита чӣ тавр ин ва ё он кишвар акс ёфтааст, ҳамон тавр тасаввур карда тавонад.* Харитаҳои географиро, чи тавре ки қаблан баён намудем, дар соҳаҳои гуногун бо мақсадҳои гуногун истифода мебаранд. Вобаста ба ин онҳоро бо мазмун ва миқёсҳои гуногун тайёр менамоянд.

Тафовути харитаҳо аз рӯи миқёс. Миқёси харитаҳо гуногун мешавад. Онҳоро одатан ба харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс ва хурдмиқёс чудо менамоянд. Харитаҳоро аз китоби «Географияи табиӣ», барои синфи 6-ум, ба хотир оред.

Лугати географӣ

Миқёс ченаки шартiest, ки ҳангоми дар харита ё нақша тасвир намудани маҳал чанд маротиба хурд шудани масофаро нишон медиҳад.

Харитаҳои калонмиқёс дар миқёси аз 1:200000 калонтар – 1:1000, 1:10000, 1:25000, 1:50000, 1:100000 тартиб дода мешаванд. Дар чунин харитаҳо маҳал муфассал тасвир карда мешавад. Онҳоро харитаҳои топографӣ ё ки умумигеографӣ мегӯянд. Ин гурӯҳи харитаҳоро барои корҳои илмӣ, ҳарбӣ, кофтуковҳои геологӣ, сохтмон, роҳсозӣ ва ғайра, ки ченкуниҳои дақиқро талаб менамоянд, истифода мебаранд.

Ба харитаҳои миёнамиқёс харитаҳое дохил мешаванд, ки дар миқёси аз 1:200000 то 1:1000000 тартиб дода шудаанд. Чунин харитаҳо барои таҳқиқоти умумӣ, гузаронидани қаламрав ва ҳисобкуниҳои начандон дақиқ истифода мешаванд. Онҳоро харитаҳои тавсифию топографӣ меноманд. Ба харитаҳои хурдмиқёс бошад, харитаҳое дохил мешаванд,

ки дар онҳо сатҳи Замин аз 1:1000000 маротиба хурд нишон дода мешавад. Аз рӯи ин гуна харитаҳо худуди фарохро меомӯзанд, ки бештар дар чараёни таълими география истифода мешаванд.

Маводди иловагӣ. Дар чараёни тартиб додани харита баробари хурд шудани миқёси он объект ва ҳодисаҳои географӣ пурра тасвир карда намешаванд. Мисол, 1 километри мураббаъ масоҳат дар харита бо миқёси 1:100 – 1 метр, бо миқёси 1:1000 – 1 детсиметр, бо миқёси 1:100000 – 1 сантиметр, бо миқёси 1:1000000 – миллиметри мураббаъ масоҳат акс карда мешавад. Аз ин ҷо маълум аст, ки дар харита дар миқёси 1:1000 қитъаи хурди масоҳат бо пуррагӣ, дар миқёси 1:1000 000 бошад, ҳамчун як нуқта тасвир карда мешавад.

Абӯрайҳони Берунӣ бори аввал ба ҷисрӣ намудани ҳисоби даҳӣ муваффақ гардид. Вай доираи мавҷудани илми геодезияро васеъ намуд, бо усулҳои анъанавӣ ва кашфиёти худ арзу тӯли бештар аз 600 мавзёро чен карда, қадвале сохт. Берунӣ андозаи Замиро хеле саҳеҳ андоза кард, ки аз ченкунии замони мо танҳо 110 км фарқ мекунаду халос.

Чамъбасти картографӣ. Аз мисоли дар боло зикрфта маълум аст, ки дар харитаҳо пурра ва амиқ тасвир ёфтани объект ва ҳодисаҳои географӣ ба калонӣ ва хурдии миқёс вобаста мебошад. Қатъи назар аз ин, дар харитаҳои калонмиқёс ҳам маҳалро ҳаматарафа тавсиф намудан душвор аст.

Бинобар ин, ҳангоми тартиб додани харитаҳо аввал ҳамон объектҳоро интиҳоб менамоянд, ки ба миқёс мувофиқ ояд ва он барои маҳалли дар харита тавсифшаванда объекти муҳим ба ҳисоб равад.

Дар харитаҳои калонмиқёс объектҳо муфассалтар тавсиф карда мешаванд, аммо дар харитаҳои хурдмиқёс бисёр

объектҳо истисно ва бо ҳам якҷоя карда мешаванд. Аз ин ҷо интихоб ва ҷамъбасти объектҳои географиро, ки мувофиқи микёс дар харита тасвир карда мешаванд, (генерализатсияи картографӣ) ҷамъбасти картографӣ меноманд.

Аломатҳои шартӣ. Барои дар харитаҳо тасвир кардани объекту ҳодисаҳои географӣ аз аломатҳои шартӣ махсус истифода мебаранд. Шарҳи он дар тавзеҳи харита дода мешавад. Азҳуд намудани он калидест барои хондани харита.

Лугати географӣ

Аломатҳои ро, ки дар харита ва нақша барои шиора намудани объект ва ҳодисаҳо истифода мегарданд, аломатҳои шартӣ меноманд.

Аломатҳои шартӣ, ки дар тавзеҳ нишон медиҳанд, ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: тарҳӣ (контурӣ), хаттӣ ва ғайримикёсӣ. Бо аломатҳои шартӣ тарҳӣ (контурӣ) масоҳати ҷангал, (ботлок), кӯл, маҳаллаи шаҳрҳо, бо аломатҳои шартӣ хаттӣ дарё, ҷӯй, сарҳад, канал, роҳ ва ғайра ифода мешаванд. Аломатҳои шартӣ, ки ба микёси харита мутобиқат намекунанд, аломатҳои шартӣ ғайримикёсӣ мегӯянд. Бо ин навъи аломатҳои шартӣ дар харитаҳои калон ва миёнамикёс заводу фабрика, осебу истгоҳҳои барқӣ, ёдгориҳои табиӣ, таърихӣ ва ғайра нишон дода мешаванд. Онҳо расм ва ё шаклҳои одии геометрӣ буда, ба шакли объектҳои дар харита аксёфта шабоҳат доранд.

Ғайр аз аломатҳои шартӣ дар боло зикрёфта, инчунин, аломатҳои шартӣ самтмуайянкунанда ва тафсири вучуд доранд. Онҳо дар харита тавсифи объектҳоро комил менамоянд. Ба чунин аломатҳои шартӣ ақрабаки нишондиҳандаи самти ҷараёни дарё, ҳаракати бод, акси дарахте, ки дар бешазор бартарӣ дорад (пахнбарг ва ё сӯзанбарг), дохил мешаванд. Бар хилофи харитаҳои умумигеографӣ дар харитаҳои мавзӯӣ (соҳавӣ) шаклҳои тасвири объектҳои географиро истифода мебаранд. Яке аз онҳо тасвири рангаи харита мебошад. Бо ин усул сарҳадҳои

алоҳида аз якдигар фарқ карда мешаванд. Ҳар як худудро бо ранги алоҳида тасвир менамоянд. Мисол, харитаи сиёсии ҷаҳон ва харитаи сиёсии маъмурии мамлакатҳои алоҳида, аз ҷумла Тоҷикистон. Ин усул дар тартиб додани харитаи хок, наботот, соҳти геологӣ, тектоникӣ истифода мешавад. Баландиҳои якхелаи сатҳи Замиро дар харитаи табиӣ бо изоҳатҳо ифода менамоянд. Чуқуриҳои якхелаи зери баҳр ва укёнусро бошад, бо изобатҳо тасвир мекунанд. Дар харитаи иқлимӣ ҳарорати якхелаи кишварҳои гуногунро бо изотермҳо бо ҳам пайваस्त менамоянд. Хатҳои ҳаракатро дар харитаи нақлиёт барои ишора намудани самтҳои ҳаракати нақлиёт истифода мебаранд.

1. *Харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс ва хурдмиқёсро муқоиса намоед ва гӯед, ки кадоми онҳо унсурҳои табиат ва объектҳои иқтисодию иҷтимоиро амиқ ва муфассал тасвир мекунанд?*

1. *Ба андешаи шумо, дониши картографӣ барои пеширафти кадом соҳаҳо омил муҳим ба ҳисоб меравад? 2. Ба ақидаи шумо, ҳангоми тартиб додани харитаҳо аввал кадом объектҳоро интихоб мекунанд ва барои чӣ? 3. Аломатҳои шартӣ дар харита барои чӣ заруранд?*

1. *Оид ба харитаҳое, ки олимони форсу тоҷик дар қадим сохтаанд, маълумот омода намуда, баромад кунед.*

ХАРИТАҲОИ ТОПОГРАФӢ

1. *Харитаҳои топографиро бо кадом мақсад истифода мебаранд?*

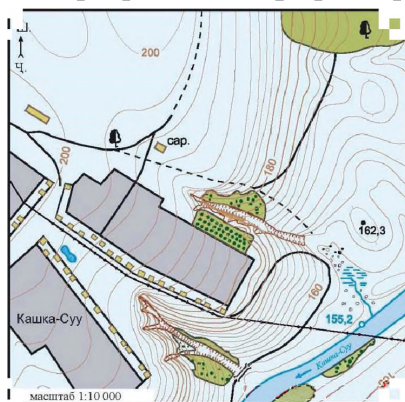
2. *Дар харитаи топографӣ чадвали ададҳо барои чӣ тартиб дода шудааст?*

Дар ин қисми мавзӯъ шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- *Харитаи топографӣ чӣ гуна харита аст?*
- *Тасвир ва омӯхтани рельеф дар харитаи топографӣ чӣ таърифи амалӣ мегардад?*

Харитаҳои топографӣ ба харитаҳои калонмиқёси умумигеографӣ мансубанд. Дар чунин харитаҳо объектҳои табиӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дақиқ ва муфассал нишон дода мешаванд. Одатан, онҳо дар миқёси 1:500 – 1:100000 тартиб дода мешаванд. Аммо харитаҳои тафсирию топографӣ дар миқёси 1:200000 – 1:1000000 сохта мешаванд. Онҳо асосан бо усули харитасозӣ тартиб медиҳанд. Барои ҷангуниҳои амиқ ва муайян намудани мавқеи ҳақиқии объектҳои географӣ тартиб додани харитаҳои топографӣи калонтарин зарур аст.

Бо ин мақсад харитаи миқёсаш 1:100000-ро аз сари нав бо меридиан ва хатҳои мувозӣ такроран тақсим мекунем. Дар натиҷа харитаҳои топографӣи миқёсашон калонтарин ҳосил мешаванд.

Тасвир ва омӯхтани релйеф дар харитаи топографӣ

Ноҳамвории сатҳи хушкӣ, ки онро релйеф мегӯем, яке аз унсурҳои асосии табиат ба ҳисоб меравад. Гуногунии шаклҳои он хусусияти дигар унсурҳои табиӣ ва иқтисодӣ (гуногунии иқлим, паҳншавии хок, наботот, ҷойгиршавии роҳҳо, соҳаҳои кишоварзӣ, корхонаҳои саноатӣ, маҳалҳои аҳолинишин ва ғайра)-ро муайян мекунанд.

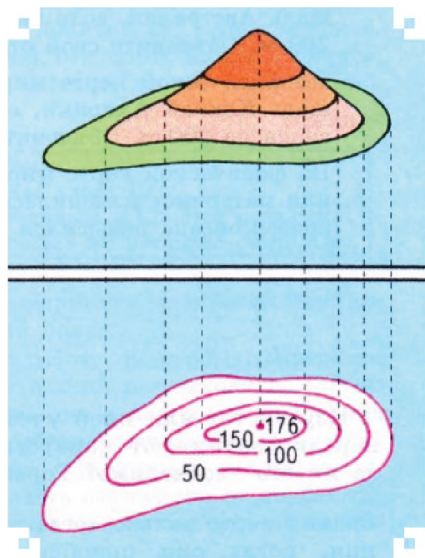
Ин аз рӯи харитаҳои калонмиқёс ҳаматарафа омӯхтани релйефро талаб менамояд. Бе ин амалиёт шаклҳои гуногуни релйеф (кӯҳҳо, доманакӯҳҳо, адирҳо, ҳамвориҳо ва ғайра)-ро мувофиқи талаботи хоҷагӣ истифода бурдан

душвор аст. Ба ин мақсад дар харитаҳои топографӣ релйефро бо хатҳои уфуқӣ, ё ки изогипсҳо (хатҳои, ки баландииҳои якхеларо пайваस्त мекунад) тасвир менамоянд. Хатҳои уфуқӣ дар табиат дар натиҷаи дар фосилаи муайяни ҳудуд фарқ намудани баландӣ ҳосил мешаванд. Онро баландии буриш (марзӣ) мегӯянд. Ҳар як фосилаи фарқи баландӣ як баландии буришро ба миён меоварад. Мисол, дар ҳудуди ҳамворию доманакӯҳ, ҳамворию адир, миёнакӯҳ, баландкӯҳ, байни ҳамвориҳои баландиашон гуногун ва ғайра. Аз ин ҷо фарқи баландии хатҳои уфуқӣ ба баландии буриш баробар мебошад. Агар дар харита хатҳои уфуқӣ ҳар қадар зич ҷойгир шуда бошанд, маҳал ҳамон қадар баланд буда, нишебии он аз ҳад ростфаромада мебошад. Донишмандони ин ҳолатро ба мо имкон медиҳад, ки аз рӯйи хатҳои уфуқӣ баландӣ ва нишебии як маҳалли сатҳи Замирро аз рӯйи тарзи ҷойгиршавии (зич ё васеъ) як хатти уфуқӣ нисбат ба дигараш муайян намоем. Ба ин мақсад дар самти ҷанубии чорҷӯбаи харитаҳои топографӣ баландии буриши релйеф ва ҷадвали баландии ҷойгир карда шудааст. Баландии мутлақ (аз сатҳи баҳр) дар харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс ва хурдмиқёси қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, аз он ҷумла Тоҷикистон, аз сатҳи Баҳри Балтик ҳисоб карда шудааст. Барои омӯختани релйефи дар харитаҳои топографӣ тавсифёфта аломатҳоеро, ки тавассути онҳо самт, моилии нишебӣ, ноҳамвориҳои маҳал, баландии нуқтаҳо нисбат ба сатҳи баҳр ва баландии як нуқта нисбат ба дигарашро ифода менамоянд, бояд хуб донист. Мисол, агар самти нишебӣ дар харита нишон дода нашуда бошад, аз рӯйи шакли хатҳои уфуқӣ кӯҳро аз чуқурӣ фарқ кардан душвор аст. Аз ҳамин сабаб, ҳангоми дар харита гузаронидани хатҳои уфуқӣ барои ифода намудани самти нишебӣ ба хатҳои уфуқӣ ва амудӣ хатти кӯтоҳ кашида мешавад, ки онро берг-штрих меноманд. Тавассути нишондиҳандаҳои ададӣ баландии хатҳои уфуқӣ ва нишонаҳои нуқтаи баландӣ – баландии онҳоро аз сатҳи баҳр нишон медиҳанд.

Дар поёни харитаҳои топографӣ барои муайян намудани майлони нишебихо чадвали ададҳо тартиб дода шудааст. Дар поёни асоси ин чадвал майлони нишебихо бо дараҷа ва дар хатҳои нисбат ба асос амудӣ кашида, мувофиқи микёси харита масофаи байни хатҳои уфуқӣ ишора карда шудаанд, ки тавассути онҳо майлони нишебихо аз рӯйи харитаҳои топографӣ муайян карда мешаванд.

Тасвири релйеф дар харитаҳои хурдмикёс. Тасвири релйеф дар харитаҳои хурдмикёс аз харитаҳои калонмикёс (топографӣ) фарқ мекунад. Дар онҳо объектҳои географӣ муфассал акс намеёбанд. Бисёри онҳо истисно ва якҷоя карда мешаванд. Бо ҳамин мақсад, баландии буришро афзун ва хатҳои уфуқиро умумӣ (яъне, якҷанд зинаи баландиро якҷоя) менамоянд. Аз рӯйи чунин хатҳои уфуқӣ фақат дар бораи баландии мутлақу нисбии нуқтаҳои сатҳи Замин ва моилии нишебихо маълумот гирифтани мумкин аст. *Дигар фарқи харитаҳои хурдмикёс аз харитаҳои топографӣ дар он аст, ки баландии маҳалро бо хатҳои уфуқӣ ва масофаи байни онҳоро бо усули рангунӣ тасвир мекунад, яъне дар онҳо фарқи зинаҳои баландӣ ҳам бо хатҳои уфуқӣ ва ҳам бо ранг ифода карда мешаванд. Дар ин сурат фазои байни хатҳои уфуқии пастию пастхамиҳоро ифодакунанда дар харитаҳои табиӣ бо ранги сабзи гуногунтобиш, доманакӯҳ ва баландкӯҳҳо бо рангҳои зард, норинҷӣ ва қаҳвай ранг карда мешаванд. Ивазшавии рангҳо аз сатҳи баҳр ба тарафи куллаи кӯҳҳо аз тадричан баланд шудани сатҳи маҳал гувоҳӣ медиҳад. Бо ҳамин усул чуқуриҳои баҳру уқёнусҳо низ дар харитаҳо ифода мешаванд, яъне чуқуриҳои гуногуни якхеларо бо изобатҳо (хатҳои чуқуриаш якхела) пайваस्त намуда, фазои байни онҳоро бо ранги кабудӣ тобишҳои гуногундошта ифода мекунад. Зинаҳои баландӣ ва чуқуриро ҳамчун чадвал тартиб дода, дар поёни харитаҳо бо дигар аломатҳои шартӣ якҷоя тасвир менамоянд. Аз рӯйи харитаҳои табиӣ, ки дар онҳо релйефи сатҳи Замин тасвир гардидааст, на фақат баландии хатҳои уфуқӣ, нуқтаҳо ва*

молиши нишебиро муайян мекунанд, инчунин аз рӯйи онҳо бо мақсадҳои гуногун профили (буриши) релјефи маҳалро тартиб медиҳанд. Мисол, барои муайян намудани фарқи ҳудуди наботот, хок, чинҳои кӯҳӣ профили геоботаникӣ, хок, геологӣ тартиб медиҳанд. Профили релјефро ҳангоми ба нақша гирифтани сохтмони нақб (тунел), рӯди сунъӣ,

роҳҳо низ омода месозанд. Профили муфассал аз рӯйи харитаҳои калонмиқёс (топографӣ) ва тавсифӣ бошад аз рӯйи харитаҳои табиӣ хурдмиқёс сохта мешавад. Барои тартиб додани профили релјефи маҳал аввал дар байни ду нуқтае, ки дар харита аз якдигар дар масофаи дур воқеъ гардидаанд, як хат кашида, нуқтаҳоро бо харфҳои А ва Б ишора менамоем. Баъд як ҷадвал месозем, дар он ҷо

баландии нуқтаҳо ба ҳисоби метр ва дар харита ба ҳисоби сантиметр мувофиқи ҳар як нуқта навишта мешавад.

Дар асоси маълумоти ҷадвал профилро месозем. Барои ин ду миқёс интихоб мекунем (уфуқӣ ва амудӣ). Сипас, дар рӯйи варақи катақдор мувофиқи миқёси харита дарозии хатеро, ки дар харита нуқтаҳои А ва Б-ро пайваस्त намудааст, айнан мегузаронем. Баъди ин аз тарафи чап ба он амудӣ як хат мекашем. Мувофиқи миқёси амудӣ дар хатти амудӣ нишондоди баландии нуқтаҳо дар хатти уфуқӣ (А ва Б) кашида шавад, мувофиқи миқёси уфуқӣ натиҷаи ченкунӣ байни нуқтаҳо гузошта мешавад. Дар он ҷое, ки нуқтаҳои буриш ҳосил шудаанд, онҳоро бо хатти қач пайваस्त менамоем.

Харитаҳои топографӣ ба харитаҳои калонмиқёси умумигеографӣ мансубанд. Дар чунин харитаҳо объектҳои табиӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дақиқ ва муфассал нишон дода мешаванд. Дар харитаҳои топографӣ релефро бо хатҳои уфуқӣ, ё ки изогипсҳо (хатҳои, ки баландии яхеларо пайваस्त мекунанд) тасвир менамоянд. Дар поёни харитаҳои топографӣ барои муайян намудани майлони нишебӣҳо ҷадвали ададҳо тартиб дода шудааст. Фарқи харитаҳои хурдмиқёс аз харитаҳои топографӣ дар он аст, ки баландии маҳалро бо хатҳои уфуқӣ ва масофаи байни онҳоро бо усули рангунӣ тасвир мекунанд, яъне дар онҳо фарқи зинаҳои баландӣ ҳам бо хатҳои уфуқӣ ва ҳам бо ранг ифода карда мешаванд. Аз рӯйи харитаҳои табиӣ, ки дар онҳо релефи сатҳи Замин тасвир гардидааст, на фақат баландии хатҳои уфуқӣ, нуқтаҳо ва молики нишебиро муайян мекунанд, инчунин аз рӯйи онҳо бо мақсадҳои гуногун профилҳои (буриши) релефи маҳалро тартиб медиҳанд.

1. Дар харитаҳои топографӣ ноҳамворихоро бо чӣ ифода мекунанд? Тасвири релеф дар харитаҳои хурдмиқёс аз харитаҳои топографӣ чӣ фарқ дорад?

1. Фаҳмонед, ки барои чӣ дар вақти тартиб додани харитаҳои хурдмиқёс аз бисёр объектҳо сарфи назар мекунанд? Хонда тавонистани харита чӣ маъно дорад?

1. «Харита чашими артиши аст». Шумо ин мафҳумро чӣ гуна мефаҳмед?

§ 6. СОЛШУМОРИИ ГЕОЛОГӢ

1. Вақти геологӣ чист? 2. Дар асоси чӣ таърихи Заминро ба эраҳо ва давраҳо тақсим мекунанд?

Дар ин қисми мавзӯъ шумо дар бораи чихо маълумот пайдо мекунед?

- Солишумори геологӣ чӣ гуна солишуморӣ аст?
- Тасвир ва омӯхтани релеф дар харитаи топографӣ чӣ таъри амалӣ мегардад?
- Синну соли Замин чӣ гуна муайян карда мешавад? Синну соли нисбӣ ва мутлақӣ Замин чӣ маъно дорад?

Вақти геологӣ. Агар ба харитаи табиии кураи Замин назар афканем, дар сатҳи он ноҳамвориҳои хурду азимро мебинем, ки онҳо аз чинҳои кӯҳии пайдоишашон мухталиф ташаккул ёфтаанд. Синни қадимтарини онҳо 3,8 млрд солро ташкил менамояд. *Синни Замин бошад, ба 4,5 – 5 млрд сол баробар аст.* Ҳамаи ин масъалаҳо водор менамоянд, ки аз таърихи геологии Замин бохабар бошем. *Таърихи геологӣ дар доираи вақти геологӣ амал мекунад ва муҳлати дурударозро дар бар мегирад, ки дар он қишри Замин ташаккул ёфтааст.*

**Лугати
географӣ**

Муҳлати дурударозро, ки дар он қишри Замин ташаккул ёфтааст, вақти геологӣ меноманд.

Дар ин вақт дар қишри Замин ҳодисаҳои гуногун чараён гирифт. Аз ҷумла, дар натиҷаи борҳо такон хӯрдани қишри Замин дар он қафидагиҳо, шикастагиҳо, чокиҳо, хамидагиҳо, чӯкидагиҳо ба миён омаданд. Тавассути чокиҳо ва шикастагиҳо, ки дар натиҷаи таконхӯрии қишри Замин ба амал омадаанд, аз қабати мантия тафта (магма) ба сатҳи Замин баромада, ҳамчун як хамираи ҳарораташ баланд чорӣ мешавад, ки онро «гудоза» меноманд. Дар натиҷаи дар қафидагиҳои қишри Замин оҳиста-оҳиста хунук шудани тафта аз он минералҳо, чинҳои кристаллии шаффоф ва дигар чинҳои кӯҳии магмавӣ ҳосил мешуданд. Дар як вақт дар хамидагиҳо ва чӯкидагиҳои зери баҳрҳо, хамидагиҳои материкҳо қабати аз ҳад ғафси таҳшинҳо ҳосил шуданд. Баробари чараён гирифтани ин ҳодиса пайваста бо чинҳои таҳшинӣ боқимондаҳои ҳайвонот ва наботот якҷоя ҳобонида мешуданд. Ин нишон медиҳад, ки рушди қишри Замин як вақти дурударозро дар бар мегирад, ки ҳар як муҳлати он бо хусусиятҳои хосси худ фарқ мекунад. Маҳз ҳамин фарқи муҳлатии рушди қишри Заминро ба ҳисоб гирифта, таърихи геологии Заминро олимон ба эра ва давраҳо тақсим намуданд, ки ҳар кадоми

онҳо аз чиҳати инкишофи релйефи сатҳи Замин, хусусияти хосси иқлим, паҳншавии наботот ва ҳайвонот аз якдигар фарқ мекарданд. *Яке аз хусусиятҳои хосси инкишофи қишри Замин дар он аст, ки дар чараёни ташаккули қитъаҳои серҳаракати он – геосинклиналҳо ба пораҳои литосферии саҳту устувор табдил меёбанд* (аз маводди китоби синфи 7 ба ёд оваред, ки он пораҳои устувору саҳтро чӣ меноманд?). Яъне, ҳодисаҳои кӯҳхосилшавӣ, ки дар геосинклиналҳо вучуд доштанд, оҳиста-оҳиста хомӯш ва кӯҳҳои қадим ҳамвор мешаванд. Минбаъд дар ин гуна қитъаҳо ҳаракатҳои оҳиста бардошташавӣ ва оҳиста пастшавӣ мушоҳида карда мешаванд. Вобаста ба ин, дар давраи рушди қишри Замин таносуб ва тарҳи хушкию баҳрҳо тағйир ёфтанд. Дар масоҳати васеи фурӯрафтагиҳои баҳрӣ кӯҳҳо ҳосил гардида, дар ҷойи системаи кӯҳҳои вайроншуда масоҳатҳои ҳамвор ташаккул ёфтанд, ки онро пораҳои литосферӣ ва ё платформа меноманд. Дар ин чараён дар сатҳи Замин борҳо тағйирёбии иқлим ва ивазшавии набототу ҳайвонот ба амал омад. Ландшафти ҳозираи сатҳи Замин натиҷаи ҳамин тағйирот мебошад.

Синну соли нисбӣ ва мутлақи Замин. Дар муайян намудани синну соли Замин аз усулҳои гуногун истифода мебаранд. Яке аз онҳо усули муайян намудани *синну соли нисбии Замин* мебошад. Он бо таносуби хобиши қабати *чинсҳои кӯҳӣ муайян карда мешавад*.

Ҳар як қабат бо боқимондаи ҳайвонот ва набототи сангаштаи худ аз якдигар фарқ мекунад. Агар онҳо пайдарҳам дар натиҷаи таҳшиншавӣ ҳосил шуда то ин дам вайрон нашуда, ба таври уфуқӣ хобида бошанд, он вақт гуфтан мумкин аст, ки қабати аз ҷама поён нисбат ба дигар қабатҳо қадимтар ва қабати аз ҷама боло чавонтар мебошад. Ҳар кадоми он қабатҳо мутобиқан бо шароити гузаштаи табию географии ба худ хос ҳайвонот ва набототи сангшуда доранд. Дар асоси ин боқимондаҳои сангшуда олимони инкишофи геологии Замиро омӯхта, онро ба

қарн (эра) ва давраҳо тақсим намудаанд. Ҳоло таърихи инкишофи геологии Заминро аз рӯйи панҷ эра – архей-протерозой (ҳаёти қадим), палеозой (ҳаёти қадимтарин), мезозой (ҳаёти миёна), кайнозой (ҳаёти нав) меомӯзанд. Ин эраҳо ба давраҳо чудо мешаванд. Давраи охириро давраи чорум ё антропоген меноманд, ки 2 млн сол қабл аз ин сар шуда буд.

Дар баробари омӯхтани синну соли нисбии Замин, дар таърихи геология синну соли мутлақи он низ омӯхта мешавад. *Барои муайян кардани он олимони аз «солишуморақҳо»-и сершумори дар зери замин ҷойгиршуда истифода мебаранд ва тавассути онҳо синну соли мутлақи ҷинсҳои кӯҳиро муқаррар менамоянд.* Ба чунин «солшуморақҳо» унсурҳои радиоактивӣ дохил мешаванд. Яке аз он унсурҳо уран мебошад. Уран дар давоми вақти геологӣ бо суръати доимӣ ба гелий ва сурб таҷзия (чудо) мешавад. Дар илм ба гелий ва сурб чудо шудани уран маълум аст. Муайян намуданд, ки дар муддати 74 млн сол аз 100 грамм уран як грамм сурб ҳосил мешавад. Аз ин ҷо метавон ҳисоб кард, ки ҷинси кӯҳии урандошта чандсола аст.

Минтақаҳои геосинклиналӣ ва платформаҳо. Ба мо ҳоло аз китоби географияи синфи VII маълум аст, ки қишри Замин аз ду қисми таърихан ба ҳам алоқаманд: минтақаҳои ҳаракаткунанда ва нисбатан ором ташаккул ёфтааст.

**Лугати
географӣ**

*Минтақаҳои ҳаракаткунандаро геосинклинал
ва нисбатан устуворро платформа меноманд.*

Ҳамин тавр, қабати ниҳоят ғафси таҳшинҳое, ки дар зери геосинклинал хобидаанд, дар натиҷаи таъсири ҳарорат ва фишори баланд ба ҷинсҳои кӯҳии метаморфӣ табдил меёбанд. Қабати таҳшинҳо чин шуда, системаи кӯҳҳо ҳосил гардиданд. Дар як вақт қувваҳои берунии табиӣ фаъолияти вайронкориро сар мекунанд ва дар муддати миллионҳо сол силсилаи кӯҳҳои қадим вайрон шуда, аз миён мераванд.

Аҳмад Махдум ибни Носир адиби барҷаста, олими намоён, мутафаккири бузург, шоир, рассом, меъмор ва хаттоти номдор, бунёдгузари равияи маорифпарварию адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX мебошад. Аҳмади Дониш чанд рисолае дар илми нучум ва ҳаёт навишта, харитаи шаҳри Бухороро низ тартиб додааст. Ӯ дар боби понздаҳуми «Наводир-ул-вақоъ» дар доираи фаҳму дониши худ аз пайдоиши заминҷунбиву вулқонҳо, чинсҳои кӯҳӣ, конҳо, маъданҳо маълумот медиҳад. Ба қавли Дониш, яке аз масъалаҳои муҳими охири асри XIX мушкилоти об ва обёрӣ мебошад. Масалан «Аз Омуя об бояд кашид, то ин зироатро эҳтимоле бошад» омадааст дар «Наводир-ул-вақоъ».

Дар ин чараён чинсҳои кӯҳии вайроншуда хамидагиҳои байникӯхиро пур мекарданд. Чинсҳои кӯҳии магматикӣ ва метаморфӣ бошанд, аз қари кӯҳҳои вайроншуда урён мешуданд. Қишри Замин дар мавзеи геосинклиналҳо ба мисли пештара чиндор намешуд. Дар он ҳаракати амудӣ бартарӣ пайдо намуда, дар натиҷаи нобаробар бардошташавӣ ё фуруравӣ кафидагиҳо ҳосил мешуданд. Дар ҷойҳои фурурафта оби баҳрҳо ворид мешуданд ва бо мурури замон дар зери онҳо дар сатҳи таҳкурсии ноҳамвори кристаллии саҳт таҳшинҳо ба таври уфуқӣ меҳобиданд.

Дар натиҷаи ба таври амудӣ бардошта шудани чунин китъаҳо оби баҳр ақиб рафта, ба хушкӣ табдил меёбад, ки онҳо аз ду қабат иборатанд: дар поён таҳкурсии кристаллии саҳт, дар болои он қабатҳои чинсҳои кӯҳии таҳшини гуногунчинса ҳосил мешуданд. Он қисми қишри Заминро, ки чунин соҳт дорад ва нисбатан устувор аст, платформа мегӯянд.

Дар қишри Замин инкишоф ёфтани геосинклиналҳо ва ташаккул ёфтани платформаҳо ба пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ва ҷойгиришавии онҳо таъсири калон расонидааст. Сарватҳои маъданӣ асосан дар таркиби чинсҳои магматикӣ

ва метаморфӣ вомехӯранд. Бинобар он сарватҳои маъданиро бештар аз кӯҳҳои вайроншудаи қадим, ки асоси кристаллии онҳо луч гардидаанд, меёбанд. Аз ҳамин сабаб платформаҳо аз сарватҳои маъданӣ ғани мебошанд. Бо ҷинсҳои таҳшин пайдоиш ва ҷойгиршавии сарватҳои ғайримаъданӣ – нафт, газ, ангишт, намак, гач, гил, оҳаксанг, рег, маҳинрег (қум) вобаста мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо бо ҷинсҳои таҳшин тилло, боксит, оҳан, манган ва ғайра вомехӯранд.

Синни Замин ба 4,5–5 млрд. сол баробар аст. Таърихи геологӣ дар доираи вақти геологӣ амал мекунад. Яке аз хусусиятҳои хоси инкишофи ҷири Замин дар он аст, ки дар ҷараёни ташиаккулёбии ҷириҳои сарҳаракати он – геосинклиналҳо ба пораҳои литосферии сахту устувор табдил меёбанд. Синну соли нисбии Замин бо таносуби хобиҳои қабати ҷинсҳои кӯҳӣ муайян карда мешавад. Барои муайян кардани он олимони аз «солишуморақҳо»-и саршумори дар зери замин ҷойгиршуда истифода мебаранд ва тавассути онҳо синну соли мутлақи ҷинсҳои кӯҳиро муқаррар менамоянд. Дар ҷири Замин инкишоф ёфтани геосинклиналҳо ва ташиаккул ёфтани платформаҳо ба пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ва ҷойгиршавии онҳо таъсири калон расонидааст. Сарватҳои маъданӣ асосан дар таркиби ҷинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ вомехӯранд.

1. Дар асоси ҷири таърихи Заминро ба эра ва давраҳо тақсим мекунад? 2. Аз қадвали геохронологӣ муайян кунед, ки ҳаёт дар кадом эра пайдо шуд? 3. Платформа ҷири ва он ҷири таърир ҳосил гардидааст?

1. Ба ҷири шумо, ҷинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ ҷири аъри ҳосил шудаанд? 2. Ташиаккулёбии ҷинсҳои кӯҳии таҳшин ба ҷири вобаста аст? 3. Кадом сарватҳои зеризаминӣ ба ҷинсҳои магматикӣ, метаморфӣ ва кадомашон ба ҷинсҳои таҳшин вобастагӣ доранд?

1. Дар шаклири кунунии релјефи Тоҷикистон ҳодисаҳои геологии кадом эра бо даврахояш таъсири калон расонидаанд?

- A) архей протерозой;   B) палеозой;
C) мезозой;   D) кайнозой.

§ 7. РЕЛІЕФ ВА СОХТИ ГЕОЛОГИИ ТОҶИКИСТОН

Ба хотир оваред, ки реліеф чист ва дар харитаҳои миқёсаи хурд чӣ гуна тасвир меёбад? Эраҳои геологӣ ва давраҳои онҳоро номбар кунед.

Дар ин зербоб шумо дар бораи чихо маълумот пайдо мекунед?

- *Соҳти реліефи Тоҷикистон чӣ гуна аст?*
- *Реліеф ва ландшафти ҳозираи Тоҷикистон ба чӣ чиз вобаста аст?*
- *Сарзамини Тоҷикистон дар кадом давраҳои геологӣ ташаккул ёфтааст?*

Реліеф. Тоҷикистон сарзамини кӯҳсор аст. Баландии мутлаки он аз 300 то 7495 м мебошад. 93 дарсади ҳудуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ва 7 дарсади онро ҳамвориҳо ишғол кардаанд. Тақрибан 50 дарсади сатҳи қаламрави ҷумҳурӣ аз 3000 метр баландтар воқеъ гардидааст. Дар қисми шимолии Тоҷикистон қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи вайроншудаи Муғул, ки шохаи шимоли ғарбии силсилакӯҳи Тиёншон мебошад, ҷойгир шудаанд. Ин кӯҳҳо назар ба дигар кӯҳҳои Тоҷикистон қадим ва паст мебошанд (қуллаи Бобои об – 3769 м, қуллаи Аҳромшакл – 5621 м).

Расми 4. Кӯҳҳои Фан

Дар байни қаторкӯҳҳои Қурама ва кӯҳи Муғул аз шимоли ғарб ва қаторкӯҳи Туркистон аз ҷануб пастхамии Фарғона – ганҷинаи Осиеи Миёна ҷой гирифтааст. Қисми ғарбии водӣ ба Тоҷикистон мансуб аст. Ғарбтар аз водии Фарғона Мирзочӯли тоҷик доман паҳн кардааст, ки пастгарин мавзеи ҷумҳурӣ ба шумор меравад (250-300 м).

Дар қисми марказии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой ҷойгир шудаанд, ки қаторкӯҳҳои Зарафшон, Ҳисор, Қаротегин ва Олойро (қисми ғарбӣ) дар бар мегиранд (баландии онҳо аз 5500 м зиёд аст).

Силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой ба қаторкӯҳҳои Тоҷикистон қариб баробар ҷойгир мебошанд. Дар байни ин қаторкӯҳҳо водиҳои Зарафшон ва Ягноб воқеъ гардидаанд. Водии Зарафшон, ки ба масофаи зиёда аз 200 км тӯл кашидааст, барои инкишофи кишоварзӣ шароити мусоид дорад. Дар ин водӣ дарёхову суфаҳо бисёранд. Дар сарғаҳи рӯди Зарафшон пиряхи Зарафшон воқеъ аст, ки аз чумлаи пиряхҳои начандон қалони Тоҷикистон мебошад. Дарозии он 250 км, бараш то 2 км ва масоҳати қисми асосиаш 4160 км² аст. Дар соҳили чапи рӯди Зарафшон кӯҳи Фон қад кашидааст (қуллаи баландаш Чимтарға – 5495 м).

Дар ҷануби ғарби ҷумҳури depressionи тоҷик – мавзеи паст, ки аз пуштакӯҳҳои начандон баланд ва хамиҳо иборат аст, ҷойгир мебошад. Қаторкӯҳҳои ҷануби ғарби Тоҷикистон ҷиҳатҳои хосси худро доранд. Онҳо дар шимоли шарқ зич буда, ба самти ҷануби ғарб бодбезакшакл паҳн мешаванд ва тадричан паст шуда, ба ҳамвориҳои рӯдҳои Панҷу Ому табдил меёбанд. Аз қаторкӯҳҳои хурд – қаторкӯҳҳои Ваҳш, Чилонтот, Сарсарак, Сурхкӯҳ, Боботот ва гайра маълуманд. Дар байни қаторкӯҳҳо водиҳо ҳамвориҳои Ҳисор, Ваҳш, Қофарниҳони Поён, Фархор, Кӯлоб, Ёвон, Дангара доман паҳн кардаанд. Онҳо дар баландии аз 300-400 то 1200 м воқеъ гардида, қатъи назар аз хурд буданашон (дарозияшон 25-110 км, барашон 2-4 км) маҳалли асосии сукунати мардум ва деҳқонӣ мебошанд.

Дар қисми шарқии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Помир доман паҳн кардаанд. Қаторкӯҳи Академияи илмхоро маркази ин силсилакӯҳҳо ҳисобидан мумкин аст. Баландии миёнаи ин қаторкӯҳ зиёда аз 5000 м аст. Қуллаи баландтарини он – Исмоили Сомонӣ (7495 м) на фақат нуқтаи баландтарини Тоҷикистон, балки нуқтаи баландтарини қаламрави Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ мебошад. Қуллаи Исмоили

Сомониро соли 1933 куҳнаварди шӯравӣ Е. Абалаков фатҳ намудааст. Дар самти ғарбии он қаторкӯҳҳои Пётри Якум, Дарвоз, Ванҷ ва Язғулом ҷойгир шудаанд.

Силсилакӯҳҳои Помиро метавон ба ду қисм ҷудо кард: Помири Ғарбӣ ва Помири Шарқӣ.

Помири Ғарбӣ релйефи равшан дорад. Ба ин мавзӯ қаторкӯҳҳои тегаҳояш теги барфпӯш, дараҳои чуқур ва дарёчаҳои пуртуғён хос мебошанд. Қаторкӯҳҳо дар баландии 3800-4000 м аз сатҳи баҳр доман паҳн кардаанд (баландии қуллашон ба зиёда аз 6000 м мерасад). Водихо дар баландии 1700-2500 метр воқеъ гардидаанд.

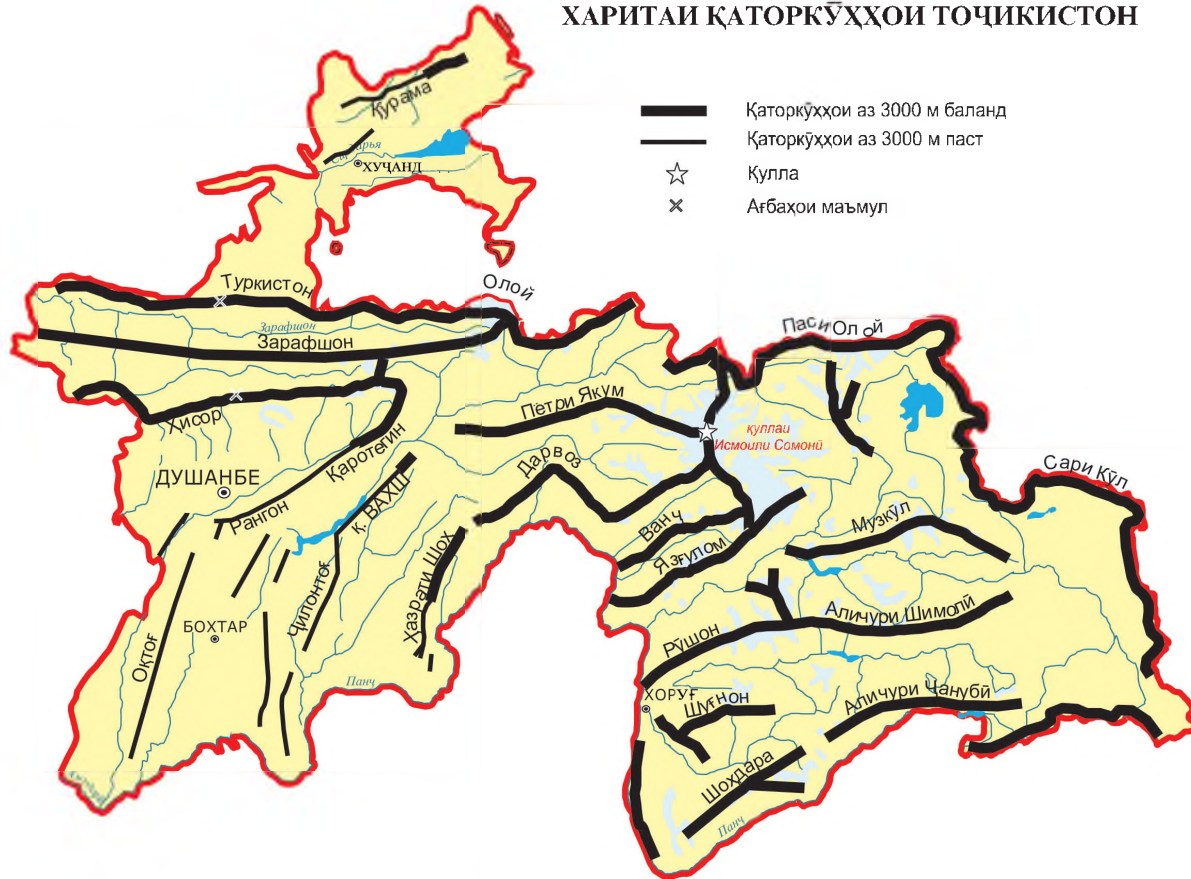
Помири Шарқӣ ҳамчун суфакӯҳ дар баландии 3500-4500 метр воқеъ гардидааст. Баландии нисбии қаторкӯҳҳо 1-2 километрро ташкил менамояд. Ин мавзӯ аз водихои тахт, дарёҳои сустҷараён ва кӯлҳои шӯр иборат аст. Дар ин ноҳияи кӯҳсор яхбандии бисёрсола ҳукмфармост.

Дар қисми шимолӣ Помири Шарқӣ қаторкӯҳи Паси Олой тӯл кашидааст. Ин қаторкӯҳ осмонбӯс буда, баландиаш дар қисми мобайн ба 6000 м мерасад. Қуллаи аз ҳама баланди қаторкӯҳ – Сино (7134 м) аст. Тавассути агбаи Қизиларт (4280 м), ки дар қаторкӯҳи Паси Олой ҷой гирифтааст, роҳи аз ҳама баландтарини мошингарди Помир мегузарад, ки он шаҳри Ўшро бо маркази Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон – Хоруғ мепайвандад. Дар ҷануби қаторкӯҳи Паси Олой қаторкӯҳҳои Музкӯл, Аличури Шимолӣ ва Аличури Ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Релйефи Тоҷикистон «хусусияти зинавӣ» дорад. Дар Тоҷикистон минтақаҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст: ҳамворӣ, кӯҳдоман, пастрӯҳ, миёнакӯҳ ва баландкӯҳ.

Минтақаи ҳамворӣ дар баландии аз 300 то 900 метр аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст. Ҳамворихо асосан ҷойҳои васлшудаи водии дарёҳо ё пастиҳои сербарӣ байникӯҳӣ (депрессияҳо) буда, ҳамагӣ 7 дарсади масоҳати ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Ба минтақаи кӯҳдоман адир ва тепаҳо мансубанд, ки 900-1600 метр баландӣ доранд. Бисёр адирҳо ба замини кишт табдил дода шудаанд.

ХАРИТАИ ҚАТОРКЎҲҲОИ ТОЧИКИСТОН

Минтақаи пасткӯҳ дар баландиҳои аз 1600 то 2000-2300 м воқеъ гардида, дар он нишебиҳои ростфууромада (беш аз 35°) зинаҳои лучи харсангӣ ва дар баъзе ҷойҳо қитъаҳои хурди заминҳои лалмӣ дучор мешаванд.

Ба минтақаи миёнакӯҳ (баландиаш – 2300-3500 м) ёнаҳои сершоха бо водиҳои тағорашаклу бахшгоҳҳои сербар, ки пирахҳо ба вучуд овардаанд, хос мебошад.

Минтақаи баландкӯҳ хосси минтақаҳои каторкӯҳҳои Ҳисор, Олой ва Помир буда, дар баландиҳои зиёда аз 3500 м ҷой гирифтааст. Ин минтақа нишебиҳои ростфууромада ва қуллаҳои тез дошта, макони тарма ва пирахҳо мебошад. Роҳхое, ки аз ағбаи баландкӯҳҳо мегузаранд, факат дар мавсими тобистон кушода мешаванд.

Ба тарзи «зинавӣ» иваз шудани релйефи Тоҷикистон на факат боиси гуногунии табиат (иклим, хок, наботот, ҳайвонот) мегардад, балки ба хоҷагӣ (бахусус, кишоварзӣ) низ таъсир мерасонад. Алҳол дар баробари ҳамвориҳо, кӯҳдоман ва пасткӯҳҳо низ азхуд карда шудаанд. Дар ин ҷо қисми бештари аҳоли сокин шудаанд. Корхонаҳои асосии саноатию кишоварзӣ низ дар ҳамин ҷо ҷой гирифтаанд.

Сохти геологӣ. Релйеф ва ландшафти ҳозираи Тоҷикистон бо сохти геологӣ он зич алоқаманд аст. Сарзамини Тоҷикистон, қабл аз ҳама шакл гирифтани он чандин давраҳои тӯлони геологиро сипарӣ кардааст. Дар раванди давраҳои полеозой ва нимаи аввали кайнозой (то ибтидои давраи неоген) ҳудуди ҳозираи Тоҷикистон борҳо зеро об монда, танҳо дар ибтидои давраи неоген аз об озод шуд. Ҷинсҳои палеозойи қадим ва мезозой тадричан ба бардошташавӣ сар карданд. Дар натиҷаи баланд шудани силсилакӯҳҳои асосӣ – Тиёншон, Ҳисору Олой дар байни онҳо водиҳои Фарғона, Ҳисор, Вахш ва ғайраҳо ба вучуд омада, минбаъд бо таҳнишастҳои ҷараёнҳои оби муваққатии аз кӯҳҳо фууромада пур шудаанд.

Дар давраи палеозой дар ҳудуди ҳозираи Тоҷикистон чандин маротиба вулкониҳо оташфишонӣ карда, массивҳои ҷинсҳои кӯҳии субвулкони (кристаллӣ) ташаккул ёфтаанд.

Бисёр конҳои маъдан, ки дар қабати чинсҳои палеозой хобидаанд, аз ҷисмҳои вулкони иборат мебошанд. Дар таҳнишастаҳои давраи мезозой ва давраи сеюм қони маъданҳо ниҳоят кам дучор омада, дар он асосан сарватҳои зерзаминии ғайри-маъдани ва сӯзанда бартарӣ доранд. Аз ин рӯ, таърихи инкишофи геологӣ ҳудуди Тоҷикистон якхела нест ва аз ин ҷиҳат онро ба 5 минтақа тақсим кардан мумкин аст.

Тоҷикистони Шимолӣ нишебиҳои қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Муғулро дар бар мегирад. Аввалин чинс-

Расми 5. Қаторкӯҳи Вахон – ҷанубу шарқии Тоҷикистон

ҳосилшавиҳо дар қисми ҳамворӣ рух додаанд. Қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Муғул – шоҳаи Тиёншони Мобайнӣ дар натиҷаи ҳаракатҳои тектоникии каледонӣ пайдо шудаанд. Ин кӯҳҳо аз варақсангҳои палеозойӣ поён ва чинсҳои вулкони иборатанд. Дар ин ноҳия таҳшинҳои давраҳои мезозой ва кайнозой хеле кам дида мешаванд.

Пастхамии Фарғона, ки қисми ғарбии он ба Тоҷикистон тааллуқ дорад, дар шимоли шарқии ҷумҳурӣ воқеъ мебошад. Сатҳи онро чинсҳои аллювиалӣ ва лёсии давраи чорум пӯшондаанд. Пайдоиши пастхамии Фарғона ба даври мезозой мансуб аст.

Тоҷикистони Марказӣ силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой, яъне қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Қаротегинро дар бар мегирад. Аз ҷиҳати сохти геологӣ ҳар яки ин қаторкӯҳҳо бо маҷмӯи чинсҳои ба худ хоси палеозой аз якдигар фарқ мекунанд. Дар давраҳои мезозой дар ҳудуди ин минтақа ҳаракатҳои тектоникӣ авҷ гирифта, чинсҳосилшавии алпӣ боиси пайдоиши релјефи ҳозираи он гардидааст.

Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ – пастхамии (депрессияи) тоҷикро дар бар мегирад. Ин пасти байникӯҳӣ дар байни силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой, Ҳиндукуш воқеъ гардидааст. Депрессияи тоҷик асосан аз чинсҳои кристаллии синни токембрий, вулконию таҳшинӣ, инчунин интрузивии палеозой таркиб ёфтааст.

Помир аз ҷиҳати сохти геологӣ ба геосинклинали алпӣ тааллуқ дошта, аз 4 минтақаи тектоникии ба таври арзӣ кашолёфта иборат аст: минтақаҳои Шимолӣ, Марказӣ, Ҷануби Шарқӣ ва Ҷануби Ғарбӣ. Минтақаҳои номбаршуда аз якдигар бо сохти геологӣ худ фарқ мекунанд. Масалан, Помири Ҷануби Ғарбӣ аз варақсангҳои кристаллӣ, мрамарҳои токембрий таркиб ёфтааст. Худуди Помири Ғарбӣ бошад, серзилзила буда, дар он баъзан zilзилаҳои 8-9 – баллӣ ба амал меоянд.

Тоҷикистон сарзамини кӯҳсор аст, 93 дарсади худуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ва 7 дарсади онро ҳамвориҳо шигол намудаанд. Дар қисми шимолӣ Тоҷикистон қатрқӯҳи Қурама ва кӯҳи вайроншудаи Муғул, ки шоҳи шимоли ғарбии силсилакӯҳи Тиёнион мебошад, ҷойгир шудаанд. Дар байни қаторкӯҳҳои Қурама ва кӯҳи Муғул аз самти шимоли ғарб ва қаторкӯҳи Туркистон аз ҷануб пастхамии Фарғона – ганҷинаи Осӣи Миёна ҷой гирифтааст. Дар қисми марказии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой ҷойгир шудаанд, ки қаторкӯҳҳои Зарафишон, Ҳисор, Қаротегин ва Олойро (қисми ғарбӣ) дар бар мегиранд (баландии онҳо аз 5500 м зиёд аст). Дар ҷануби ғарби ҷумҳурӣ депрессияи тоҷик – мавзеи паст, ки аз пуштакӯҳҳои начандон баланд ва хамиҳо иборат аст, ҷойгир мебошад. Аз қаторкӯҳҳои хурд қаторкӯҳҳои Ваҳш, Чилонтоғ, Сарсарак, Сурхкӯҳ, Боботоғ ва ғайра маълуманд. Дар байни қаторкӯҳҳои водию ҳамвориҳои Ҳисор, Ваҳш, Кофарниҳони Поён, Фархор, Кӯлоб, Ёвон, Дангара доман паҳн кардаанд. Дар қисми шарқии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Помир доман паҳн кардаанд. Дар Тоҷикистон амалиёти кӯҳнапайдошавӣ ва ташаккули водихо ҳоло ҳам идома дорад. Тоҷикистон аз ҷумлаи мавзеҳои серзилзилаи ҷаҳон аст.

Дар Тоҷикистон амалиёти кӯҳнапайдошавӣ ва ташаккули водихо ҳоло ҳам идома дорад. Ҳамин амал дар кишри Замин ҳаракатҳои тектоникиро ба вуҷуд оварда, боиси заминларза мегардад. Тоҷикистон аз ҷумлаи мавзёҳои серзилзилаи ҷаҳон аст. Дар ин ҷо заминларзаҳои харобиовар пас аз даҳсолаҳо рух медиҳанд. Яке аз минтақаҳои нисбатан фаёли заминларза аз ғарб ба шарқ ба самти Қаротог – Файзобод – Обигарм – Рашт – Тоҷикобод тӯл кашидааст.

Дар ҳамин самт гармчашмаҳои бештар радиоктивии Хоҷаобигарм, Шоҳамбарӣ, Обигарм воқеъ гардидаанд. Заминларзаи саҳт боиси афтодани кӯҳҳо, фурумадани тарма ва дигар ҳодисаҳои нохуш шуда, ба хоҷагии халқ зарари калон мерасонад. Заминларзаҳои саҳту харобиовар дар Қаротог (1907), Сарез (1911), Ҳоит (1949), Исфара (1977), Қайроққум (1986), Шарора (1989) рӯй додаанд. Ҳангоми сохтмони объектҳои саноатӣ ва мардумӣ дар маҳалли серзилзила аз усулҳои навтарини зиддизилзила (таҳкурсии чуқур, истифодаи сутунҳо, чӯбкорӣ) истифода мебаранд.

1. Барои чӣ дар ҳудуди Тоҷикистон кӯҳнапайдошавӣ ҳоло ҳам давом дорад? 2. Оид ба амалиёти кӯҳнапайдошавӣ дар Тоҷикистон кадом омилҳо гувоҳӣ медиҳанд? 3. Чаро дар Тоҷикистон заминчунбӣ мешавад?

1. Ба фикри шумо, ҷинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ чӣ таъсир ҳосил шудаанд? 2. Ташаккулёбии ҷинсҳои кӯҳии таҳшин ба чӣ вобаста аст? 3. Кадом сарватҳои зеризаминӣ ба ҷинсҳои магматикӣ, метаморфӣ ва кадомашон ба ҷинсҳои таҳшин вобастагӣ доранд?

1. Сарзамини Тоҷикистон дар кадом давраҳои геологӣ ташаккул ёфтааст? 2. Оид ба амалиёти кӯҳнапайдошавӣ дар Тоҷикистон кадом омилҳо гувоҳӣ медиҳанд? 3. Ҳудуди Тоҷикистон дар кадом эраҳои инкишоф ёфтааст?

1. Шароити табиӣ кадом минтақаҳои Тоҷикистон барои ривоҷи кишоварзӣ мусоид аст?

§ 8. САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНӢ

Қадам сарватҳои зеризаминиро медонед? Дар байни пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ва хусусияти ҷинсҳои кӯҳӣ чӣ гуна робита вуҷуд дорад? Ҷинсҳои кӯҳӣ гуногун чӣ гуна пайдо мешаванд?

Дар ин зербоб шумо дар бораи ҷиҳо маълумот пайдо мекунед?

- Дар Тоҷикистон қадам сарватҳои зеризаминӣ мавҷуд аст?
- Захираҳои сарватҳои зеризаминии мамлакат чӣ гунаанд?
- Фаровонии сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба чӣ вобаста аст?

Фаровон будани сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таърихи геологии ин сарзамин саҳт вобаста аст. Сарватҳои зеризаминӣ дар қаламрави ҷумҳурӣ аз таҳшинҳои давраҳои мезозой ва кайнозой ҳосил шудаанд ва аз сарватҳои маъданӣ (сурб, руҳ, нукра, сурма, тилло, волфрам) ва ғайримаъданӣ (ангишти бӯр, ангиштсанг, нафт, озокерит, гази табиӣ, фосфорит, намаксанг, масолеҳи гуногуни соҳтмон, обҳои маъданӣ) иборатанд. Дар таҳнишастҳои давраи ҷорум тиллои пошхӯрда дучор меояд (дар Помир, Дарвоз ва ғайра).

*Расми 6. Шаҳраки кӯҳканҳо –
Истиқлол (Адрасмон)*

То давраи Ҳокимияти Шӯравӣ сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таври бояду шояд таҳқиқ нашуда буданд. Гумон мерафт, ки дар ин сарзамин ҳамагӣ чанд навъ сарвати зеризаминӣ вуҷуд дораду бас (фақат ангиштсанг ва нафт истихроҷ карда мешуданд). Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон 70 навъи сарватҳои зеризаминии маъданию ғайримаъданӣ кашф ва бештар аз 400 кон ошкор карда шудаанд. Алҳол аз 100 кон қариб 40 навъи ашъеи хоми маъданӣ мегиранд.

То давраи Ҳокимияти Шӯравӣ сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таври бояду шояд таҳқиқ нашуда буданд. Гумон мерафт, ки дар ин сарзамин ҳамагӣ чанд навъ сарвати зеризаминӣ вуҷуд дораду бас (фақат ангиштсанг ва нафт

Сарватҳои зерзаминии Тоҷикистон ба 3 навъ чудо карда мешаванд: сӯзишворию энергетикӣ, металлӣ ва ғайриметаллӣ. Ба сарватҳои сӯзишворию энергетикӣ ангишти бӯр, ангиштсанг, торф, варақсангҳои сӯзанда, нафт, гази табиӣ мансубанд.

Захираҳои калони ангиштсанг дар Тоҷикистони Марказӣ ва Тоҷикистони Ҷануби Шарқӣ ҷой гирифтаанд. Дар ҷумҳурӣ тақрибан 40 кони ангиштсанг маълум аст, ки аксари онҳо аҳаммияти саноатӣ доранд: Шӯроб, Фон-Яғноб, Моғиён, Назарайлоқ ва ғайра. Аксари ин қонҳо дар ноҳияҳои баландкӯҳи душворгузар ҷой гирифтаанд, бинобар ин, қатъи назар аз сифати баланди ангиштсанг ҳоло истеҳсоли саноатии онҳо дуруст ба роҳ монда нашудааст. Масалан, ангишти кони Фону Яғноб 840 млн тонна захира дорад ва хеле хушсифат бошад ҳам (80% аз ангишти кокшаванда иборат аст), бинобар набудани роҳ ниҳоят кам истифода мешавад.

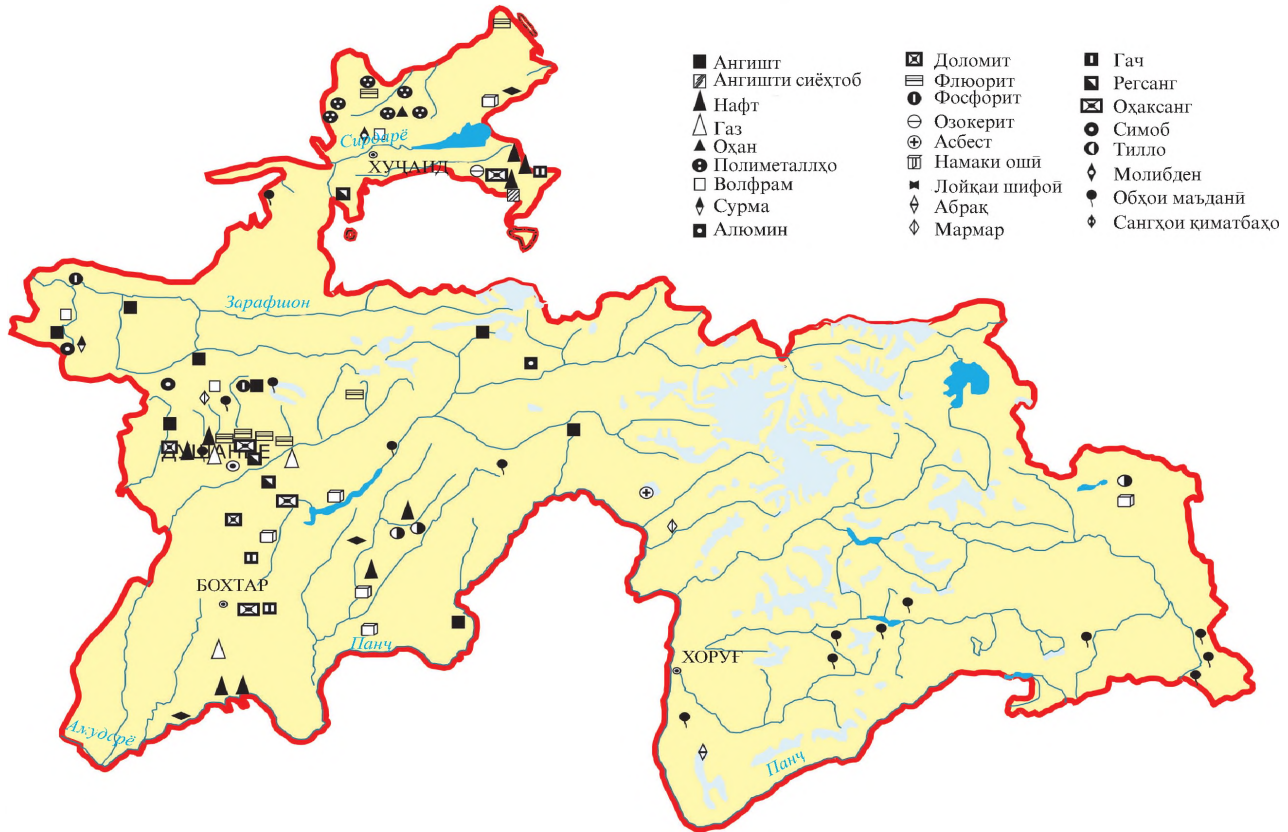
Қонҳои нафт ва газ фақат дар ҳудуди ду настиҳамӣ – Фарғонаи Ғарбӣ (КИМ, Айритон, Ниёзбек, Нафтобод, Равот) ва Тоҷикистони Ҷанубӣ (Камарборик, Патиная, Ҳоҷасартез, Сулдузӣ, Кӯҳи Сафед, Сурхсимо ва Шамбарӣ) воқеъ гардидаанд. Захираи нафт ва гази Тоҷикистон зиёд нест, вале дар натиҷаи таҳқиқоти геологӣ муқаррар карда шудааст, ки дар водии Вахшу Кӯлоб ва Фарғонаи Ғарбӣ дар таҳнишастҳои давраи табошир ва юра қонҳои газу нафт вучуд доранд.

Расми 7. Кони ангишти Фони Яғноб

Сарватҳои зерзаминии металлӣ асосан дар Тоҷикистони Шимолӣ (кӯҳи Қаромазор) ва Марказӣ (қаторкӯҳҳои Ҳисору Олой) мавҷуданд.

САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИЙ

Дар кӯҳҳои Қаромазор конҳои сершумори маъданҳои полиметаллӣ (руҳ, сурб), металлҳои нодир (кадмий, висмут, молибден, волфрам) ва асил (тилло, нуқра) ошқор шудаанд. Дар ин мавзеъ кони оҳани Чоқадамбулоқ кашф гардида, дар кӯҳҳои Ҳисору Олой волфрам (Майхӯра), сурма ва симоб (Чичикрӯд, Қавноқ, Кончоч), шпати саҳроӣ (Такоб) ва ашёи хом барои саноати алюмин (кони Турпӣ) ёфт шуд. Аз ҷиҳати захираи сурма ва симоб Тоҷикистон дар Осиёи Марказӣ ҷойи аввалро мегирад.

Сарватҳои зеризаминии Помир ҳанӯз чандон хуб омӯхта нашудаанд. Дар ин ҷо конҳои булӯри кӯҳӣ (қаторкӯҳҳои Ванҷ ва Язғулом), тилло (қаторкӯҳҳои Дарвоз ва Паси Олой), молибден, волфрам, лочвард, лаъл ва ғайра мавҷуданд.

Сарватҳои зеризаминии ғайриметаллӣ (асбест, абрақ, озокерит, фосфорит, намаксанг, масолеҳи сохтмон ва ғайра) дар Тоҷикистон хеле зиёданд. Бештар аз 50 кони намаксанг (Ҳоҷамуъмин, Ҳоҷасартез, Оксуқон, Тошбулоқ, Танобҷӣ ва ғайра) ёфт шудаанд. Кӯли Оксуқони ноҳияи Ашт барои муолиҷаи бемориҳо низ истифода мешавад.

Дар ҷумҳурӣ даҳҳо кони хурди фосфорит муқаррар карда шудаанд. Конҳои фосфорит асосан дар Тоҷикистони Марказӣ (Равот, Зиддӣ, Қаротоғ) ва ҷануби водии Фарғона (Истаравшан ва Исфара) ҷой гирифтаанд. Сифати онҳо чандон баланд ва захираашон зиёд нест. Дар ҷумҳурӣ зиёда аз сад кони масолеҳи сохтмон ба қайд гирифта шудааст; масалан, гил, оҳак, гач, регҳои кварсдор ва ғайра. Аз масолеҳи сохтмон, бахусус сангҳои оройишӣ (хоросанг, мрамор, доломит, туф), ки дар қаторкӯҳҳои Ҳисор, Қурама ва Помир мавҷуданд, аҳаммияти калон доранд. Маснуоти сохтмон дар ноҳияи Исфара низ бисёр аст. Озокерити ин ноҳия (кони Селроҳа) барои истехсоли масолеҳи изолятсионӣ қорбаст мешавад. Дар Исфара заводи истехсоли озокерит сохта шудааст.

Обҳои маъданӣ. *Тоҷикистон бо обҳои минерализи шухрати оламушумул дорад.* Таркиби химиявӣ ва ҳосияти физикии обҳои минералӣ ниҳоят гуногун аст. Дар

Тоҷикистон чашмаҳои гарм ва хуноки обашон газдор фаровон мебошанд.

Дар Тоҷикистони Шимолӣ (кӯҳҳои Қурама ва Муғул) чашмаҳои хуноки шифобахши радиоактивӣ ва каммаъдан мавҷуданд. Дар наздикии Истаравшан (25 километр дуртар) дар Ҳавотоғ чашмаи минералии гарми йоду бромдор хаст, ки дар заминаи он дармонгоҳи Ҳавотоғ сохта шудааст.

Қисми бештари чашмаҳои минералӣ дар нишебиҳои чануби қаторкӯҳи Ҳисор ҷой гирифтаанд. Оби ин чашмаҳо хунок ва гарм буда, ба обҳои гази карбонатдори нарзан монанд мебошанд. Ҳарорати чашмаҳои минералии

Ҳоҷаобигарм, Обигарм, Явроз, Гармоба ба 38°-98° мерасад. Дар Ҳоҷаобигарм, ки чашмааш радиоактивии гарм аст, дар баландии 1800 м дармонгоҳи ҳозиразамон сохта шудааст. Дармонгоҳи «Ҳоҷаобигарм»

Расми 8. Дармонгоҳи Гармчашма

дорои буғи радон буда, дар худуди Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) машҳур мебошад. Дармонгоҳи «Обигарм» дар баландии 1300 м ҷойгир аст. Оби гарми гидрогенсулфидии он беҳамтост.

Обҳои нарзани Санғоқ ва Анзоби ҳавзаи рӯди Зиддиरो (дар баландии қариб 3000 м) барои нӯшидан ва муолиҷаи бемориҳо истифода мебаранд. Каме ғарбтар аз шаҳри Душанбе (18 км) дар деҳаи Шохамбарӣ чашмаи минералии хунок мавҷуд аст. Оби он гидрогенсулфид дошта, бо мақсади муолиҷа ва нӯшидан истифода мешавад. Ба дармонгоҳи Шохамбарӣ на фақат аҳолии Тоҷикистон, балки мардуми дигар мамлакатҳо низ барои муолиҷа меоянд.

Помир бо чашмаҳои гарм (гази карбонатдор) ва хуноки худ шуҳрат ёфтааст (Гармчашма, Лангар, Андароб, Бахмир, Авҷ), бахусус, Гармчашма, ки 7 км дуртар аз деҳаи Андароб воқеъ аст. Дармонгоҳи «Гармчашма» дар микёси ИДМ баландтарин аст.

Дар Тоҷикистон 70 навъи сарватҳои зеризаминии маъданию ғайримаъданӣ кашф ва бештар аз 400 кон ошкор карда шудаанд. Алҳол аз 100 кон қариб 40 навъи ашёи хоми маъданӣ мегиранд. Дар ҷумҳурӣ тақрибан 40 кони ангиштсанг маълум аст. Конҳои нафт ва газ фақат дар ҳудуди ду пастхамӣ – Фарғонаи Ғарбӣ ва Тоҷикистони Ҷанубӣ воқеъ гардидаанд. Сарватҳои зеризаминии металлӣ асосан дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Марказӣ мавҷуданд. Сарватҳои зеризаминии Помир ҳанӯз чандон хуб омӯхта нашудаанд. Сарватҳои зеризаминии ғайриметаллӣ (асбест, абрак, озокерит, фосфорит, намаксанг, масолеҳи сохтмон ва ғайра) дар Тоҷикистон хеле зиёданд. Тоҷикистон бо обҳои минералиаш шуҳрати ҷаҳонӣ дорад.

1. Менерал аз чинси кӯҳӣ чӣ фарқ дорад? 2. Фаровонии сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба чӣ вобаста аст? 3. Дар Тоҷикистон фаровон будани чашмаҳои оби гарм аз чӣ гувоҳӣ медиҳад?

1. Аз коллексияи мактаб маъданҳои металлӣ ва ғайриметаллии Тоҷикистонро муайян кунед. 2. Сарватҳои зеризаминии маҳалли худро ба қайд гиред.

1. Чашмаҳои минералии асосиро номбар карда, аз харитаи Тоҷикистон нишон ва аҳаммияти онҳоро шарҳ диҳед.

2. Дар харитаи контурии ҷумҳурӣ конҳои асосии металлӣ, ғайриметаллӣ ва сӯзишворию энергетикиро қайд намоед.

1. Пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ба кадом омилҳо вобастагӣ доранд?

A) ба иқлим;

B) ба обҳои равон;

C) ба сохти геологӣ;

D) ба даҳолати инсон.

§ 9. ИҚЛИМ

1. Кадом омилҳои бавучудорандаи иқлимро медонед?
2. Радиатсияи Офтоб, fronti атмосферӣ, боришот чист?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чихо маълумот пайдо мекунад?

- Дар Тоҷикистон кадом намудҳои иқлим ҳукмфармоист?
- Вобаста ба релйеф ва баландии маҳал аз сатҳи баҳр дар ҷумҳури чанд навъи иқлим ташаккул ёфтааст?
- Ба таъри амудӣ ҷойгир шудани минтақаҳои иқлимӣ ба кадом омил вобаста аст?

Мафҳуми «иқлим» зиёда аз 2 ҳазор сол қабл аз ҷониби астрономи Юнони қадим Гипарх қорӣ гардид. Ӯ аввалин шуда, исбот намуд, ки кунҷи афтиши нурҳои Офтоб аз экватор ба қутбҳо тағйир ёфта, шароити обу ҳавои минтақаро муайян мекунад.

Тоҷикистонро бинобар дар ҷануб ҷой гирифтаниш ва будани рӯзҳои соф маъмулан «Ҷумҳурии офтобрӯя» меноманд. Иқлими Тоҷикистон гарм, хушк, континентии шадид бо зимистонаш кӯтоҳу мулоим ва тобистонаш тӯлонии гарм мебошад.

**Лугати
географӣ**

Низоми бисёрсолаи ба ягон маҳал хосси обу ҳаворо иқлим меноманд.

Иқлими Тоҷикистон дар натиҷаи таъсири мутақобилаи омилҳои гуногун (масалан, мавқеи географӣ, релйеф, радиатсияи офтоб, гардиши атмосфера) ташаккул меёбад.

Тоҷикистон дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна, дур аз баҳру укёнусҳо ҷойгир аст. Бинобар ин, тағйироти унсурҳои метеорологии мавсимӣ ва шабонарӯзӣ дар ин ҷо зиёд мебошад.

Дар ҷануб ҷойгир шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ($36-42^\circ$ арзи шимолӣ) бузургии радиатсияи Офтоб ва давомнокии давраи нашвро муқаррар мекунад. Маҷмӯи радиатсияи солони Офтоб дар минтақаҳои амудӣ $151-176$ ккал/см²-ро ташкил медиҳад. Дар як сол Офтоб ба ҳисоби миёна $2097-3166$ соат партав меафшонад, бинобар ин, давомоти давраи нашв $195-315$ рӯз мебошад. Ҷамъулҷамъи ҳарорати миёнаи

мусбати шабонарӯзӣ (аз $+5^{\circ}$ боло) дар тӯли сол дар водиҳо аз 6000° беш аст. Дар ИДМ ин яке аз нишондиҳандаҳои баланд буда, барои парвариши рустаниҳои гармидӯст (ситрусӣ ва субтропикӣ), инчунин дар ин мавсим рӯёндани ду-се ҳосил мусоидат мекунад.

Мутаассифона, барои нисбатан пурра истифода бурдани захираи гармӣ сармоҳои бемаҳалли баҳор ва хунукиҳои аввали тирамоҳ, инчунин, хушксолию гармселҳо мушкилоти зиёд пеш меоранд.

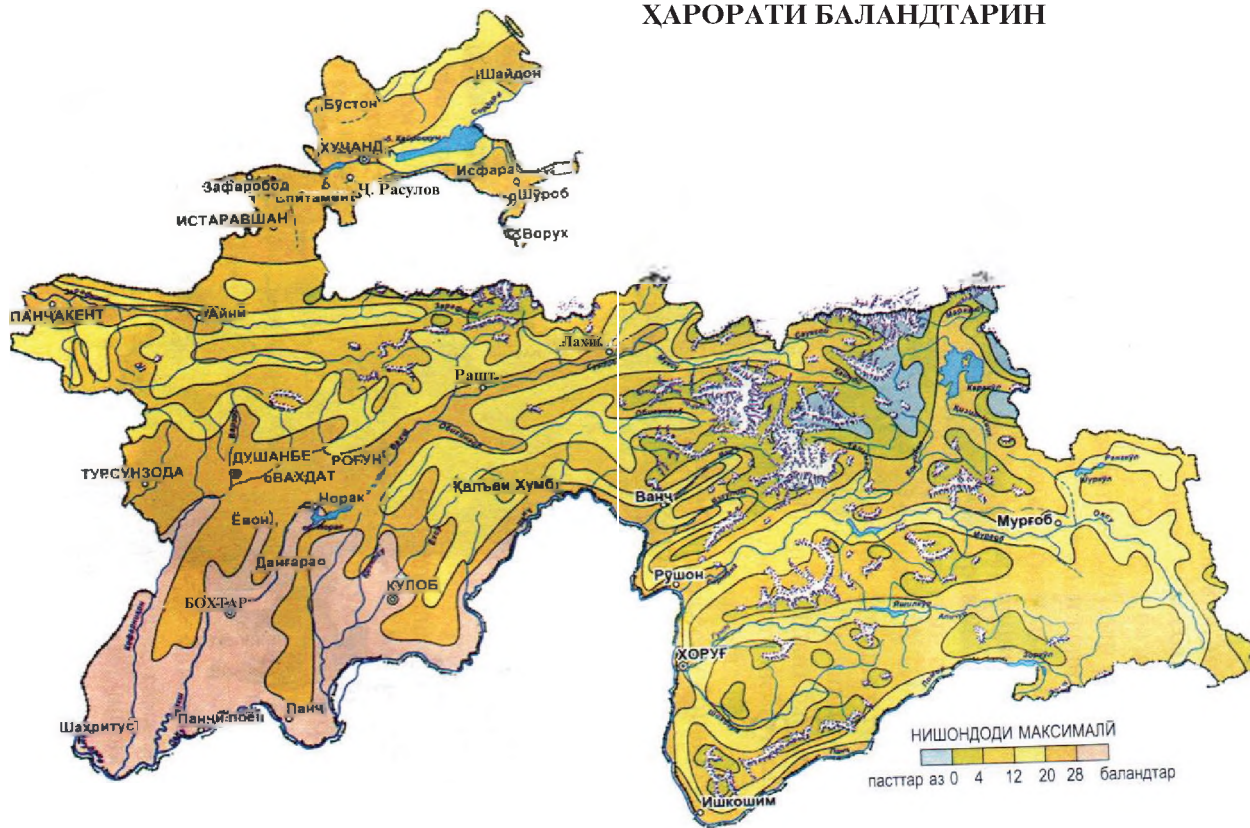
Вобаста ба релйеф ва баландии маҳал аз сатҳи баҳр дар ҷумҳурӣ чанд навъи иқлим ташаккул ёфтааст.

Иқлими хушки субтропикӣ (дар водиҳои Вахш ва Ҳисор), ки тобистон тӯлонӣ, гарм, зимистон кӯтоҳи нарм ва боришот кам (150-200 мм) аст; иқлими хушки континентӣ, ки тобистон гарм ва зимистон хунук буда, 350-700 мм боришот мешавад, иқлими муътадил (дар минтақаҳои миёнакӯҳ), ки тобистон салқин ва зимистон хунук буда, боришот то 1500 мм-ро ташкил медиҳад – иқлими баландкӯҳию биёбонӣ (минтақаи баландкӯҳ) бо зимистони қаҳратуни тӯлонӣ, тобистони кӯтоҳи хушк, боришоти кам (60-100 мм).

Дар ташаккули иқлим гардиши атмосфера аҳамияти калон дорад. Вобаста ба фасли сол дар Тоҷикистон бодҳои арктикӣ, ғарбӣ ва тропикӣ мевазанд. Зимистон иқлими ҷумҳурӣ зери таъсири ҳавои хунуки арктикӣ ва ҳавои намноки атлантикӣ, тобистон зери таъсири ҳавои гарм ва хушки тропикӣ ташаккул меёбад. Зимистони Тоҷикистон кӯтоҳ ва тағйирёбанда аст. Ҳарорат ба ҳисоби миёна маъмулан аз 0° боло аст (баъзан ҳарорат то -20° , дар баландкӯҳҳо бошад, то -50° паст мешавад). Баҳору тирамоҳи водиҳо кӯтоҳ ва боришот зиёд аст. Тобистон тӯлонӣ, хушк ва гарм буда, дар водиҳо ҳарорат то $+40$ $+45^{\circ}$ мешавад. Маҳалли гармтарини Тоҷикистон ноҳияи Шаҳритус (Айваҷ $+48^{\circ}$) ба шумор меравад.

Яке аз хусусиятҳои иқлими ҷумҳурӣ дар тӯли сол дар ҳама мавзӯҳо нобаробар будани боришот мебошад.

ҲАРОРАТИ БАЛАНДТАРИН

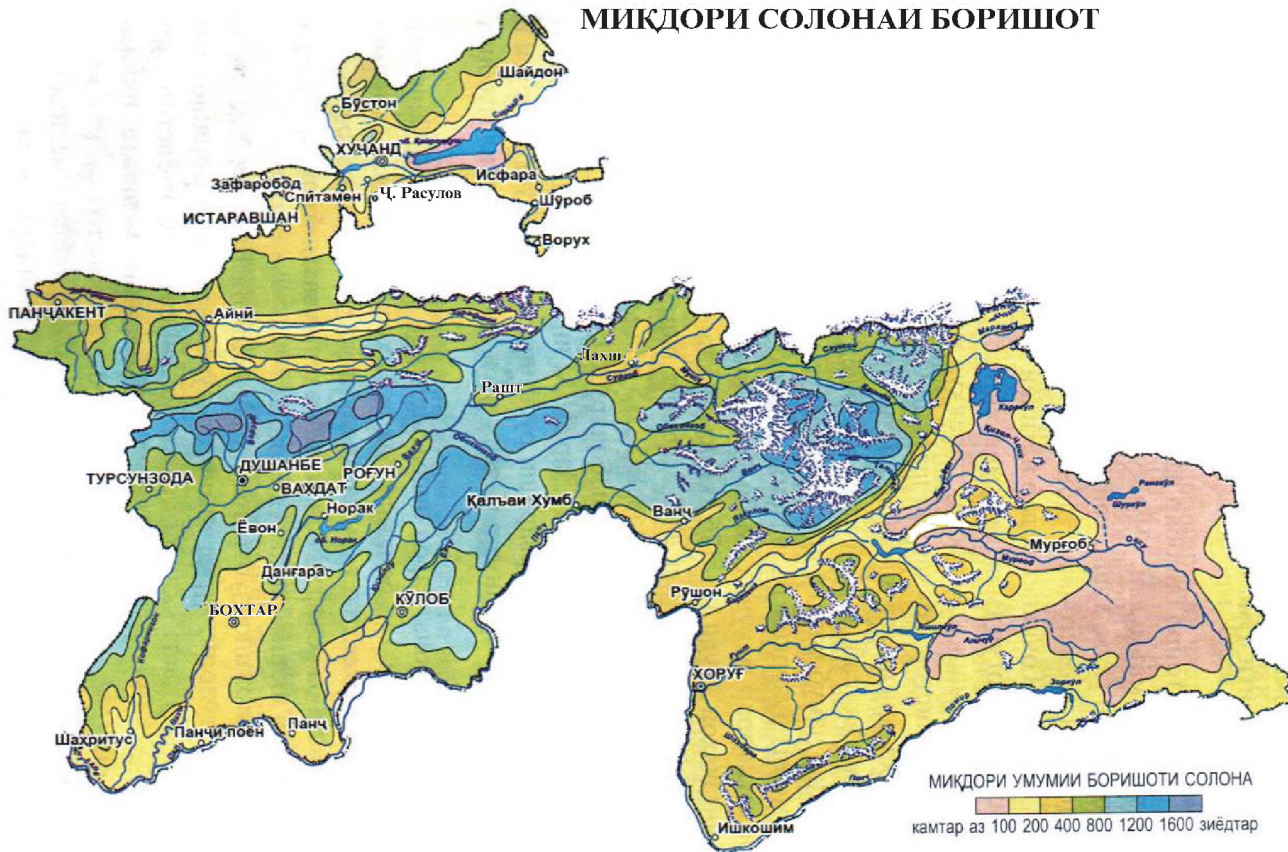
Маъмулан, вобаста ба баландӣ миқдори боришот то ҳадди муайян афзуда, сипас кам мегардад. Афзоиши боришот аз пастихо то баландкӯҳҳо гуногун аст, зеро ба ин на фақат баландӣ ва релеф, балки тарзи ҷойгиршавии қаторкӯҳу водиҳо нисбати самти ҳаракати ҳавои намнок низ таъсири калон мерасонад.

Дар бештари ноҳияҳои ҷумҳурии миқдори асосии боришот ба мавсими сармо рост меояд. Баҳорон боришот бошиддат буда, хоки нишебиҳоро шуста мебарад ва обкандаҳои калонро ба вучуд меорад. Сели дар натиҷаи чунин боронҳо пайдошуда ба хоҷагии халқ зарари ҷиддӣ мерасонад.

Миқдори боришоте, ки шамолҳои ғарбӣ меоранд, аз Ғарб ба Шарқ кам мешавад. Боришоти аз ҳама зиёд дар нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор (соле ба ҳисоби миёна то 1200 мм, бештаринаш 2000 мм) рух медиҳад. Дар нишебии қаторкӯҳҳои Пётри Якум ва Академияи илмҳо миқдори боришот кам аст. Дар водиҳо ҳамагӣ 150-300 мм боришот мешавад. Дар ин ҷойҳо аз моҳи июн то октябр қариб борон намеборад ва ҳаво чунон метафсад, ки катраҳои борон ба замин нарасида хушк мешаванд. Мавзеи аз ҳама камбориши Тоҷикистон Помири Шарқӣ аст. Дар ин мавзеъ борон ва барф қариб намеборанд. Дар мавзеи Қарокӯл соле ҳамагӣ 70 мм бориш мешаваду бас ва яке аз ҷойҳои камбориштарини на фақат Тоҷикистон, балки ИДМ мебошад.

Ба ташаккули иқлими Тоҷикистон анбӯҳи гуногуни ҳаво таъсир мерасонад. Дар баъзе ноҳияҳои Тоҷикистон бодҳои маҳаллӣ, ки вобаста ба фасли сол ва релеф мевазанд, омилҳои иқлимҳосилкунанда мебошанд. Тобистон ва тирамоҳ дар Тоҷикистони Шимолӣ аз биёбонҳои Осиёи Миёна гармсел мевазад. Гармсел боди тафсонӣ хушк буда, дар микёси Осиёи Миёна аз ҳаракатҳои ҳавои тафсонии биёбонҳои Қизилқум ва Қароққум ҳосил мешавад. Гармсел дар як сония то 15-20 м вазида, ҳарораташ то ба 40 °С мерасад. Аз ин рӯ, ба боғоту киштзор зарари калон мерасонад. Барои пешгирии гармсел дарахтшинонӣ, обёрии дашту биёбон мадад мерасонад.

МИҚДОРИ СОЛОНАИ БОРИШОТ

Дар Тоҷикистони Чанубӣ зимистон ва баҳорон шамолҳои чанубӣ ва чануби ғарбӣ бартарӣ доранд. Тобистон ва тирамоҳ давраи нисбатан бешамол бошад ҳам, тобистон баъзан шамолҳои кӯтоҳмуддати чануби ғарбӣ мевазанд. Ин шамолҳоро «хокбоди афғонӣ» меноманд. Хокбоди афғонӣ шамоли маҳаллӣ буда, дар болооби дарёи Ому ба амал меояд. Суръати он ба ҳисоби миёна 17-25 м сония аст. «Хокбоди афғонӣ» боди гарм ва ғуборнок буда, намии хаворо кам мекунад ва хеле зарарнок аст. Ин бод хокборонро ба амал меорад ва танҳо ҳангоми рӯи замин ва рустаниҳо комилан нишастани чангу ғубор хотима меёбад. Дар гӯшаи чануби ғарбии ҷумҳурӣ дар як сол 40-70 рӯз хокборон мешавад.

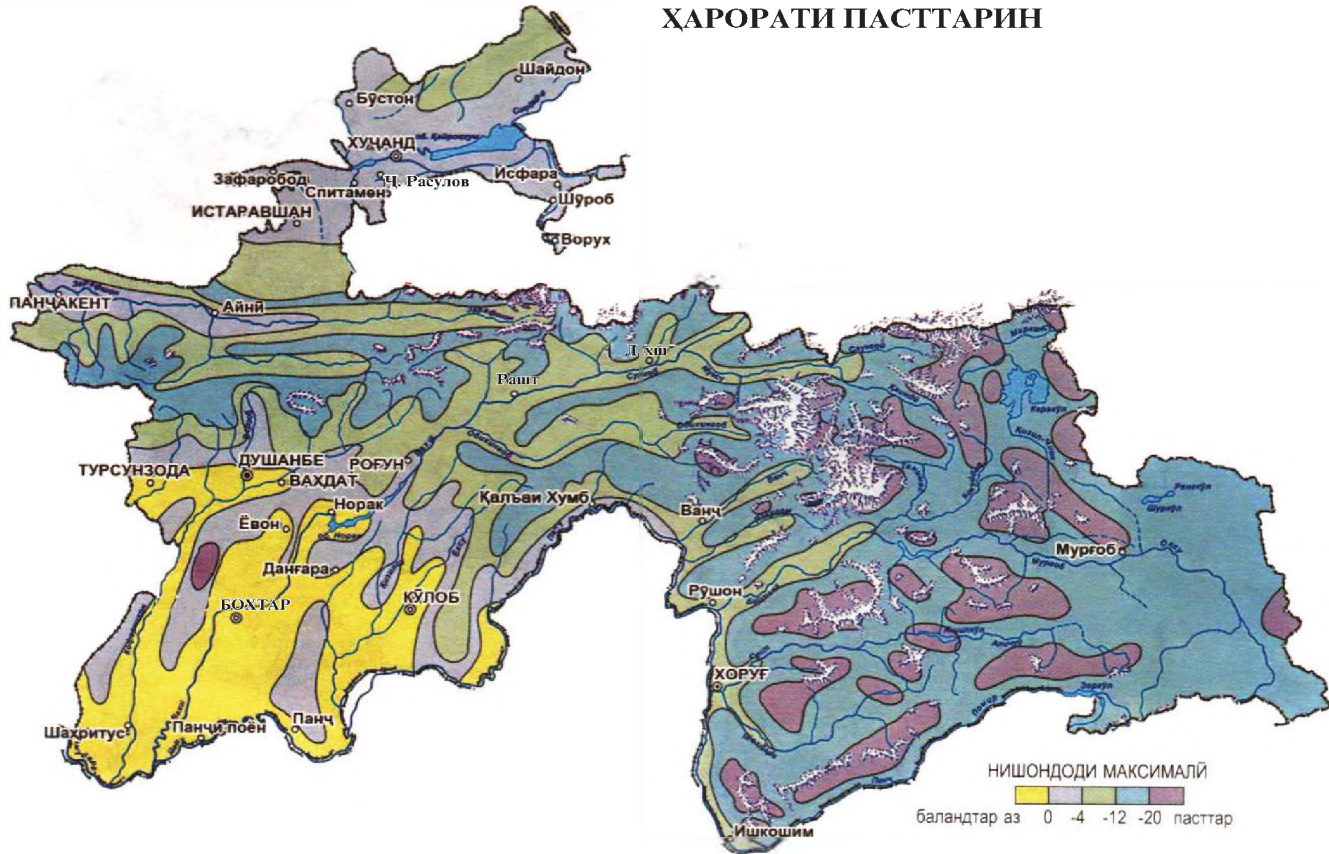
Қариб дар ҳамаи ноҳияҳои Тоҷикистон аз кӯҳу водиҳо боди форам мевазад. Дар баландкӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, Тоҷикистони Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ тамоми сол шамол вазида меистад. Ин шамолҳо маъмулан суст бошанд ҳам, зимистон ба борону тӯфон бадал мешаванд. Ҳангоми тӯфон суръати вазиши шамол дар як сония ба 30-40 м мерасад. Чунин тӯфонҳо ба хоҷагии халқ зарари ҷиддӣ мерасонанд.

Обу ҳавои Тоҷикистон дар фаслҳои гуногуни сол кам фарқ мекунад.

Баҳор дар қисми шимолии Тоҷикистон дар моҳи март ва дар ноҳияҳои чанубии он дар охири моҳи март ва аввали моҳи апрел оғоз мешавад. Бо таъсири ҳавои арктикӣ обу ҳавои Тоҷикистон баъзан якбора хунук мешавад. Вай ба дарахтони мевадори гулкарда зарар мерасонад. Дар ин вақт навдаҳои тоқ ва ниҳолҳои нешзадаи пахтаро хунук мезанад.

Тобистон дар охири моҳи май ва аввали июн ҳаво бисёр гарм мешавад. Борон тақрибан намеборад. Обу ҳавои ин фасл як хел буда, доимо гарм аст. Ин фасл барои рӯенидани пахта ва нашъунамои он мувофиқ аст. Дар ин вақт баъзан шамолҳои кӯтоҳмуддати «хокбоди афғонӣ» ва дар Тоҷикистони Шимолӣ бошад, гармсел мевазад. Дар вақти вазидани ин бодҳо зироатҳоро беоб мондан мумкин нест.

ҲАРОРАТИ ПАСТТАРИН

Тирамоҳ асосан дар охири моҳи сентябр сар мешавад. Ҳаво каме салқин аст. Дар ин вақт боронгарӣ сар шуда, миқдори боришот дар моҳи ноябр зиёд мешавад. Тирамоҳ пахта ва дигар зироатҳоро ғундошта, ғалладона ва зироатҳои тирамоҳӣ мекоранд. Дар ин фасл низ баъзан «хокбоди афғонӣ» мевазад.

Зимистон моҳи ноябр ё аввали моҳи декабр сар мешавад. Дар ин фасл ҳаво тағйир ёфта меистад. Гоҳе ҳаво якбора мулоим шуда, тез-тез борон меборад. Барф назар ба борон кам борида, тез об мешавад. Баъзан хуноки саҳт шуда, ҳарорат ба -10° ва ҳатто то $-20^{\circ} - 25^{\circ}$ мерасад, аммо ин хел хунокиҳо бисёр давом намекунанд. Дар фасли зимистон дар ҷойҳои кушод анбӯҳи ҳавои хуноки шарқӣ ва шимоли шарқӣ мевазад.

Бо мақсади пешгӯӣ кардани обу ҳаво дар ҷумҳурӣ даххо истиғохҳои метеорологӣ (обухавосанҷӣ) бунёд шудаанд.

Пешгӯйҳои мунтазами обу ҳаво, махсусан пешгӯйҳои кӯтоҳмуддат барои рӯзи дигар; дарозмуддат – чандрӯза ё якмоҳа барои муҳофизати боғу роғ ва киштзор аз сармо, барои дуруст интиҳоб кардани муҳлати киштукор ва ғунучини ҳосил низ шароити мусоид фароҳам меоранд.

Иқлими Тоҷикистон дар натиҷаи таъсири мутақобилаи омилҳои ғуногун (масалан, мавқеи географӣ, релйеф, радиатсияи офтоб, гардиши атмосфера) ташаккул меёбад. Иқлими хушки субтропикӣ (дар водӣҳои Ваҳш ва Ҳисор), ки тобистон тӯлонӣ, гарм, зимистон кӯтоҳи нарм ва боришот кам ($150-200$ мм) аст; иқлими хушки континентӣ, ки тобистон гарм ва зимистон хунук буда, $350-700$ мм боришот мешавад; иқлими муътадил (дар минтақаҳои миёнакӯҳ), ки тобистон салқин ва зимистон хунук буда, боришот то 1500 мм-ро ташкил медиҳад; иқлими баландкӯҳӣю биёбонӣ (минтақаи баландкӯҳ) бо зимистони қаҳратуни тӯлонӣ, тобистони кӯтоҳи хушк, боришоти кам ($60-100$ мм).

1. Омилҳои иқлимҳосилкунандаи Тоҷикистонро номбар кунед ва навъҳои иқлимро шарҳ диҳед. 2. Дар асоси маълумоти обу ҳавои маҳалли худ ҳолати обу ҳаворо дар фаслҳои алоҳидаи сол қиёс кунед.

1. Ба Тоҷикистон боришотро кадом бодҳо меоранд ва барои чӣ аз Ғарб ба Шарқ миқдори он кам мешавад? 2. Аҳаммияти иқлими ҷумҳуриро дар ривоҷи кишоварзӣ шарҳ диҳед.

1. Бузургии радиатсияи нури офтоб ва давомнокии давраи наив дар Тоҷикистон ба чӣ вобаста аст? 2. Оид ба гармсел, хокбоди афғонӣ ва зарари онҳо ба хоҷагии халқ чӣ медед?

§ 10. ОБҲОИ ДОХИЛӢ

1. Маҷрои дарё, асоси зрозия ва бахигоҳ чистанд?
2. Релйеф ба тарзи ҷараёни дарё чӣ гуна таъсир мерасонад?
3. Дарёҳои кӯҳӣ аз дарёҳои водӣ чӣ тафовут доранд?

Дар ин зербооб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунад?

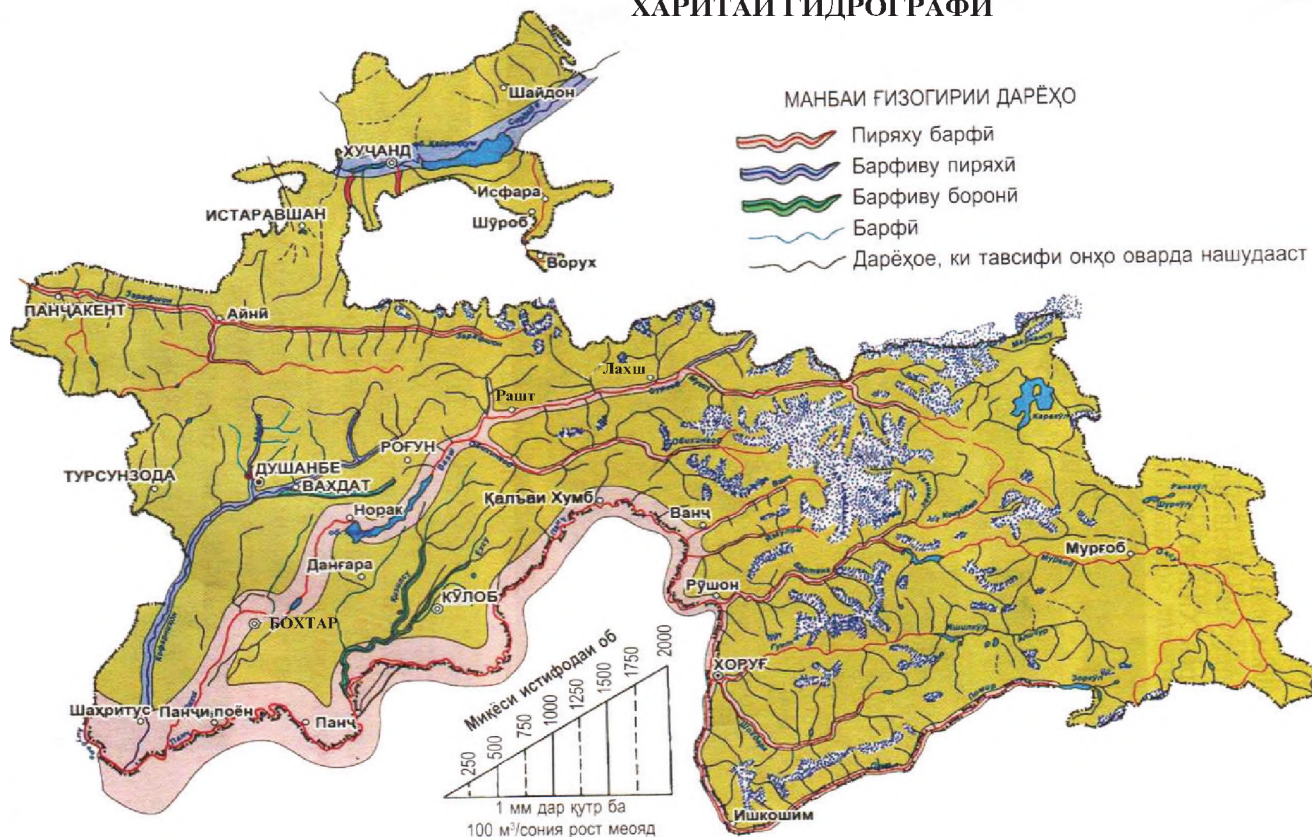
- Омилҳои асосии пайдоиши обҳои дохилии Тоҷикистон кадомҳоянд?
- Низомии гизогирӣ дарёҳо ба чӣ вобаста аст?
- Кӯлҳо, пайдоиши ва аҳаммияти онҳо.
- Пиряхҳо, обҳои зеризаминӣ ва чаппаҳои шифобахши Тоҷикистон.

Дарё. Мавқеи табиӣю географӣ, орография, шароити иқлимӣ ва бисёр будани захираи пиряху тармаҳо омилҳои асосии пайдоиши дарёю кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд. Тӯли умумии дарёҳое, ки аз 10 км бештар дарозӣ доранд, ба 28500 км мерасад.

Қисми зиёди дарёҳои Тоҷикистон ба ҳавзаи баҳри Арал тааллуқ доранд. Дарёҳои асосии Тоҷикистон Ому, Панҷ, Вахш, Сир, Зарафшон ва ғайраҳо мебошанд. Дарёҳо вобаста ба манбаи гизо, низом ва аҳаммияти хоҷагӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дарёҳои Тоҷикистон аз ҷиҳати гизогирӣ 4 навъ мешаванд: пиряху барф, барфу пирях, барфу борон ва обҳои зеризаминӣ.

Ҷиҳати муҳими дарёҳои Тоҷикистон дар он аст, ки онҳо дар болообашон, бинобар нишеб будани маҷро (дахҳо метр дар 1 км) ниҳоят тез ва пурҷӯшу хурӯш буда, баробари ба водӣ расидан нисбатан ором ҳаракат мекунанд.

ХАРИТАИ ГИДРОГРАФИЙ

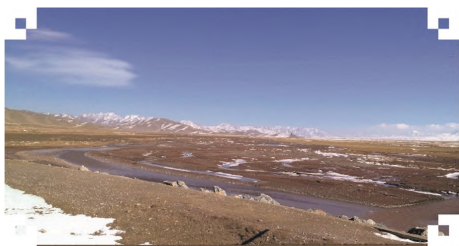
Низоми дарёҳо ба тарзи ғизогири вобаста аст. *Аксари онҳо дар тӯли сол ду маротиба – баҳорон, ҳангоми об шудани барф ва боронгарӣ, ва тобистон, дар натиҷаи об шудани пиряхҳо, тугён мекунанд.* Бахусус, тугёни дарёҳо дар тобистон аҳаммияти калон дорад, зеро дар ин давра рустаниҳо ниҳоят обталаб мешаванд. Зимистон оби дарёҳо бисёр кам шуда, истифодаи онҳоро душвор месозад. Аз ин лиҳоз барои танзими чараёни дарёҳо (рӯдҳо) обанборҳо бунёд мекунанд.

Дарёи **Панҷ** яке аз дарёҳои калонтарин буда, дар тӯли 921 км қад-қади сарҳади ҷанубии ҷумҳури ҷорӣ мешавад. Рӯди Панҷ чандин шохоб дорад: Шохдара, Бартанг, Мурғоб, Оксу, Язғулом, Ғунд, Ванҷ, Қизилсу ва ғайра. Ҳамаи онҳо аз пирях ва барфҳо гизо мегиранд. Сарфи оби он ба 1000 м³/сония баробар аст.

Аз якҷояшавии дарёи Вахш ва Панҷ дарёи Ому ҳосил шуда, ба масофаи 35 км аз ҳудуди Тоҷикистон ҷорӣ мегардад. Аз мобайни дарёи Ому сарҳади ИДМ бо Ҷумҳурии Афғонистон мегузарад. Дарёи Ому ба ҷумлаи дарёҳои мансуб аст, ки ғизогирии омехта доранд. Дар ғизогирии ин дарё аҳаммияти пиряхҳо низ калон аст. Дарозии дарёи Ому 2294 км мебошад.

Вахш бузургтарин шохоби дарёи Ому аст. Дарозии он 524 км мебошад. Дарёи Вахш низ ба ҷумлаи дарёҳои ғизогириашон омехта мансуб аст (вале бештар аз пиряхҳо гизо мегирад). Ин дарё берун аз сарҳади шимолии ҷумҳури, аз нишебиҳои қаторкӯҳи Паси Олой бо номи Қизилсу сар мешавад. Сипас вай номи Сурхобро гирифта, баъди ба дарёи Хингоб ҳамроҳ шуданаш Вахш номида мешавад.

Вахш манбаи асосии оби ҷумҳури буда, аҳаммияти калони обёрӣ ва энергетикӣ дорад. Сарфи миёнаи солони обаш ба

Расми 9. Болооби дарёи Марқансу (Помири Шарқӣ)

600 м³/сония баробар аст. Рӯди Вахш киштзори водихои Вахш, Ғаравутӣ, Ёвону Обикиик, даштҳои ташналаби Данғараро шодоб мегардонад.

Кофарниҳон шохоби рости дарёи Ому буда, 387 км тӯл мекашад. Ин рӯд аз нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор сар шуда, аз водии Ҳисор ҷорӣ мешавад. Кофарниҳон аз барфу пирияхҳо гизо мегирад. Сарфи оби он 102 м³/сония мебошад. Оби Кофарниҳонро барои обёрии водихои Ҳисор, Кофарниҳон ва Бешкент истифода мебаранд.

Зарафшон ба ҷумлаи дарёҳои калони Осиёи Миёна мансуб буда, дар байни ҳавзаи дарёҳои Ому ва Сир ҷойгир шудааст. Зарафшон бо номи рӯди Мастҷоҳ аз пирияхҳои Зарафшон сар шуда, аз байни қаторкӯҳҳои Туркистон ва Зарафшон ҷорӣ мегардад. Дар миёнаоб ба дарёи Зарафшону шохобҳояш – дарёҳои Фон, Киштут ва Моғиён ҳамроҳ мешаванд. То резишгоҳи дарёи Киштут Зарафшон тезҷараён ва маҷрояш танг мебошад. Дар наздикии Панҷакент дарё ба водӣ мебарояд, ки он ноҳияи қадимтарини кишоварзӣ аст. Дарёи Зарафшон бинобар дар воҳаҳои Самарқанду Бухорои Ҷумҳурии Ёзбекистон комилан барои обёрӣ истифода шуданаш, то дарёи Ому рафта намерасад. Тӯли умумии дарёи Зарафшон 877 километрро ташкил менамояд. Сарфи обаш 164 м³/сонияро ташкил медиҳад.

Сир дуҷумин дарёи дарозтарин дар Осиёи Миёна мебошад. Ин рӯд дар ҳудуди Тоҷикистон аз вилояти Сугд ҷорӣ мешавад. Тӯли дарёи Сир аз сарчашмааш 2684 км буда, 195 км он аз сарзамини Тоҷикистон мегузарад. Шохобҳои дарёи Сир – Исфара, Ҳоҷабӯқирғон, Оқсу ва ғайра мебошанд.

Дар ноҳияҳои кӯҳсор ва кӯҳдомани Тоҷикистон дар давраи бисёр об шудани барф ва боронгарихои саҳт (аз март то июл) сел ба вучуд меояд. Сел ниҳоят тез ҳаракат карда, ҷизҳои сари роҳашро шуста мебарад. Сел ба хоҷагии халқ харобиҳои зиёд меорад, иншооти обёрӣ, пул, роҳ, маҳалҳои мардумнишин, хонаву ҷойро вайрон ва киштзорҳоро зерӣ лойи мекунад. Сел ба ҳаёти одамон ва ҳайвонот низ ҳавф дорад. Масалан, селе, ки 17-уми июли соли 1986 дар ноҳияи

Айнӣ фаромада буд, 300 км роҳ, 100 га киштзори тамоку, 90 га майдонҳои боғу полизро вайрон карда, ба маблағи садҳо миллион сомонӣ зиён овард. Сели баҳори соли 1987 дар Саргазон (ноҳияи Данғара) фаромада низ зарари калон расонд. Мавзёҳои нисбатан селроҳаи Тоҷикистон баландкӯҳҳо мебошанд. Дар натиҷаи ярҷ (лағжида фурумадани қабати замин) ва заминларза низ метавонад сел ба вучуд ояд. Селе, ки моҳи майи соли 1999 дар ноҳияи Данғара ва Восеъ чараён гирифт, 170 км роҳи мошингард, хонаҳои истиқоматӣ, иншооти хоҷагиро харобиовар намуд. Дар ҳамин моҳ чунин селҳои харобиовар дар ноҳияҳои Конибодом, Шаҳритус, Варзоб, Кӯҳистони Бадахшон, роҳи Ағбаи Анзоб низ ба миён омаданд, ки ба хоҷагии халқ зиёни калон расониданд.

Бо мақсади дар ноҳияҳои селроҳа пешгирӣ кардани зарари сел пешгӯии боронҳои саҳт, бунёди дарахтзори муҳофиз, сохтани иншооти селгардон ва селбурҳо аҳамияти калон дорад.

Кӯл. Дар ҷумҳурӣ масоҳати кӯлҳо 0,5 дарсадро ташкил медиҳад. *Ҳаҷми оби ҳамаи кӯлҳо 46,3 км³ мебошад.* Аз ин 19,3 км³-и он оби нӯшокӣ мебошад. Асосан кӯлҳо дар Тоҷикистони Марказӣ ва Помир ҷой гирифтаанд.

Дар ҳамворихо кӯлҳо фақат дар дарёбодҳо воқеъ гардидаанд. Вобаста ба пайдоиши ҳавза кӯлҳо ба пиряхӣ, тектоникӣ ва ярҷӣ ҷудо мешаванд.

Ба кӯлҳои пайдоишашон пиряхӣ метавон аксари кӯлҳои Помири Шимолӣ ва Шарқиро мансуб донист. Қарокӯл, Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Турумгойкӯл ва ғайра аз ҷумлаи кӯлҳои баландкӯҳи ҷаҳон мебошанд. Ҳамаи онҳо дар баландии зиёда аз 3700-

Расми 10. Кӯли Рангкӯл дар Помири Шарқӣ

4000 м ҷойгир шудаанд. Калонтарин кӯли пайдоишаш пиряхию тектоникии Тоҷикистон Қарокӯл аст (Помири Шарқӣ). Масоҳати он (бидуни ҷазираҳо) 380 км² ва чуқуриаш (дар қисми ғарбӣ) то 236 м мебошад. Оби кӯл шӯр аст ва дар он тақрибан ҳаёт нест. Кӯлҳои пайдоишашон пиряхӣ дар қаторкӯҳҳои Зарафшон (Кӯликалон) ва Пётри Якум – Ҳазорҷашма дар болооби рӯди Сурхоб низ мавҷуданд.

Искандаркӯл дар мавзеи ҷангалзори қаторкӯҳи Ҳисор дар баландии 2255 м воқеъ аст. Масоҳаташ 3,5 км² ва чуқурии бештаринаш то 72 м мебошад. Оби кӯл ҷорӣ мешавад.

Ба кӯлҳои ярҷӣ Яшилкӯл ва кӯли Сарез мансубанд. Аз рӯйи сохти сохилҳо ва қаъри об муқаррар карда шуд, ки Яшилкӯл ба наздикиҳо дар натиҷаи қандашавии кӯҳ ба вучуд омадааст. Сарез кӯли аз ҳама ҷавон буда, дар водии дарёи Мурғоб ҷойгир аст. Ин кӯл соли 1911 дар натиҷаи афтидаи пеши роҳи дарёро бастанӣ кӯҳ пайдо шудааст. Сарез кӯли аз ҳама чуқури ИДМ мебошад. Масоҳати ин кӯл 88 км² ва чуқуриаш 500 м аст. Ба он 17,3 км³ оби ширини кӯлҳои ҷумҳурӣ рост меояд.

Дар Тоҷикистон ғайр аз кӯлҳои табиӣ кӯлҳои сунъӣ низ мавҷуданд. Ин кӯлҳоро бештар обанбор меноманд. Масалан, обанборҳои Қайроққум, Каттасой, Муъминобод, Селбур, Норақ ва ғайра. Қайроққум обанбори аз ҳама калон аст, онро «Баҳри тоҷик» низ меноманд. Масоҳати он – 520 км² ва ғунҷоишаш 4160 млн. м³ мебошад.

**Луғати
географӣ**

Кӯли калони сунъие, ки барои ҷамъоварӣ, истифодабарӣ ва батанзимдарории маҷрои дарё сохта шудааст, обанбор ном дорад.

Дарё, кӯл ва обанборҳои Тоҷикистон барои хоҷагии халқ аҳаммияти калон доранд. Онҳо барои сохтани неругоҳҳои барқи обӣ (дарёҳо), обёрии киштзор, бо об таъмин намудани шаҳру деҳот, корхонаҳои саноатӣ ва иншоот қорбаст мешаванд. Аз ҷиҳати захираи гидроэнергетика Тоҷикистон

баъди Русия дар миқёси ИДМ чойи дуҷумро мегирад. Дар Тоҷикистон 8,5 дарсади захираи гидроэнергетикии ИДМ мавҷуд аст, ки алҳол чандон пурра истифода намешавад. Аҳаммияти нақлиёти дарёҳои Тоҷикистон зиёд нест. Онҳо тезчараён, печдарпеч ва пуртуғёнанд. Олами ҳайвоноти кӯлу дарёҳо нисбатан кам аст. Баъзе мохиҳо (зағорамоҳӣ, симмоҳӣ, гулмоҳӣ)-ро сайд мекунанд.

Обҳои зеризаминӣ. Дар Тоҷикистон обҳои зеризаминӣ фаровон мебошанд. Захираи солонаи онҳо 18,7 км³-ро ташкил менамояд. Аз ҷумла захираи истифодашавандаи он ба 2,8 км³ баробар аст. Ҳоло ба ҳисоби миёна аз он соли 2,3 км³ истеъмол менамоянд. Обҳои зеризаминии Тоҷикистон аз ҷиҳати таркиби химиявӣ, таъм, тарзи ҷойгиршавӣ ва аҳаммият ниҳоят гуногунанд.

Дар ноҳияҳои кӯҳии Қаромазор, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир, ки аз чинсҳои метаморфӣ, тахшин ва магмавӣ таркиб ёфтаанд, чуқурии ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ ба 100-150 метр мерасад. Дар ноҳияҳои ҳамвори ҷумҳурӣ бошад, дар чуқуриҳои 5-40 метр ҷойгир шудаанд. Захира ва чуқурии ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ, на фақат ба шакли релеф, балки ба шароити иқлим низ вобастагӣ дорад. Маъмулан, дар ноҳияҳои хушки ҷумҳурӣ, ки боришот кам аст, захираи обҳои зеризаминӣ низ кам буда, онҳо хеле чуқур ҷойгир мебошанд. Ба ин ноҳияҳо минтақаҳои биёбону нимбиёбонҳои ҷануб ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистон, инчунин Помири Шарқӣ мансубанд.

Дар кишоварзӣ танзими намии хок аҳаммияти калон дорад. Танзими намай ба сатҳи ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ низ бисёр вобаста аст. Намии хокро маъмулан, бо роҳи мелиоратсия ва андешидани тадбирҳои техникӣ ба низом меоваранд. Масалан, баҳорон шибба кардани замин бухори намии қабати болои хокро афзун мегардонад ва ҳамин тавр, намии барзиёди он баргараф карда мешавад. Тобистон бошад, баръакс, нарм кардани хок садди роҳи бухори об шуда, барои ба дараҷаи кофӣ намнок истодани он мусоидат менамояд.

Аҳаммияти обҳои зеризаминӣ калон аст. Онҳоро барои қонё гардонидани эҳтиёҷоти мардум, таъмини шаҳру деҳот, муассисаҳои саноатӣ ва дигар мақсадҳо қорбаст мекунад. Обҳои зеризаминии шуртаъм фақат барои обдиҳии қорво ва қисман барои обёрӣ қор фармуда мешаванд.

Пиряхҳо. Кӯҳҳои осмонбӯси Тоҷикистон манбаи бузурги пиряхҳо мебошанд. *Масоҳати умумии пиряхҳо тақрибан 8,5 ҳаз. км² буда, қариб 6 дарсади сарзамини ҷумҳуриро ташиқ медиҳад.* Чунин миқдори ях дар натиҷаи ғуншавии барфҳои бисёрсола, ки тақрибан аз баландии 3000-3500 м сар мешаванд, ба вучуд омадааст. Пиряхҳо бахусус дар баландии аз 3500 то 5300 м бештаранд.

Қисми зиёди пиряхҳо дар шимол ва ғарби Помир, инчунин дар кӯҳҳои Тоҷикистони Шарқӣ ва Марказӣ қой гирифтаанд. Пиряхҳои калон мисли дарёҳо номи худро доранд: Федченко, Грумм-Гржимайло, Зарафшон, Гармо, Ҷамбияти Географӣ, Хирсон ва ғайра.

Пиряхи аз ҳама калони Тоҷикистон пиряхи Федченко мебошад, ки дар нишебии шарқии қаторкӯҳи Академия илҳо, дар водии байниқӯҳӣ қой гирифтааст. Дарозии ин пирях 77 км, бараш тақрибан 5 км ва ғафсиаш то 1800 м мебошад.

Пиряхҳо захираи бузурги об буда, дар кишоварзии ҷумҳурии Осиёи Марказӣ аҳаммияти бағоят калон доранд. Оби пиряхҳо 25 дарсади ҳаҷми қараёни дарёҳои Тоҷикистонро таъмин менамояд. Захираҳои оби тоза дар онҳо тақрибан 13 маротиба аз қараёни солони ҳамаи обҳои ҷумҳурӣ зиёд аст. Дар авҷи ғармои фасли тобистон, ки барфҳои мавсимӣ ҳама об мешаванд, пиряхҳо ба боғу бӯстон ва киштзорҳо оби ҳаёт медиҳанд. Бинобар ин, омӯзиши обшавӣ ва ҳаракати пиряхҳо на фақат аҳаммияти илмӣ, балки аҳаммияти амалӣ низ дорад. Дар пиряхи Федченко баландтарин истгоҳи обу ҳавосанҷӣ сохта шудааст.

§ 11. ПРОБЛЕМАИ ОБИ НҶШОКӢ

Бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Муттаҳид соли 2003-юмро «Соли байналмилалии оби тоза» эълон намуд. Ба ин хотир дар Душанбе моҳи сентябри соли 2003 Форуми байналмилалӣ баргузор шуд, ки дар он аз 54 кишвари ҷаҳон ходимони давлатӣ, олимони ва дигар намоёндоғони ташкилотҳои гуногуни ҷаҳон ширкат варзиданд. Чунин тавачҷуҳ зоҳир намудани олимону ходимони давлатӣ беҳуда нест. Нобаробар тақсим шудани манбаъҳои об дар қураи Замин ба он овардааст, ки ҳоло дар қитъаи Осиё 1 млрд, дар Африқо 350 млн ва дар Амриқои Лотинӣ зиёда аз 100 млн нафар аз нарасидани оби ошомиданӣ азият мекашанд. Дар мамлакатҳои рӯ ба тараққӣ ҳар шахси сеюм аз нарасидани оби тоза дар азоб аст. Истеъмоли оби нопок сарчашмаи 3/4 ҳиссаи бемориҳои сирояткунанда ва аз 1/3 ҳиссаи ҳодисаи фавти одамон дар саросари ҷаҳон гардидааст. Дар қитъаи Африқо бештар аз 80 дарсади бемориҳо бо сабабҳои сифати пасти об, набудани шабақаҳои обрасон (водопровод) ва ба ҳолати бади санитарии гигиении истифодаи об вобаста мебошад.

Об муъҷизаи ҳаёт аст ва бе об ягон мавҷуди зинда вучуд дошта наметавонад. Муайян шудааст, ки то 70 дарсади бадани одам ва қисми зиёди таркиби рустанӣ ва меваю сабзавот низ аз об иборат мебошад. Мувофиқи таҳқиқот 95 дарсади бодиринг, 90 дарсади помидор, 85 дарсади себу нок ва 80 дарсади картошка аз об таркиб ёфтааст.

Талабот ба оби ошомиданӣ дар ҳама соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва ҳаёти ҳаррӯзаи инсон дар ҳоли афзоиш аст. Дар асрҳои гузашта истеъмоли шабонарӯзии об аз тарафи инсон ҳамагӣ 12-18 литрро ташкил медод ва ин нишондиҳанда дар асри XIX ба 40-60 литр ва ҳоло масрафи об ба сари аҳоли дар давлатҳои мутараққӣ ба 300-400 литр расидааст. Мувофиқи маълумоти мавҷуда айни замон як нафар сокини Нью-Йорк (ИМА) дар як шабонарӯз 1045

литр, Париж – 500 литр ва Москваю Санкт-Петербург то 600 литр об сарф меунанд. Аввали қарни ХХІ миқёси ҷаҳонии истифодаи об дар соҳаҳои саноат то 20 баробар, дар кишоварзӣ 6 баробар ва дар соҳаҳои хоҷагии коммуналӣ то 7 баробар афзудааст.

Нобаробар ҷойгиршавии захираҳои об пеш аз ҳама ба сатҳи релеф ва омилҳои иқлимӣ саҳт вобастагӣ дорад. Масалан, дар минтақаи муътадил ва экваторӣ ба як нафар 25 ҳазор м³ оби нӯшокӣ дар як сол, вале дар минтақаи биёбону нимбиёбон, ки аз 1/3 ҳиссаи аҳолии дунё зиндагӣ меунанд, ба як нафар ҳамагӣ 3 ҳазор м³ об рост меояд. Ин обро ҳам аксар барои обёрии заминҳо истифода мебаранд.

Ҳаҷми муҳити гидросфера дар сайёраи мо ниҳоят бузург аст, вале 96 дарсади онро оби шӯри баҳру уқёнусҳо ташкил медиҳад. Ба ҳиссаи оби нӯшокӣ ҳамагӣ 2,5 дарсади ҳаҷми умумии гидросфера рост меояд. Аз тарафи дигар ин нишондиҳандаи хеле бузург аст ва метавонад талаботи сокинони сайёраро то 10 ҳазор маротиба ба оби ошомиданӣ таъмин намояд. Мутаассифона, қисми зиёди ин захираҳои бузург дар дохили барфу пиряхҳои Антарктида, Гренландия, Арктика ва кӯҳу қаторкӯҳҳои калонтарини дунё ниҳон мебошанд.

Дар бисёр давлатҳои соҳили халиҷи Форс, баҳри Миёназамин, баҳри Хазар (Каспий), инчунин, дар Ҷопон ва ҷануби ИМА корхонаҳои махсуси тасфियाи оби баҳр ва аз он ҳосил намудани оби ошомиданӣ сохта шудаанд. Дар байни давлатҳои дунё аз ҳама бештар Қувайт дар мавриди тозакунии об шуҳрат пайдо кардааст.

Бисёр давлатҳои ҷаҳон солҳост, ки ба хариду фурӯши оби ошомиданӣ сарукордоранд. Масалан, ИМА аз Канада, Олмон аз Шветсия, Норвегия аз Нидерландия ва Арабистони Саудӣ аз Малайзия оби ошомиданӣ меҳаранд. Ҳоло дар як қатор давлатҳо нақшаҳои мисли нафту газ ба воситаи хатти лӯлаҳои трансокеанӣ аз Гренландия ва Антарктида ба Аврупо ва аз дарёи Амазонка ба қитъаи Африқо гирифтани об танзим шудааст.

Хушбахтона, кишвари мо – Тоҷикистон аз чунин мушкили замон дар канор аст. Ҳоло ба ҳар сокини ҷумҳурӣ соле 12000 м³ об рост меояд ва аз рӯйи ин нишондиҳанда кишвари мо дар байни давлатҳои ИДМ яке аз ҷойҳои аввалинро мегирад. Бо вучуди ин, баъзе ноҳияҳои ҷумҳурӣ аз нарасидани оби ошомиданӣ мушкилӣ мекашанд. Суръати баланди афзоиши аҳоли ва дар ин асос зиёд намудани маҳсулоти кишоварзӣ талаб менамояд, ки меъёри истифодаи об дуруст ба роҳ монда шавад.

Айни замон зиёда аз 76 дарсади аҳолии Тоҷикистон дар дехот зиндагӣ мекунанд. Таъминоти оби ошомиданӣ ба воситаи шабакаҳои обрасон (водопроводҳо) дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 30 дарсадро ташкил менамояд. Оби нопок ва корношоями аксари иншооти обтозакуни боиси паҳн гардидани бемориҳои сирояткунанда дар шаҳру дехот мегардад. Бинобар ин, истифодаи оқилона, тоза нигоҳ доштани оби ҷӯю дарёҳо ва ҳифзи манбаъҳои он яке аз вазифаҳои муҳими ҳар як сокини мамлакат мебошад.

Қисми зиёди дарёҳои Тоҷикистон ба ҳавзаи баҳри Арал тааллуқ доранд. Дарёҳои асосии Тоҷикистон Ому, Панҷ, Вахш, Сир, Зарафшон ва ғайраҳо мебошанд. Аксари онҳо дар тӯли сол ду маротиба – баҳрон, ҳангоми об шудани барф ва боронгарӣ, ва тобистон, дар натиҷаи об шудани пирахҳо, тугён мекунанд. Ҳаҷми оби ҳамаи қўлҳо 46,3 км³ мебошад. Дар Тоҷикистон обҳои зеризаминӣ фаровон мебошанд. Захираи солони онҳо 18,7 км³-ро ташкил менамояд. Масоҳати умумии пирахҳо тақрибан 8,5 ҳаз. км² буда, қариб 6 дарсади сарзамини ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Қисми зиёди пирахҳо дар шимол ва ғарби Помир, инчунин дар қўлҳои Тоҷикистони Шарқӣ ва Марказӣ ҷой гирифтаанд.

1. *Аз тариқи радио, телевизион ва матбуот хабар медиҳанд, ки сарбанди қўли Сарез мустаҳкам нест ва вайроншавии он боиси харобиҳои мудҳиш мегардад. Барои пешгирӣ кардани он чӣ чорабиниҳо гузаронидан лозим аст?*
2. *Сел чист ва он ба хоҷагии халқ чӣ гуна зарар мерасонад?*

1. Дарёҳои Тоҷикистонро тавсиф кунед. 2. Вобастагии низоми дарёҳоро ба релйеф ва иқлим нишон диҳед. 3. Дарёҳои Тоҷикистонро бо Ўзбекистон (аз рӯйи тӯл, самти чараён, низоми) қиёс намоед. 3. Пирияхҳои нисбатан калони Тоҷикистонро номбар кунед ва аҳаммияти пирияхҳоро шарҳ диҳед.

1. Дар харитаи тарҳии Тоҷикистон номи дарёҳоро қайд кунед. Неругоҳҳои барқи обиро бо аломатҳои шартӣ ишора кунед. Кӯлҳои Тоҷикистонро тавсиф намоед ва онҳоро дар харитаи тарҳӣ қайд кунед.

1. Рӯди (ё обанбори) маҳалли худро тавсиф кунед: низоми ва аҳаммияти он. 2. Шарҳ диҳед, ки обҳои зерзаминии атрофи мактаби шумо дар чӣ қадар чуқурӣ ҷой гирифтаанд (аз рӯйи сатҳи оби якчанд чоҳ). Беҳтараши инро ҳамон вақт ҳисоб кунед, ки аз чоҳ об гирифта бошанд (масалан, пагоҳӣ).

§ 12. ХОК ВА ЗАХИРАИ ЗАМИН

1. Кадом навъҳои хокро медонед? 2. Ҳосилхезии хок ба чӣ вобаста аст? 3. Хок чист?

Дар ин зербоб шумо дар боран чихо маълумот пайдо мекунед?

- Омилҳои хокҳосилшаванда кадомҳоянд?
- Дар ҳудуди ҷумҳурӣ кадом навъҳои хок мавҷуд аст?
- Фонди замини Тоҷикистон чӣ гуна аст?

**Лугати
географӣ**

Қабати рӯйи Замин, ки қобилияти ҳосилхезӣ дорад, хок номида мешавад.

Таркиби хок хеле мураккаб буда, онро илми хокшиносӣ меомӯзад. Асосгузори ин илм олими рус В. В. Докучаев аст. Мувофиқи таълимоти ӯ омилҳои муҳимтарини хокҳосилшавӣ иқлим, ҷинси кӯҳӣ, сохти геологӣ, релйеф, наботот ва ғайра мебошанд.

Вобаста ба иқлим пайдошавии хок шакли минтақавӣ дорад. Чунончи, ба минтақаи беша хоки хокистарранги бешагӣ хос аст, ки он дар шароити ҳарорати нисбатан паст ва намии зиёд ҳосил мешавад. Шурхокҳои биёбонӣ, баръакс, дар шароити намии кам ва гармии зиёд пайдо мешаванд.

Пайдоиш ва навъҳои хоки Тоҷикистон ба мавқеи географӣ (минтақаи биёбон), релјефи кӯҳӣ ва иқлими гарму хушки он алоқаманд аст. Вобаста ба ин омилҳо ва минтақаи амудӣ дар худуди Тоҷикистон чунин навъҳои хокро метавон ҷудо кард: минтақаи ҳамворию пасткӯҳӣ – бештар бо хоки хокистарранг, минтақаи миёнакӯҳӣ – бо хоки дорчинии кӯҳӣ, минтақаи баландкӯҳӣ – бо хокҳои марғзори баландкӯҳӣ, даштӣ, биёбонӣ, минтақаи осмонбӯс – бо хоки сода.

Хоки хокистарранг дар Тоҷикистон бисёр аст. Ранги ин хок ба хокистар монанд мебошад ва номаш низ аз ҳамин ҷост. Хокҳои хокистарранг дар шароити иқлими хушк ва гарми ҳамвориҳо, доманакӯҳҳо ва пасткӯҳҳои ҷумҳурӣ дар баландиҳои 300-1600 м ташаккул меёбанд. Таркибаш аз 1-3 дарсад порухок (гумус) иборат буда, ба миқдори зиёд карбонатҳои барои рустанӣ муҳим дорад. Бо обёрӣ кардан аз ин хок ҳосили баланди зироат рӯёнидан мумкин аст. Боришоти солона 100-150 мм-ро ташкил менамояд.

Хоки хокистарранг дар ҳар мавзёе ҳар хел мебошад. Вобаста ба баландии маҳал, иқлим, миқдори порухок хоки хокистарранг се навъ – равшан, муқаррарӣ ва тира мешавад.

Хоки хокистарранги равшан дар ҳамвориҳои доманакӯҳӣ ва нишебии адирҳои паст (дар баландиҳои 300-500 м) дучор шуда, таркибаш аз 1-1,5 дарсад порухок иборат аст. Миқдори карбонатҳо 20 дарсад (дарсад)-ро ташкил медиҳад. Хокҳои хокистарранги равшани обёришавандаро барои кишти пахта истифода мебаранд. Бештари қисми мавзёҳои хокашон хокистарранги равшан чарогоҳи зимистонаи чорво мебошад.

Хоки хокистарранги муқаррарӣ дар ҳамвориҳои кӯҳ-доман ва адирҳо (дар баландии 600-900 м) ба назар мерасад. Ин хок зоҳиран аз хоки хокистарранги равшан чандон тафовут надорад. Дар таркибаш 1,5-2 дарсад порухок мавҷуд аст ва асосан барои кишти пахта ва баъзан барои кишти зироати лалмӣ истифода мешавад.

Хоки хокистарранги тира қисми болои минтақаи хоки хокистаррангро ишғол карда, бештар дар суфаҳои баландии дарёҳо, кӯхдоманҳо ва пасткӯҳҳо (дар баландии 900-1600 м) паҳн шудааст. Хоки хокистарранги тира нисбат ба хокҳои хокистарранги муқаррарӣ ва равшан ҳосилхез аст. Дар ин хок метавон ҳосили хуби зироати лалмӣ рӯёнид. Таркибаш 1,5-3 дарсад порухок дорад.

Дар минтақаи ҳамворию пасткӯҳҳо дигар навъҳои хок низ мавҷуданд (масалан, хокистарранги бӯр, шӯрхок, шӯрзамин), ки масоҳати онҳо кам аст. Азхуд кардани шӯрхокҳо масъалаи муҳим мебошад. Шӯрхокхоро маъмулан, бо роҳи шустан ва кофтани захбур қорам мекунад.

Хоки дорчинии кӯҳӣ дар баландии 800-1800 м дар миёнакӯҳҳои Тоҷикистон паҳн шудааст. Ин хокҳо хеле ҳосилхезанд ва таркибашон аз 5-8 дарсад порухок иборат аст. Навъҳои гуногуни ин хок – дорчинии карбонатӣ, дорчинии равшан ва ғайра дар ҳудуди минтақа зина-зина (аз поён ба боло) ҷойгир мебошанд. Миқдори солони боришот – 200-250 мм, дар Помири Ғарбӣ 1500 мм-ро ташкил менамояд. Маҷмӯи ҳарорат аз 100 баланд аз 1000 то 4300 тағйир меёбад.

Хоки минтақаи баландкӯҳ зиёда аз 50 дарсади масоҳати Тоҷикистонро ишғол мекунад. Ин хок дар баландҳои аз 3000 то 4500-4800 м дучор меояд. Хоки ин минтақа баландкӯҳию марғзорӣ, баландкӯҳию даштӣ, баландкӯҳию биёбонӣ ва ғайра мебошад. Миқдори моддаҳои ғизоӣ дар он аз 4,2 то 5,3 дарсад ба таври амудӣ тағйир меёбад. Ин минтақа асосан барои парвариши зироати ғалладона, лалмикорӣ ва чун чарогоҳ истифода мешавад. Минтақаи осмонбӯс дар баландии зиёда аз 4800 м воқеъ гардидааст. Хоки ин минтақа сода буда, ҳосилхез нест. Ин хок ҷо-ҷо дар байни пиряху шахҳои кӯҳ дучор меояд. Ахамияти хочагӣ надорад.

Захираи заминии Тоҷикистон сарвати бебаҳои табиат – замин ва қисми ҳосилхези он хок мебошад. Сатҳи хушкӣи қураи Замин 149 млн. км² буда, инсон фақат 55-56 дарсади онро бо мақсадҳои гуногун истифода мебарад. Ин харгиз маънои имкониятҳои васеи истифодаи замин дар оянда

нест, зеро қисми боқимондаи хушкӣ барои истифодаи хочагӣ мувофиқ нест (пиряхҳо, тундра, биёбонҳои кӯҳӣ) ва ё истифодаи он аз ҳад мушкил (биёбон, ботлоқзор ва кӯҳистон) мебошад.

Замин захираи табиӣ бисёрсоҳа аст. Вай дар саноат, сохтмон, нақлиёт ҳамчун мавқеи ҷойгирони объектҳои истеҳсолӣ, дар кишоварзӣ хочагии ҷангал бошад, на танҳо воситаи истеҳсолӣ, балки предмети меҳнат низ ҳисоб меёбад. Одатан, мафҳуми «захираи заминӣ» тамоми заминҳои мавҷударо не, балки қисми истифодашавандаи онро ифода мекунад.

Замин ҳамчун сарвати табиӣ якҷанд хусусияти ба худ хос дорад: якум – ивазшаванда аст; дуюм – бисёрсоҳа буда, бо мақсадҳои гуногун истифода мешавад (киштзор, марғзор, сохтмон ва ғайра); сеюм – захираи маҳдуд дошта, хосияти барқароршавандагӣ дорад.

Замин манбаи муҳими сарвати ҷамъият аст. Вай моликияти халқ буда, бояд ба манфиати умум истифода шавад. Фонди замин аз рӯи истифода ба заминҳои кишоварзӣ, ғайрикишоварзӣ, фонди давлатии ҷангалу об ва фонди давлатии захиравӣ тақсим мешавад. Таносуби қисмҳои таркибии фонди замин дар ҳар як ҷумҳурӣ ҳар хел аст. Чунончи, дар фонди умумии заминҳои Тоҷикистон (14,5 млн. га) заминҳои кишоварзӣ – 66,1 дарсад, фонди давлатии захиравии ҷангал – 32 дарсад ва дигар соҳаи истифода – 1,9 дарсадро ташкил медиҳад. Ин нишондодҳо дар ИДМ мутобиқан ба 47,2; 49,4; 3,4 дарсад баробар аст.

Арзиши фонди замин аз рӯи кадастри он муайян карда мешавад. Кадастри замин маҷмӯи маълумоти дақиқ оид ба замин ва бузургии он, сифат ва таркиби хок, ҳосилхезӣ ва истифодаи замин мебошад. Қисми муҳими кадастри замин баҳодиҳии сифати хок аст, ки дар асоси ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои муҳимтарини агрономии хок тартиб дода мешавад.

Бузургӣ ва сифати фонди замини Тоҷикистон хусусиятҳои ба худ хос дорад (ҷадвали 2).

Таксимои фонди замин (ҳаз.га)

	Солҳо						2018
	1990	1997	1999	2003	2006	2012	
Фонди замин (ҳамагӣ)	14255	14255	14255	14255,4	14255,4	14255,4	14255,4
Аз он ҷумла: замини кишт	809,6	790,0	850,3	864,5	900,2	900,4	900,6
марғзору чарогоҳ	3280,2	3289,0	3250,0	3064,6	2978,2	2978,6	2978,6
чангалзор	357,3	350,0	351,0	351,0	350,0	352,0	353,0

Заминҳои нисбатан сермахсул, аз ҷумла замини кишт ҳамагӣ 5,8 дарсади фонди замини Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Камзаминӣ хусусияти хосси Тоҷикистон аст. Беш аз 70 дарсади фонди замин аз қаторкӯҳҳо, сангу шах, пирахҳо ташкил ёфта, барои кишт мувофиқ нест. Аз 4,2 млн. га заминҳои кишоварзӣ ҳамагӣ 20 дарсад киштзор аст.

Аксар заминҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хоки хокитарӣ дошта, ҳосилхезии табиӣ онҳо чандон баланд нест. Дар ин ҷо заминҳои регӣ низ бисёранд, ки барои зироаткорӣ ва ҳатто чорводорӣ чандон мувофиқ нестанд. Санглохӣ заминҳо ба истифодаи онҳо ҳалали ҷиддӣ мерасонад.

Тавре ки таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, заминҳои Тоҷикистон дар ҳолати нигоҳубини оқилона ва обёрии сунъӣ ҳосили хуб медиҳанд. Агар ба ҳисоб гирем, ки аз заминҳои Тоҷикистон дар як сол 2-3 бор ҳосил гирифтани мумкин аст, пас арзиши аслии заминҳо дар ҳақиқат бебаҳо мебошад.

Баробари афзоиши аҳоли андозаи замин ба ҳар сари аҳоли сол то сол кам мешавад. Чунончи, дар 25 соли охир ба ҳар сари аҳолии кураи Замин миқдори киштзор аз 0,45 то 0,31 га, чарогоҳҳо аз 0,93 то 0,67 га ва бешазорҳо аз 1,37 то 0,87 га кам шудааст. Сол то сол андозаи заминҳои ғайрикишоварзӣ меафзояд. Заминҳои бо саноат, сохтмон, нақлиёт ва ғайра бандбуда дар ИМА – 3 дарсад, Ҷопон – 5 дарсад, ИДМ –

2,7 дарсади фонди заминро ташкил медиҳанд. Масоҳати умумии ин гуна заминҳо дар ИДМ ба 60 млн. га мерасад ва ҳар соле ба миқдори 2 млн. га (аз ҷумла 0,15-0,20 млн. га аз ҳисоби киштзор) меафзояд.

Арзиши замин ҳамчун сарвати бебаҳо дар Тоҷикистон низ сол то сол рӯ ба афзоиш аст. Дар тӯли 30 соли охир андозаи замини кишт ба ҳар сар аҳолӣ аз 0,48 то 0,11 га кам шудааст. Миқдори заминҳои дар натиҷаи эрозия, шӯрбандӣ, ривочи саноати кӯҳӣ, партовҳои истеҳсоли ва ғайра корношоямшуда, аз ҳисоби химикатҳо захролудшавии замин низ афзуда истодааст. Аз ин рӯ, истифодаи оқилона ва дурусти замин дар Тоҷикистон аҳаммияти калон дорад. Дар ин бобат қорӣ қардани қомебиҳои илмию техникаӣ (электронӣ, мелиоратсия ва ғайра) хеле зарур мебошад. Ғайр аз ин, дар ҷумҳурӣ ба мубориза бар зидди эрозияи хок, қарҳосилшавӣ ва истифодаи самараноки ҳар як қитъаи ҳурди замин эътибори қиддӣ дода мешавад.

Қабати рӯйи Заминро, ки қобилияти ҳосилхезӣ дорад, хок меноманд. Вобаста ба иқлим пайдошавии хок шакли минтақавӣ дорад. Пайдоиши ва навъҳои хоки Тоҷикистон ба мавқеи географӣ, рельефи кӯҳӣ ва иқлими гарму хушки он алоқаманд аст. Захираи заминии Тоҷикистон замин ва қисми ҳосилхези он хок мебошад. Замин ҳамчун сарвати табиӣ якҷанд хусусияти ба худ хос дорад: якум – ивазшаванда аст; дуюм – бисёрсоҳа буда, бо мақсадҳои гуногун истифода мешавад (киштзор, марғзор, сохтмон ва ғайра); сеюм – захираи маҳдуд дошта, хосияти барқароршавандагӣ дорад. Аксар заминҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хоки хокитарӣ дошта, ҳосилхезии табиӣ онҳо чандон баланд нест. Баробари афзоиши аҳолӣ андозаи замин ба ҳар сари аҳолӣ сол то сол кам мешавад. Дар тӯли 30 соли охир андозаи замини кишт ба ҳар сар аҳолӣ аз 0,48 то 0,11 га кам шудааст.

1. Қадом навъҳои хоки Тоҷикистон дар шароити обёрӣ ва ҳамроҳ намудани нуриҳои минералӣ ҳосили баланд медиҳанд?

2. Дар шароити камзаминӣ заминҳои киштро чӣ таъсир бояд истифода бурд? 3. Дар маҳалли шумо баҳри муҳофизати хок ва беҳтар истифода бурдани киштзорҳо чӣ гуна тадбирҳо андешида мешаванд?

1. Нақшаи буриши хоки маҳалли худро тартиб диҳед.
2. Захираи замини Тоҷикистон чӣ қадар аст?

1. Аз рӯи харита паҳншавии хокҳои Тоҷикистонро шарҳ диҳед. 2. Навъҳои асосии хоки ҷумҳуриро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.

§ 13. НАБОТОТ ВА ҲАЙВОНОТ

1. Дар синфи 6-ум ва 8-ум бо кадом минтақаҳои табиӣ шинос шуда будед? 2. Дар минтақаи табиӣ унсурҳои табиӣ бо ҳам чӣ гуна алоқамандӣ доранд?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Гуногунии олами наботот ва ҳайвоноти ҷумҳури ба кадом омилҳо вобаста аст?
- Паҳншавии набототи Тоҷикистон кадом хусусиятҳои ба худ хосро дорад?
- Барои ҳифзи навъҳои наботот ва ҳайвонот чӣ чораҳо дидан зарур аст?

Релефи мураккаб ва мувофиқати кӯҳу биёбонҳо шароити иқлиму хокро дигаргун карда, барои нашъунамои рустани ва зиндагии ҳайвонот заминаи мухталиф фароҳам меорад. Аз ин рӯ, олами наботот ва ҳайвоноти Тоҷикистон хеле гуногун мебошанд. Дар ин ҷо зиёда аз 5 ҳазор навъи рустани, 48 навъи ширхӯрҳо ва зиёда аз 380 навъи паранда мавҷуд аст. Миқдори ҳашарот зиёда аз 10 ҳазор мебошад.

Олами набототи Тоҷикистон хеле гуногун буда, қисми зиёди онҳо аҳамияти калони хоҷагӣ доранд. Дар байни олами наботот рустаниҳои мевадех, ороишӣ, доругӣ, асаловар ва ғайра хеле бисёранд. Мутаассифона, аксари онҳо ханӯз дар хоҷагӣ кам истифода мешаванд. Аз 1500 навъи рустаниҳои доругӣ ҳамагӣ 145 навъро дар тиб ба қор мебаранд. Дар байни набототи Тоҷикистон навъҳои гуногуни

рустаниҳои ба дигар кишварҳо хосбуда дучор мешаванд. Дар ин ҷо якҷоя бо навъҳои маҳаллӣ – саксавул, pista, арча, явшону шӯрагиҳо навъҳои набототи баҳримииёназаминӣ, монанди дӯлонаи понтонӣ, чормағзи юнонӣ, анцир ва ғайра паҳн шудаанд. Тоҷикистон низ яке аз марказҳои нахустин паҳншавии ҷавдору гандум ба шумор меравад.

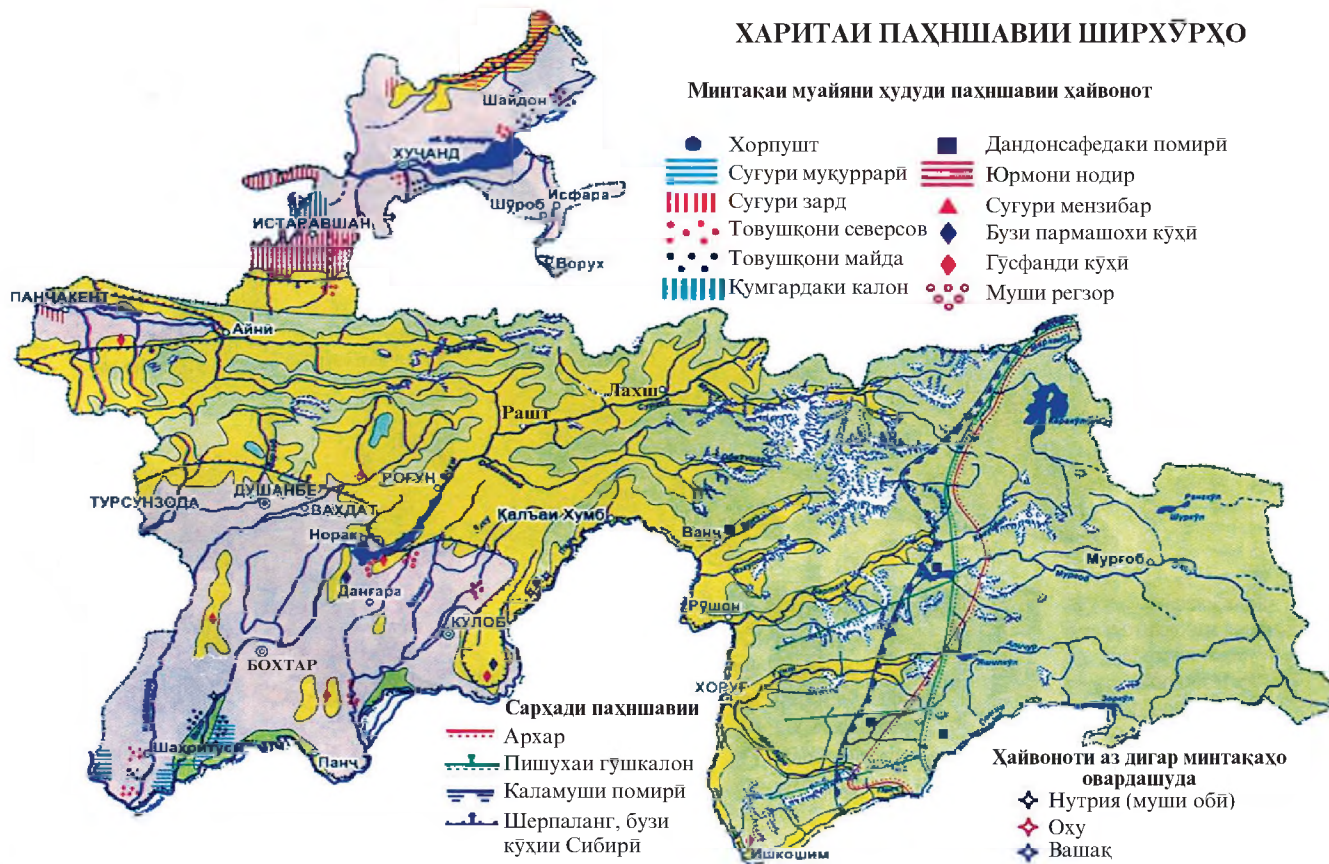
Хусусияти фарқкунандаи набототи Тоҷикистон дар бартарии алафҳои гуногун, нимбутта ва буттагиҳои минтақаи биёбон, дашт ва баландкӯҳҳо зоҳир мегардад.

Дигар хусусияти набототи Тоҷикистон дар он аст, ки онҳо на ба таври арзӣ, балки амудӣ (вертикалӣ) паҳн гардида, ба шароити ҳамворию кӯҳҳо хеле хуб мутобиқ шудаанд.

Набототи қисми ҳамворӣ хусусияти биёбонию нимбиёбонӣ дорад. Барги ин рустаниҳо аксар майда ва хордор буда, обро кам бухор мекунад; решаи онҳо бошад, дарозу сершоха аст ва аз чуқурии зиёд обро ҷаббида мегирад. Давраи нашти рустаниҳои биёбону нимбиёбон хеле кӯтоҳ буда, онҳо фақат баҳорон сабзида, то гармиҳои аввали тобистон хушк мешаванд. Ба чунин рустаниҳо чорӯбак, чинорак, лолаҳасак, лола ва баъзе хӯшадорҳо мансубанд. Ғайр аз ин, дар байни реғҳо буттаҳои саксавул, хор (янтоқ) ва дигар рустаниҳои ба хушкӣ тобовар мерӯянд. Дар водии дарёҳо бошад, рустаниҳои гуногун зич рӯйида, тӯғайзорҳоро ба амал овардаанд. Дар тӯғайзор дарахтони сафедор, бед, санҷид, ангат ва рустаниҳои хӯшадори баландқад (сич, алафҳои ботлоқӣ) рӯйида, дар баъзе ҷойҳо ҳатто ба бешаи касногузар табдил меёбанд.

Набототи баландкӯҳҳо ба иқлими хушк ва номусоиди он мутобиқ шудааст. Дар ин ҷо рустаниҳои болиштмонанд бартарӣ доранд, ки намӣ ва гармиро дар худ нигоҳ медоранд. Марғзори даштҳои баландкӯҳ аз гиёҳҳои гуногун (юған, чиммак, думи рӯбоҳ, чағаз) ва буттаҳо (зағоза, болишттакҳо) иборатанд. Набототи марғзорҳои алпӣ ду-се моҳ нашьунамо карда, сипас аз хунокӣ маҳв мешаванд. Марғзори даштҳои баландкӯҳ камҳосил бошанд ҳам, чарогоҳи хуби тобистона ба шумор мераванд.

ХАРИТАИ ПАҲНШАВИИ ШИРХҶҶРҶО

Дар Тоҷикистон бешазорҳо ҳамкам буда, ҳамагӣ 3 дарсади масоҳати онро ташкил медиҳанд. Бешазорҳо масоҳати яклухт надоранд ва қитъа-қитъа дар нишебию ёнаи кӯҳҳо ва дараҳо ҷойгир шудаанд. Дар бешазори Тоҷикистон зиёда аз 200 навъи дарахту бутта рӯида, дар байни онҳо рустаниҳои мевадор (чормағз, pista, бодом, себ, нок, олуҷа) ва гиёҳҳои шифобахш хеле бисёранд.

Арча, pista, бодом ва чормағз дарахтони хосси Тоҷикистон мебошанд.

Арчазорҳо 50 дарсади ҷангалзори ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Арчазорҳо бахусус, дар қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Хисор (дар нишебиҳои шимолӣ) фаровонанд. Дар Тоҷикистони Ҷанубӣ ва Шарқӣ арчазорҳо кам мебошанд. Аҳаммияти арча дар пешгирии кардани эрозияи хок калон аст. Чӯби арча пурбаҳост, онро дар истеҳсоли мебел ва қалам кор фармудан мумкин аст. Алафи арчазорҳоро чун ҷарогоҳ истифода мебаранд.

Pистазорҳо дар Тоҷикистони Ҷанубӣ нисбатан бисёранд (дар қаторкӯҳҳои Тераклитоғ, Қаротоғ, Боботоғ ва ғайра).

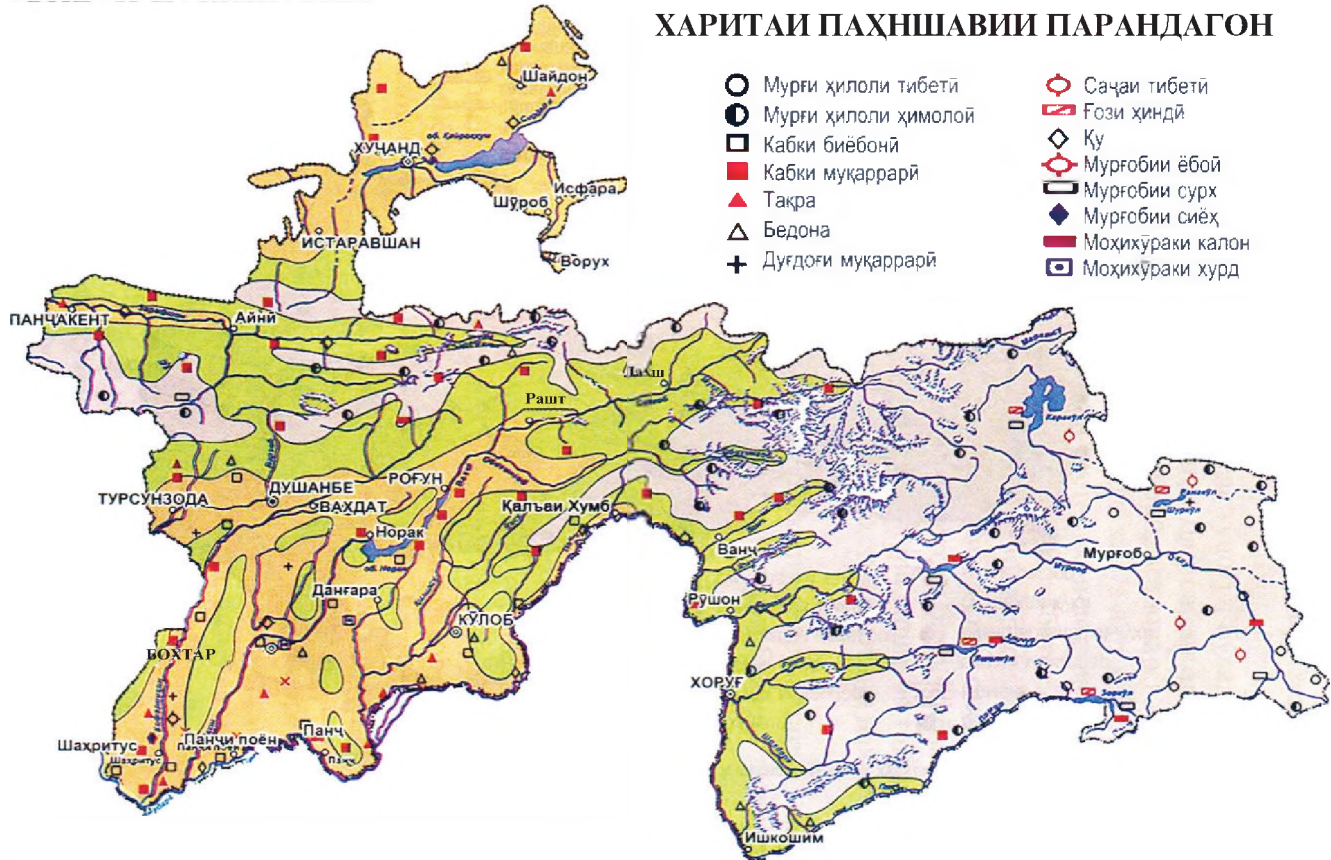
Расми 11. Арча

Масоҳати умумии pista-зорҳо зиёда аз 100 ҳаз. гектарро ташкил медиҳад. Pиста то 60 дарсад равшан дорад ва хӯроквории пурбаҳост. Pистаро чун ранг ва моддаи даббоғӣ, инчунин барои гирифтани катрон (дар техника ва тиб) низ кор мефармоянд.

Чормағз чӯби хуш-сифат ва меваи серғизо дорад. Дар Тоҷикистон зиёда аз 30 ҳазор гектар чормағззор мавҷуд аст. Ҳар сол дар ҷумҳурии бештар аз 250 тонна чормағз меғундоранд.

Ғайр аз арча, pista ва чормағз дар ҷангалҳои Тоҷикистон инчунин заранг, чинор, настаран, дӯлона ва бисёр дарахтони дигари мевадех (себ, нок, олуҷа, анҷир, анор ва ғайра) мерӯянд.

ХАРИТАИ ПАҲНШАВИИ ПАРАНДАГОН

Олами ҳайвоноти чумхурӣ низ гуногун аст. Дар хушкӣ, кӯху дарёҳо ҳайвоноти зиёде зиндагӣ мекунанд. Дар Тоҷикистон Марказӣ навъҳои ҳайвоноти «шимолӣ» (хирси малла, заргӯш, кашқалдоқ, қоқум, юрмон, ғурми сибирӣ), осиеимиёнагӣ ва ҳиндутибетӣ (шерпаланг, гурги тибетӣ, чайра, заргулдор, майна ва фароштуруки хиндӣ, муфлон, кубро, сусмор) паҳн шудаанд.

Шароити табиӣи Тоҷикистон барои зисти ҳайвоноти ширхор (82 навъ) ва хазандагон (47 навъ) мусоидат мекунад. Дар ин ҷо 380 хели паранда ва беш аз 10 хазор навъи ҳашарот вомехӯранд. Дар байни парандаҳо 82 навъ муқимӣ мебошанд. Парандаҳо нисбат ба хазандагон дар қаламрави чумхурӣ васеъ паҳн гардидаанд. Онҳо дар ҳама минтақаҳои табиӣ вомехӯранд.

Расми 12. Ибрис

Расми 13. Бузи пармашоҳ (Морхӯр)

Хусусияти хосси олами ҳайвоноти Тоҷикистон дар кам будани ҳайвоноти обӣ зоҳир мегардад, ки сабаби он нисбатан ҷавон будани синну соли кӯлу дарёҳо мебошад. Аз 49 навъи моҳии шикоршаванда дар айни замон 21 навъи он аҳаммияти хочагӣ дорад. Ғайр аз ин, дар Тоҷикистон баъзе навъи ҳайвонот аҳаммияти калони хочагӣ ва шикорӣ доранд: гуроз, заргӯш, рӯбоҳ, кашқалдоқ, кабк, мурғобии хиндӣ ва ғайра.

Хосияти дигари олами ҳайвонот ба тарзи минтақаҳои амудӣ паҳншавии он аст. Чунончи, дар биёбону нимбиёбон хелҳои гуногуни ҳайвоноти тездав (чирон, рӯбоҳ, заргӯш)

ва дар зери замин паноҳёфта (сусмор, кубро, юрмон), инчунин парандагон (жаврак, гунчишк, дуғдоғ) сукунат доранд. Ин ҷонварон ба шароити иқлими гарму хушк нағз мутобиқ шудаанд. Дар минтақаи баландкӯх бошад, паланг, нахчир, суғур, гулмуши сурх, аз парандагон кабки хилол, каргас, хумо ва бургут вомехӯранд. Баҳорон барои лонагузорӣ ба ин ҷо ғози хиндӣ, мурғобии сурх ва ғайра парида меоянд.

Бо сабаби ба замини қорам табдил шудани дашту биёбонҳо ва шикори ғайриоқилона шумораи баъзе навъҳои олами ҳайвонот торафт кам шуда истодааст. Масалан, паланг тамоман нест шуда, шерпаланг, оху, морхӯр, архар ва ғайра дар арафаи маҳшавӣ мебошанд.

Алҳол барои ҳифзи табиат ва набототу ҳайвоноти муфид дар минтақаҳои гуногун мамнуъгоҳ, паноҳгоҳ ва пойгоҳҳои (стансияҳои) илмӣ ташкил карда шудаанд, ки бо онҳо дар бобҳои оянда шинос хоҳем шуд.

Дар Тоҷикистон зиёда аз 5 ҳазор навъи рустанӣ, 48 навъи ширхӯрҳо ва зиёда аз 380 навъи паранда мавҷуд аст. Миқдори ҳашарот зиёда аз 10 ҳазор мебошад. Аз 1500 навъи рустаниҳои доругӣ ҳамагӣ 145 навъро дар тиб ба қор мебаранд. Дар Тоҷикистон бешазорҳо қам буда, ҳамагӣ 3 дарсади масоҳати онро ташкил медиҳанд. Арчазорҳо 50 дарсади ҷангалзори ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Алҳол барои ҳифзи табиат ва набототу ҳайвоноти муфид дар минтақаҳои гуногун мамнуъгоҳ, паноҳгоҳ ва пойгоҳҳои (стансияҳои) илмӣ ташкил карда шудаанд.

1. Қадом намуди ҳайвоноти минтақаи шимолӣ, тибетӣ ва ҳиндӣ Тоҷикистонро медонед? 2. Навъҳои маҳаллӣ ва баҳримиёназаминии набототро, ки дар ҳудуди мамлакат мерӯянд, номбар кунед. 3. Бешазорҳои ҷумҳурий чӣ гуна хусусиятҳо доранд? Онҳоро шарҳ диҳед. 4. Наботот ва ҳайвоноти маҳалли шумо чӣ гуна хусусиятҳо доранд?

1. Ба таъри амудӣ паҳн гардидани навъҳои наботот дар қаламрави Тоҷикистон ба кадом омилҳо вобаста аст? 2. Барои чӣ дар қўлҳои Тоҷикистон ҳайвонҳои обӣ, аз ҷумла моҳиҳо каманд ва ё тамоман нестанд?

§ 14. МИНТАҚАҲОИ ТАБИӢ

1. Сабаби пайдоиши минтақаҳои табиӣ дар чист? 2. Кадом минтақаҳои амудии хоку иқлими Тоҷикистонро медонед?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чихо маълумот пайдо мекунед?

- Ба таъри амудӣ ҷойгир шудани минтақаҳои табиӣ ба чӣ вобастагӣ дорад?
- Минтақаҳои табиӣ амудӣ аз якдигар бо кадом хусусиятҳо фарқ мекунанд?
- Барои Тоҷикистон кадом минтақаҳои табиӣ хос аст?

Сатҳи замини Тоҷикистон хеле гуногун аст. Дар он ҳамворихо, қаторкӯҳҳо, теппаю адирҳо бо ҳам пайваст ҷой гирифтаанд. Аз ин рӯ, дар ин ҷо ғайр аз минтақаҳои уфуқии табиӣ боз минтақаҳои амудӣ (вертикалӣ) мушоҳида карда мешаванд, ки ба релйеф ва иқлим вобастаанд.

Одатан, баробари афзудани баландӣ ҳарорат ва фишори ҳаво паст мешавад ва то баландии муайян микдори бориш ва намии ҳаво меафзояд. Вобаста ба ин ҳок, олами наботот, ҳайвонот ва микдори оби зеризаминӣ тағйир меёбанд. Дар натиҷа аз домани кӯҳҳо ба сӯйи қуллаҳои онҳо минтақаҳои мухталифи табиӣ амудӣ ташаккул ёфта, тадриҷан якдигарро иваз мекунанд.

Ҳар як минтақаи амудӣ комплекси табиӣю минтақавӣ мебошад. Дар онҳо тамоми қисмҳои таркибии табиат (релйеф, иқлим, об, ҷинсҳои кӯҳӣ, ҳок, наботот, ҳайвонот) ба якдигар зич алоқаманд буда, бо ҳам робитаи мутақобила (дутарафа) доранд.

Ҳоло дар Тоҷикистон якчанд минтақаҳои табиӣ амудӣ мавҷуданд, ки аз якдигар бо хусусиятҳои хоси релйеф, иқлим, ҳок, олами наботот ва ғайра фарқ мекунанд:

- А) минтақаи биёбонию нимбиёбонӣ;*
- Б) минтақаи дашт;*
- В) минтақаи чангал (беша);*
- Г) минтақаи субалтӣ;*
- Д) минтақаи алтӣ.*

Минтақаи биёбонӣ ва нимбиёбонӣ дар худуди Тоҷикистон масоҳати васеъ ва яклухтро ташкил намекунад. Онҳо дар шимол (қисми ғарбии водии Фарғона) ва дар чанубу ғарбии чумхурӣ (соҳили рости дарёи Ому, поёноби дарёҳои Вахш, Кофарниҳон ва Панҷ) қитъаҳои начандон васеъро ишғол менамоянд. *Ин минтақа мавзёҳои аз ҳама пасти Тоҷикистон (300-650 м)-ро дар бар мегирад.* Сатҳи замини минтақа асосан аз реги қишрҳои гуногундошта ташкил ёфтааст.

Дар баъзе мавзёҳо ин регзорҳо тепшаҳои пайдарҳами 4-5 ва 20-30 метр баландӣ доштара ҳосил кардаанд. Ин регҳо аксар вақт мустақкам ва беҳаракат мебошанд. Регҳои равон дар соҳили рӯди Сир, дар наздикии шаҳри Конибодом вохӯранд. Дар биёбони баландкӯҳи Помири Шарқӣ низ регзорҳо дида мешаванд.

Иқлими биёбон ва нимбиёбонҳо бо зиёд будани гармӣ, софӣ ҳаво ва кам будани намнокию бориш фарқ мекунад. Абрнокӣ ба ҳисоби миёна дар як сол 25-30 дарсадро ташкил менамояд. Миқдори бориши солона 120-350 мм аст. Дар натиҷа хокҳои сафедчатоб, муқаррарии хокистарранг ва дар тўғайзорҳо, обғалти дарёҳо хокҳои карбонатии дорои моддаҳои пӯсида, марғзорию ботлокӣ паҳн гардидаанд.

Олами набототи минтақа гуногун аст. Дар ин ҷо гиёҳҳои бебақо, пудина, чорӯбакҳо, хӯшадорҳо, хор (янтोक), хори мурғелон, явшон, шӯра, ғеша, типчок, чузгун, саксавул ва ғайра нашъунамо мекунанд. Гиёҳҳои бебақо дар аввали баҳор сабзида, аллақай дар нимаҳои моҳи май хазон мешаванд. Дар обғалти рӯдҳо воҳаҳои сабзи табиӣ ҳосил шудаанд, ки онро тўғайзор мегӯянд. Олами набототи он аз дарахтони сафедор, зарбед, санчид, ангат, лиф (аз лианҳо),

ғешаю най ва дигар гиёҳхою бӯтта ва дарахт иборат аст. Қисми заминҳои минтақа обшор шуда, ба замини парвариши зироат ва боғу тоқзорҳо табдил ёфтаанд.

Олами ҳайвонот монанди наботот ба шароити табиӣ биёбон мутобиқ шуда, аксар ба камобӣ тобовар мебошанд. Ранги онҳо ҳам бо табиати атроф мутобиқ аст. Дар ин ҷо аз даррандагон гурги биёбонӣ, рӯбоҳ, шағол, гурбаи қамишзор, кафтор ва ғайра вомахӯранд. Гавазни бухорой, чейран, заргӯш, чайра бошандагони ин минтақа мебошанд. Аз хояндагон юрмон, муши дупо, муш ва ғайра паҳн гардидаанд. Ғайр аз ин, дар минтақа хелҳои гуногуни хазандагон (мори афӣ, кубро, сусмор, баъзе навҳои калтакалос) низ сукунат доранд. Аз парандагон дугдоғ, гунчишк, жаврак, дар тӯғайзорҳо тазавр, мурғобӣ, лойковак, ҳавосил дар наздикии бошишгоҳҳо ва дар заминҳои азхудкарда майна, зогчаи сурхнӯл, фотимачумчуқ, мусича, кабӯтар, чуғз, шонасарак, фароштурук маскун шудаанд. Кӯлҳо ва дарёҳое, ки аз минтақа мегузаранд, макони навҳои гуногуни моҳиҳо мебошанд.

Сарватҳои зеризаминӣ дар минтақа ниҳоят каманд. Дар баъзе мавзеоҳо намак, гил ва реги сохтмонӣ ёфт шудаанд. Аксари заминҳои обёршавандаи ҷумҳурӣ дар ҳамин минтақа воқеанд, ки он боиси маҳдудшавии олами набототу ҳайвонот гардидааст. Ҳоло барои ҳифзи набототу ҳайвоноти минтақа ва гузаронидани корҳои таҳқиқотӣ боғи ботаникии Хучанд (дар Ҷумчуқарал) ва мамнуъгоҳи «Бешаи палангон» ташкил шудаанд.

Минтақаи дашт дар баландиҳои 650-900 ва 2300 м ҷойгир шудааст. Қисми поёни минтақа бевосита бо минтақаи нимбиёбон ҳамсарҳад аст. Чун ҳарорати ҳаво ба ҳарорати ҳавои ҳамвориҳои атроф наздик аст, боришот нисбатан зиёд мебошад. Дар ин ҷо то 500 мм бориш мешавад.

Олами наботот аз пудина, ғеша, типчоқ, хӯшадорон ва буттаҳои гуногун иборат аст. Аз баландиҳои 1200 метр саркарда дашти муқаррарӣ ба бешадашт табдил меёбад. Аз набототи алафӣ лӯбиёғиҳо, лолаи сурх, чатргул, сич, савсан

ва дигар гиёҳҳо месабзанд. Дар қисми болои бешадашт дар нишебии қаторкӯҳҳо дарахтони алоҳида ва буттаҳои гуногун во мехӯранд. Аз ҷумла, бодоми ёбоии бухорӣ, вағич, дӯлона, зирк, арча, настаран, ғӯш, зелол, иргай, буттаҳои хордор, pista бешазори омехтара ташкил менамоянд. Дар дараю водиҳо заранг, чормағзи юнонӣ, хаданг, сафедори кӯҳӣ, бед, рим, яхак ва гайра ба назар мерасанд. Хоки минтақа низ ба тарзи амудӣ тағйир меёбад. Аз поён ба боло хокҳои хокистарранги сиёҳтоб ба хокҳои кӯҳии чигарранг иваз мешаванд. Хоки хокистарранги сиёҳтоб дар сарҳади заминҳои лалмии камбориш ва аз бориш таъминбуда воқеъ гардидааст. Дар он ғалладона ва алафҳои хӯроки чорво кишт мекунад. Хокҳои кӯҳии чигарранг дар заминҳои лалмии аз бориш таъмин паҳн гардидаанд. Дар таркиби он гумус 2-4,5 дарсадро ташкил менамояд. Ин хокҳо барои кишти лалмӣ, парвариши боғҳои лалмӣ истифода мебаранд. Аз мавзъёе, ки алафҳои табиӣ баланд месабзанд, хӯроки чорво тайёр мекунад. Заминҳои дигари минтақа ҳамчун чарогоҳ истифода мешаванд.

Дар минтақаи дашт олами ҳайвонот гуногун аст. Ҳоло дар ин ҷо гайр аз ҳайвоноти даштӣ намояндагони ҳайвоноти биёбону нимбиёбон ва беша низ паҳн гардидаанд. Хусусан, хояндагон бисёранд. Аз ҷумла, муш, гулмуш, калламуш, осӣ туркистонӣ, мири мушон, суғур, чайра бештар во мехӯранд.

Аз парандагон дурроҷ, саъва, зоғ, момочурғотак, соҷ, булбул, кабки дарӣ, товусак, каргас ҳаёт мегузаронанд. Баъзеи ин парандагон барои лонагузорӣ ё зимистонгузаронӣ ба ин ҷо меоянд. Дар ин минтақа морҳои чипор, кубро ва аз калтакалосҳо агамаи кӯҳӣ дучор мешаванд.

Сарватҳои зеризаминии минтақа аз ангишт, металлҳои ранга, тилло, шпати саҳроӣ, мармар, доломит ва гайра иборат аст. Як қисми онҳо дар истехсолот истифода мешаванд. Оид ба истифодаи оқилонаи ин сарватҳо ва муҳофизати табиат чораҳои муҳим андешида шуда истодаанд.

Минтақаи беша. Тақрибан дар баландиҳои 2300-3500 м ҷойгир шудааст, вале андозаи сарҳадҳои он дар тамоми қаторкӯҳҳо якхел нест. Ҳатто сарҳади беша дар нишебиҳои шимолӣ ва ҷанубии кӯҳсори алоҳида аз ҳам фарқ мекунад. Бешазори Тоҷикистон қитъа-қитъа ҷойгир шуда, минтақаи яклухтро ташкил менамоянд. Қитъаҳои ҷангал дар кӯҳ ҳар ҷо-ҳар ҷо ба таври уфукӣ алафзорҳо ва нишебиҳои лучро иваз менамоянд. Дигар хусусияти ин минтақа аз он иборат аст, ки баробари аз ғарб ба шарқ ҳаракат кардан ҳудуди болои он мунтазам меафзояд. Иқлими беша хусусияти кӯҳӣ пайдо карда, нисбатан хунук мебошад. Ҳарорати миёнаи моҳи январ ба 6-15 °С, июл 15-20 °С баробар аст. Миқдори боришоти солонаи минтақа ба 1200-1500 мм мерасад ва миқдори он аз Ғарб ба Шарқ кам мешавад. Хокҳои минтақаи беша чигарранг, баландкӯҳи марғузурӣ, чигарранги сафедчатоб мебошанд. Дар олами наботот буттаю дарахтҳо бартарӣ доранд. Дар минтақа 150 навъи дарахт ва бутта воমেҳӯрад. Аммо таркиби буттаю дарахтоне, ки минтақаи бешаро ташкил менамоянд, дар ҳама ҷо як хел нест. Аз намудҳои васеъпаҳншудаи дарахтҳо – махинбурс ва бурсро номбар кардан мумкин аст. Қисми асосии арчазорҳои ҷумҳурӣ дар нишебиҳои кӯҳҳои Қурама, Туркистон ва Зарафшон ҷой гирифтааст. Аз дигар дарахтон заранг, сафедор, фарк, тӯс, бед, зирк, гулхор, ғӯш, дӯлона, яҳак, зелол ба тарзи омехта месабзанд. Дар қаторкӯҳҳои Ҳисор, Дарвоз, Қаротегин, Помири Ғарбӣ ва ғайра низ арчазорҳо воমেҳӯранд. Аз арчазорҳо поёнтар дарахту буттаҳои паҳнбарг, монанди бодом, чормағз, фарк, дӯлона, зирк, настаран, дар дараю водии дарёҳо бошад, чинор, бед, сафедор, тут, олуча, челон, зирк, себ, анор, санҷид, чормағз ва ғайра месабзанд. Чунонки мебинем, ҷангалҳои кӯҳӣ майдони яклухт надошта бошанд ҳам, таркибашон аз дарахту буттаҳои мевадори аҳаммияти хоҷагидошта хеле бой аст.

Олами ҳайвоноти минтақаи беша хеле ғанӣ аст. Дар ин ҷо хусусан, ширхӯрон ва парандагон бисёранд. Аз даррандагон гург, гуроз, силовсин, савсор, паланги кӯҳӣ,

шағол, хирси малла, рӯбоҳ аз чуфтсумҳо нахчир, муфлон, морхӯр, бузи кӯҳӣ ва ғайра маскунанд. Ғайр аз ин хук, суғур, чайра, калламуш, заргӯш, қашқалдоқ низ вомехӯранд. Аз парандагон кабк, кабки хилол, кабутар, бургут, ғачир, булбул ва ғайра паҳн гардидаанд. Сарватҳои зеризаминии он ба минтақаҳои бешадашт шабоҳат доранд. Дар ин ҷо низ кони маъданҳои гуногун, обҳои маъданӣ, сангҳои нодир ва ороишӣ ёфт шудаанд. Ҷиҳати шароити номусоид истифодаи онҳо хеле душвор аст.

Аз сабаби бе иҷозат шикоркунӣ, буридани дарахтон, чидани алафҳои дорувор миқдори баъзе навҳои ҳайвонот ва набототи минтақа кам шуда истодааст. Муҳофизат ва барқарор намудани онҳо зарур буда, бо ин мақсад якҷанд мамнуъгоҳу парваришгоҳҳо бунёд шудаанд (Ромит, Даштиҷум, Чилдухтарон ва ғайра).

Минтақаи субалпӣ дар сарзамини Тоҷикистон дар баландии 3500-4800 м паҳн гардидааст. Тобистони минтақа муътадил ва зимистонаш хуноки қаҳратун мебошад. Дар ҷойҳои сербориш марғзорҳои баландкӯҳӣ ҳар ҷо-ҳар ҷо дучор мешаванд. Таркиби марғзорҳо аз юған, чиммак, думи рӯбоҳ, типчок, явшон, хирёк, ҷави туркистонӣ, буттаҳои зағоза, болиштакҳо, алафҳои хордор иборат буда, ҳамчун ҷароғоҳи тобистонӣ истифода мешаванд. Қисми зиёди минтақа аз ҷойҳои луч ва харсангӣ иборат аст.

Вобаста ба иқлим ҳокҳои минтақа гуногун аст: чигарранги сафедча, алпӣ-марғзорӣ, марғзорӣ-ботлоқӣ ва ғайра. Ин ҳокҳо дар таркиби худ аз 1,5-4 то 7-11 дарсад моддаи пӯсида доранд.

Олами ҳайвонот чандон ғанӣ нест. Дар ин ҷо асосан гург, харгӯш, архар, нахчир, суғур, рӯбоҳ, муши даштии нукрафом, гулмуши сурх ва баъзан паланги кӯҳӣ ва хирси малла вомехӯранд. Аз парандагон каргаси сафед, хумо, бургут, саҷаи тибетӣ, каргаси сиёҳ ва парандаҳои мавсимӣ (мурғобии сурх, кози хиндӣ) дучор мешаванд. Бояд гуфт, ки истифодаи нодурусти ҷароғоҳҳои минтақа боиси нобудшавии бисёр гиёҳҳои хӯроки чорво ва баъзе

навъҳои ҳайвоноти ваҳшӣ гардидааст. Дараҷаи ҳосилнокии чарогоҳҳо хеле паст аст. Аз ин рӯ, муҳофизати наботот ва ҳайвоноти минтақа ва ба тарзи сунъӣ коштани алафҳои серғизо вазифаи муҳим мебошад.

Минтақаи алпӣ дар баландиҳои 4800 ва зиёда аз 5000 метр ҷойгир шудааст. Иқлими ин минтақа ниҳоят хунук аст. Тобистони кӯтоҳи хунук ва зимистони қаҳратун ҳукмфармо аст. Релефи минтақа баландкӯҳ буда, ниҳоят ба қисмҳо ҷудо шудааст ва он қисми баландкӯҳи Тоҷикистони Марказӣ, Помири Ғарбӣ ва Шарқиро дар бар мегирад. Ин ҷо асосан биёбони баландкӯҳ мебошад. Наботот ниҳоят кам ва аз ҳад тунук буда, ба хунукӣ тобоваранд. Дар нишебиҳои ҷанубии кӯҳҳо, ки шамолпанаҳ мебошанд, то баландиҳои 5500 метр гиёҳҳои алоҳида месабзанд.

Расми 14. Водии Мурғоб (Помири Шарқӣ)

Қисми зиёди наботот дар байни сангреза, харсангҳо, тарқиши нишебии кӯҳҳо ҳамшафат бо пирияхҳо месабзанд. Намудҳои паҳнгардидаи он – кобрез, бодбонак, чинорак, примулаҳои барфӣ, тӯдаҳои нимбуттаҳои болиштакмонанд мебошанд. Аз сабаби хунукии иқлим ва шамолҳои сахт гиёҳҳо паст месабзанд ва ба замин часпида нашъунамо меёбанд.

Ҳоки минтақа аз сабаби хунукии иқлим ва камии наботот хеле камҳосил аст. Асосан навъҳои ҳоки чимтол ва ботлокию марғзорӣ дучор мешаванд. Ҳайвоноти минтақа гург, паланги кӯҳӣ, нахчир, мурғи ҳилол, мурғи хумо ва ғайра мебошанд. Сарвати асосии минтақа барфу пирияхоянд, ки манбаи оби дарёҳо ҳисоб меёбанд. Сарватҳои зеризаминӣ кам омӯхта шудаанд. Аз минтақаи алпӣ болотар макони барфҳои доимӣ ва қуллаҳои лучи кӯҳҳои осмонбӯс ҷой гирифтаанд.

Аз доманаи кӯҳҳо ба сӯйи қуллаҳои онҳо минтақаҳои мухталифи табиии амудӣ ташаккул ёфта, тадриҷан якдигарро ба таъри зайл иваз мекунанд. А) минтақаи биёбонию нимбиёбонӣ: ин минтақа мавзёҳои аз ҳама пасти Тоҷикистон (300-650 м)-ро дар бар мегирад; Б) минтақаи дашт дар баландиҳои 650-900 ва 2300 м ҷойгир шудааст; В) минтақаи ҷангал (беша) тақрибан дар баландиҳои 2300-3500 м ҷойгир шудааст, вале андозаи сарҳадҳои он дар тамоми қаторкӯҳҳо якхел нест; Г) минтақаи субалпӣ дар сарзамини Тоҷикистон дар баландии 3500-4800 м паҳн гардидааст. Д) минтақаи алпӣ дар баландиҳои 4800 ва зиёда аз 5000 метр ҷойгир шудааст. Дар онҳо тамоми қисмҳои таркибии табиат (релиеф, иқлим, об, ҷинсҳои кӯҳӣ, хок, наботот, ҳайвонот) ба якдигар зич алоқаманд буда, бо ҳам робитаи мутақобила (дутарафа) доранд.

1. Барои чӣ дар Тоҷикистон дар баландиҳои 350-650 метр минтақаи биёбон ва дар баландиҳои 2300-3500 метр минтақаи беша паҳн гардидааст? 2. Сабаби дар минтақаҳои алпӣ наст ва сирак будани наботот дар чист?

1. Минтақаҳои табиии Тоҷикистонро дар харитаи контурӣ қайд кунед. 2. Аз харитаи табиӣ ноҳияи худро ёбед ва оид ба хусусиятҳои табиии он маълумот диҳед.

1. Наботот ва ҳайвоноти ҳар минтақаро тавсиф намоед. 2. Наботот ва ҳайвоноти маҳалли худро тавсиф кунед. Рустаниҳоро гербарий ва ҳаширотро коллексия намоед.

1. Муайян кунед, ки маҳалли шумо дар кадом минтақа ҷойгир аст.

§ 15. ҲОДИСАҲОИ ҒАЙРИМУТАШАККИЛИ ТАБИӢ

1. Навъҳои офатҳои табииро номбар кунед. 2. Кадом офатҳои табиӣ дар Тоҷикистон мушоҳида карда мешаванд?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Чиро ҳодисаи ғайримуташаккили табиӣ мегӯянд?
- Офатҳои табиӣ ва сабабҳои сар задани онҳо.
- Барои пешгирӣ намудани ҳодисаҳои ғайримуташаккили табиӣ чӣ гуна чорабиниҳо гузаронида мешаванд?

Ҳодисаҳои ғайримуташаққили табииро офати табиӣ ҳам мегӯянд. Онҳо дорои қувваи ниҳоят харобиовар мебошанд, ки ба инсон итоат намеkunанд. Ба иқтисодиёт талафоти калон ва ба аҳоли бадбахтӣ меоваранд, боиси нобудшавии одамон мегарданд. Навъҳои офатҳои табиӣ гуногунанд. Ба онҳо зилзила, оташфишонии вулқонҳо, лағжиш, обхезӣ, хушксолӣ, тӯфон, сиклон, тармафарой, сангфарой, суннам, сел ва ғайра дохил мешаванд.

Тоҷикистон мамлакати кӯҳсор мебошад. Бинобар ин, дар қаламрави он аксари офатҳои табиӣ номбурда рух медиҳанд. Аз чумла, зилзила, сел, лағжиш, фурурави, тармафарой, лағжиши пирях, хокшусташавӣ, обхезӣ ва ғайра ниҳоят хавфнок ва зиёновар мебошанд. Онҳо мустақилона ва пайваста рух доданашон мумкин аст. Дар мавзеи кӯҳҳои ҷавон зилзила як ҳодисаи маъмул мебошад ва то 9-10-бал ларзиданаш мумкин аст. Хусусияти хоси зилзила аз он иборат аст, ки дар мавзёҳои зилзила хонаҳои истиқоматӣ, иншооти истехсолӣ, роҳҳо, хатҳои барқ, алоқа ва ғайра аз қор мебароянд. Ғайр аз ин, дар як вақт зилзила боиси ба вучуд омадани дигар ҳодисаҳо (зичшавӣ ва фурурави хок, лағжиш, тарқиш, тармафарой ва ғайра) мегардад. Бояд хотирнишон намуд, ки мавҷҳои бевоситаи зилзила нисбат ба он ҳодисаҳо, ки рухдиҳиашон ба зилзила вобаста аст, кам зиён меоваранд. Дар мавзеи кӯҳҳо талафоти иқтисодӣ ва ғайриодомон бештар ба он ҳодисаҳо вобастаанд, ки онҳоро зилзила ба миён овардааст.

Чунин вазъият хангоми зилзилаҳои дар Қаротог (1907), Сарез (1911), Файзобод (1943), Ҳоит (1949), Исфара (1977), Қайроққум (1988), Шарора (1989) рухдода мушоҳида карда шудааст. Дар зилзилаи Қаротог, Сарез, Файзобод ба хоҷагии халқ асосан лағжиш ва қандашавии сангпораҳо зарар оварданд. Лағжише, ки дар натиҷаи зилзилаи Ҳоит ва Сарез ба миён омад, боиси зери хок ва об мондани деҳаҳои мазкур гардид. Дар лағжиши Шарора деҳаи Шарора зери хок монд, 270 одам нобуд шуд.

Дигар офати табиие, ки дар мавзеи кӯҳҳо рух медиҳад, сел ва обхезӣ мебошад. Сел на фақат дар натиҷаи боришоти бошиддат, инчунин дар натиҷаи пеши роҳи дарёҳоро гирифтани лағжиш, кандашавии сангпораю сангрезаҳо ва пирях ҳосил мешавад. Мисол, соли 1969 пеши дарёи Зарафшонро анбӯҳи чинсҳои кӯҳӣ гирифта, оби зиёдеро дар водӣ ҷамъ намуд. Агар сари вақт пеши обро намекушоданд, оби ҷамъшуда чинсҳои кӯҳиро шуста, бо миқдори зиёд бо сангу лой ҳаракат карда, ба ноҳияи Панҷакент зарари калон меовард. Солҳои 1963 ва 1973 пиряхи Хирсон аз нишебии қаторкӯҳи Академияи илмҳо ҳаракат намуда, пеши ҷараёни оби рӯди Абдуқаҳҳор (шоҳоби Ванч)-ро баст. Дар натиҷа кӯли калони чанд миллион мукааб обдошта ба вучуд омад. Баъди об шудани забонаи ях дар рӯдҳои Ванч ва Ому обхезӣ ба амал омад. Аммо таҳқиқоти олимони нишон медиҳад, ки 90 дарсади водӣҳои дарёҳои ҷумҳурӣ дар мавсими боришот хавфи фаромадани селдоранд. Дар як водии Варзоб 20 маркази селфоро муайян карда шудааст. Селҳое, ки дар ин водӣ рух медиҳанд, на фақат зиёни моддӣ меоваранд, инчунин сабаби фавти одамони гардидаанд. Дар натиҷаи сели Кушкадара (1975) якчанд мактаббача ҳалок шуданд. Селҳое, ки дар водӣҳои дарёи Моғиён ва Киштут омаданд, истиқоматгоҳи сайёҳон, пул ва роҳҳоро аз қор бароварданд. Дар Помир омадани сел бештар дар водии дарёҳои Ванч, Хингоб, сароби Муқсу, поёноби Ғунд рух медиҳад. Ҳосилшавии селҳо ба тармафарой низ вобаста мебошад. Ин ҳодиса асосан ба водии рӯди Варзоб ва дарёҳои Помир ҳос аст. Дар водии Варзоб аз ҳама бештар тармафарой, селҳои лою шағалӣ дар мавзеи Кабутӣ мушоҳида карда мешаванд. Зарари сел дар ҷумҳурӣ ҳар сол миллионҳо сомониро ташкил менамояд. Дар дарёҳои Помир тармафарой на фақат сабаби сел, инчунин обхезӣ ҳам мешавад. Соли 1969 пеши дарёҳои Бартанг ва Язғуломро тарма гирифт ва миллионҳо метри мукааб об ҷамъ шуд. Баъди раҳна кардани тарма об дар водии ин дарёҳо то 5-6 метр баланд шуд.

Бар хилофи ҳодисаҳои мазкур фурӯравии анбӯҳи чинсҳои кӯҳӣ ба хочагӣ кам зиён меоварад, чунки ин ҳодиса, одатан, дар ҳамон чойҳое рух медиҳад, ки беодаманд ва азхуд нашудаанд. Дар қаламрави Тоҷикистон фурӯравии фочиаовар дар давраҳои гуногун дар дарёҳои Қаратоғ, Хонақоҳ, Шинг, Ғунд ва ғайра ба миён омадаанд. Дар натиҷаи ин фурӯравии пешии оби дарёҳоро анбӯҳи чинсҳои кӯҳии фурӯрафта гирифта, кӯлҳои Сарез, Зоркӯл, Яшилкӯл дар Помир, Ҳафткӯл дар дарёи Шинг, Искандаркӯл, Кӯли Калон, Кӯли Аъло ва ғайра пайдо шудаанд.

Шусташавии хок ҳам зиёни калон меоварад. Вай на фақат қабати ҳосилхези заминро нест менамояд, инчунин онро аз гардиши истехсолот мебарорад. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки дараҷаи шусташавии хок ба дараҷаи ҳосилнокии он мутаносиб мебошад. Дар заминҳои кам шусташуда ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ 10-20 дарсад, дар заминҳои миёна шусташуда 30-50, дар заминҳои аз ҳад зиёд шусташуда 3 маротиба паст мегардад. Шусташавии замин дар натиҷаи аз меёр зиёд об додани замин, риоя накардани қоидаҳои коркарди хок ва парвариши зироат, вазидани шамолҳои саҳт ба миён меояд.

Дар айни замон заминҳои обшуста 5,9 миллион, бодлес 3,4 миллион гектарро ташкил мекунанд. Обшусташавӣ асосан дар ноҳияҳои кӯҳистон, бодлес ҳам дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва ҳам дар заминҳои ҳамворӣ мушоҳида мешавад. Дигар офате, ки заминҳо гирифтдор шудаанд, ин шӯрашавии заминҳои обӣ мебошад. Ҳоло дар чумхурӣ ҳазорҳо гектар замини обӣ гирифтдори ин офатанд. Буридани дарахту буттаҳо ба харобшавии ҷангалҳо оварда мерасонад.

Дар натиҷаи ғайрикунунӣ буридани дарахту буттаҳо масоҳати ҷангал дар даҳ соли охир 8 дарсад кам шудааст. Барои он ки пешии он офатҳои табиӣ ва антропогенӣ (вобаста ба фаъолияти инсон)-ро сари вақт гирем, бояд

табиат ва сабаби рухдиҳии онҳоро ҳаматарафа омӯхта, аз рухдиҳии онҳо одамонро огоҳ намоем (заминларза, обхезӣ, тармафароӣ, лағжиши пириях ва ғайра) ва роҳҳои барқароркунии (чангал) онҳоро фаҳмонем.

Ҳодисаҳои гайримуташаккили табиӣ дорои қувваи ниҳоят харобиовар мебошанд, ки ба инсон итоат намеkunанд. Ба онҳо zilzila, оташишиони вулқонҳо, лағжиши, обхезӣ, хушксолӣ, тӯфон, циклон, тармафароӣ, сангфароӣ, суннам, сел ва ғайра дохил мешаванд. Дар мавзеи кӯҳҳои ҷавон zilzila як ҳодисаи маъмул мебошад ва то 9-10-бал ларзидан мумкин аст. Шусташавии замин дар натиҷаи аз меёр зиёд об додани замин, роия накардани қоидаҳои коркарди хок ва парвариши зироат, вазидани шамолҳои сахт ба миён меояд. Дигар офате, ки заминҳо гирифтдор шудаанд, ин шӯрашавии заминҳои обӣ мебошад.

1. Офатҳои табиӣ бо кадом хусусияташон фарқ мекунанд?
2. Сабаб чист, ки дар Тоҷикистон ҳар сари чанд вақт заминларза рӯй медиҳад?

§ 16. МУҲОФИЗАТИ ТАБИАТ ВА МАСЪАЛАҲОИ ЭКОЛОҒИ

1. Ба сарватҳои табиӣ чӣҳо мансубанд? 2. Кадом мамнӯъгоҳҳои ҷумҳуриро медонед ва онҳо бо кадом мақсад таъкил карда шудаанд? 3. Кадом намудҳои рустанӣ ва ҳайвоноти ҷумҳури муҳофизат карда мешаванд?

Дар ин зербор шумо дар бораи чӣҳо маълумот пайдо мекунед?

- Зарурати муҳофизати табиат дар чист?
- Омилҳои маҳдудшавии сарватҳои табиӣ ва мушкилоти ҳифзи табиат дар Тоҷикистон.
- Вазъи экологии ҷумҳури чӣ гуна аст?

Барои Тоҷикистон, ки сарзамини кӯҳсор ва камзамин аст, муҳофизати табиат масъалаи муҳим мебошад. Аз кӯҳҳои Тоҷикистон дарёҳои бисёр ибтидо гирифта, заминҳои дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёнаро низ шодоб мегардонанд. Аз ин лиҳоз муҳофизат ва оқилона истифода бурдани сарватҳои табиӣи Тоҷикистон дорои аҳаммиати минтақавӣ аст.

Ҳамаи захираҳои табиӣву сарватҳои зеризаминӣ, ҳаво, об, хок, наботот, ҳайвонот бояд ҳифз карда шаванд.

Сарватҳои зеризаминӣ барқарорнашавандаанд, бинобар ин истихроҷ ва истифодаи онҳо муносибати оқилонаро меҳақад. Қорам кардани заминҳои обшуста ва ба роҳ мондани истехсоли бепартови сарватҳои зеризаминӣ аз ҷумлаи масоили рӯзмарра гардидаанд.

Мубориза бо ифлосшавии ҳаво масъалаи ҷиддӣ аст. Афзудани миқдори корхонаҳои саноатӣ, нақлиёт ва аҳоли дар водиҳои ҷумҳури боиси ифлос шудани ҳаво мегардад. Мавзеи сохтани бисёр корхонаҳои саноатии Тоҷикистон (Заводи алюминии Тоҷикистон, заводи семент, комбинати электрохимиявии Ёвон, заводи нуриҳои азотии Вахш ва ғайра) бидуни назардошти релјефи маҳал ва самти вазиши шамол интиҳоб шудаанд. Чангу ғубори аз ин корхонаҳо ба ҳаво воридшуда ҳавои шаҳрҳои Душанбе, Бохтар ва Турсунзодаро ифлос намудааст. Ҳоло чангу ғубор дар ҳавои Душанбе 1,2, дар Бохтар 0,2, дар Турсунзода 22,0 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад.

Яке аз воситаҳои асосии ифлосшавии ҳаво нақлиёти автомобилӣ мебошад (фикр кунед, ки дар чунин шароит чӣ бояд кард).

Иқлими Тоҷикистон хеле гарм аст. Бинобар ин, муҳофизат ва оқилона истифода бурдани захираҳои об вазифаи ҳар як шахс ба шумор меравад. Дар ҷумҳури талабот ба оби нӯшокӣ мунтазам меафзояд, вале катъи назар аз ин, манбаъҳои об аксар вақт бо партовҳои саноатӣ ифлос мешаванд.

Дар соҳаи кишоварзӣ низ ба сарфаи об диққати ҷиддӣ дода намешавад. Ҳангоми чорӣ кардани меъёри мувофиқи истифодаи об фақат дар соҳаи пахтакорӣ соле 500 млн. м³ обро сарфа кардан мумкин аст. Ҳамаи ин ба таъминоти оби на фақат Тоҷикистон, балки ҷумҳуриҳои ҳамсоя (Ўзбекистон, Туркманистон) низ таъсир мерасонад. Аз ин лиҳоз, роҳи муҳимми ҳифзи захираҳои об ба системаи сарбастаи обтаъминкунӣ гузаронидани корхонаҳо мебошад.

Маҳдуд будани киштзорҳои соҳаи кишоварзӣ дар Тоҷикистон водор мекунад, ки ба муҳофизати ҳок диққати ҷиддӣ дода шавад. Ҳар сол дар ноҳияҳои кӯҳсор зиёда аз 50 миллион тонна ҳок шуста шуда, садҳо ҳазор тонна нитроген, фосфор, калий талаф меёбад. Дар натиҷаи эрозияи (фарсоиши) ҳок хоҷагии халқи ҷумҳурӣ соле аз 10 то 65 дарсади ҳосилеро, ки бояд рӯёнида мешуд, аз даст медиҳад. Дар қисми ҷануби ҷумҳурӣ шамолҳои саҳт қабати ҳосилхези ҳокро рӯфта мебаранд. Бинобар ин, муҳофизати ҳок на фақат андохтани нуриҳои минералию органикӣ ва бунёд кардани дарахтзори муҳофиз, балки риояи бисёр тадбирҳои агротехниро низ талаб мекунад: аз бар шудгор кардани нишебихо, истифодаи техникаи махсус ва ғайра. Яке аз масоили муҳимми экологии Тоҷикистон мубориза бо зараррасонҳои зироат мебошад. Ҳангоми муборизаи химиявӣ об ва ҳаво ифлос мешавад. Бинобар ин, ҳоло зарурати бештар истифода бурдани усули биологии маҳви ҳояндаҳо ва ҳашароти зараррасон пеш омадааст. Моҳияти ин усул аз он иборат аст, ки ҷонварони зараррасонро ба туфайли ҷонварони дигар (душмани онҳо) маҳв месозад. Усули муборизаи биологиро дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон бори нахуст академик М. Нарзиқулов бо шогирдонаш дар амал татбиқ намуд. Бо ин роҳ бисёр хоҷагиҳо миллионҳо сомони маблағ сарфа намуда, муҳити атроф низ тоза нигоҳ дошта мешавад. Аз рӯйи таҳқиқот дар ҳолати ба ҳар 100 бех ниҳоли пахта сар додани 200-250 ҳашароти ғайдаовар (энтомофагҳо) ба истифодаи олуудаҳои захрҳои химиявӣ ҳоҷат намемонад.

Дар муҳофизати табиат аҳаммияти рустанӣ низ калон аст. Наботот ба иқлим, ҳок ва олами ҳайвонот таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Вазъи экологии муҳит бо наботот робитаи ногустастанӣ дорад. Аҳаммияти наботот дар муҳофизат ва танзими об калон аст. Чангалҳо ҳокро аз эрозия

Расми 15. Камол

ва киштзорро аз гармсел хифз карда, ҳаворо тоза нигоҳ медоранд. Танҳо дар рӯзҳои офтобӣ як гектар майдони беша қобилияти фурубарии аз 220-280 кг гази карбонатро дошта, дар баробари ин, ба ҳаво аз 80 то 220 кг оксиген хориҷ мекунад. Ҳисоб карда шудааст, ки дарахтони сарсабз қобилияти фурубурдани 70-80 дарсади газҳои аэрозол ва чангу гардро доранд.

Мутаассифона, чангалҳои ҳозираи Тоҷикистон боқимондаи ночизи ҳамон чангалҳои анбӯхе мебошанд, ки як замонҳо кӯҳхоро фаро гирифта буданд. Алҳол кам шудани чангалҳо натиҷаи муносибати хунукназаронаи инсон ба табиат аст. Олами ҳайвоноти ҷумҳурӣ низ хароб гардидааст. Ба бисёр ҳайвону парандагон – паланги кӯҳӣ, морхӯр, архар, бузи кӯҳӣ, гавазни бухороӣ, тазарв хавфи нестшавӣ таҳдид мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонун дар бораи «Муҳофизат ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣи Тоҷикистон» қабул карда шудааст. Мувофиқи қонуни мазкур оид ба хифзи ҳок, об, сарватҳои зеризаминӣ, наботот ва ҳайвонот тадбирҳои зарурӣ андешида шудаанд.

Дар ҷумҳурӣ ҷамъиятҳои ихтиёрии шикорчиёну моҳигирон, муҳофизати табиат ва кабудизоркунӣ созон ёфтаанд. Ба «Китоби сурх»-и Тоҷикистон навҳои нодири ҳайвоноту рустанӣ дохил карда шудаанд. Баҳри муҳофизати ҳайвоноту наботот мамнӯъгоҳҳои «Бешаи

палангон», «Даштичум», «Ромит», «Зоркӯл» ва паноҳгоҳҳои (Чилдухтарон, Сари Хосор, Искандаркӯл, Зарафшон, Қаротоғ, Дашти майдон, Камароб, Сангвор, Кусавлисой, Арчамайдон, Сойвота) ташкил карда шудаанд. Ба ғайр аз мамнуъгоҳҳо ва паноҳгоҳҳо дар ҷумҳурии Боғи миллии Тоҷикистон (Помир) ва Шеркент ташкил карда шудаанд. Масоҳати умумии Боғи миллии Тоҷикистон 2,6 млн. га буда, 18% масоҳати ҷумҳурии ва 60% масоҳати Бадахшонро ишғол менамояд. Дар ҳудуди Бадахшон масоҳати Боғи миллии 2,2 млн. га буда, боз як қисми ноҳияи Тавилдара (306 ҳазор га) ва Лахшро низ (69,9 ҳазор га) дар бар мегирад. Дар Боғи миллии балиандтарин кӯлҳои Осиёи Марказӣ – кӯли Сарез, Қарокӯл, калонтарин пириҳои минтақаи кӯҳсор – пириҳои Федченко (ба дарозии 75 км) ва балиандтарин қуллаҳои системаи қаторкӯҳҳои Помиру Олой – қуллаи Исмоили Сомонӣ (7495 м), Истиклолият (7134 м), Корженевский (7015 м) ва ғайра ҷойгир шудаанд. Дар ҳудуди Боғи миллии Тоҷикистон зиёда аз 2000 нави рустанӣ ба қайд гирифта шудаанд, ки 120 нави он нодир буда, дар ҳолати нестшавӣ қарор доранд ва ба «Китоби сурх»-и Тоҷикистон ворид гаштаанд.

Аҳаммияти байналхалқии Боғи миллии боз дар он зоҳир мегардад, ки дар ин ҷо намудҳои ниҳоят нодир олами ҳайвонот, ба мисли архар – мешак (гӯсфанди Марко Поло), паланги кӯҳӣ, гурги сурхмӯй, гурбаи ваҳшӣ, хирси малла ва аз парандаҳо – кабки ҳилол, сачаи тибетӣ, ғози кӯҳӣ, уқоб ва ғайра дучор меоянд. Мақсади таъсиси Боғи миллии Тоҷикистон (Помир) дар баробари ҳифз намудани навҳои беҳтарини олами набототу ҳайвонот боз ба ин минтақа ҷалб намудани туризми дохилӣ ва байналмилалӣ мебошад. Соли 2013 Боғи миллии Тоҷикистон ба рӯйхати мероси умумичаҳонии *ЮНЕСКО* дохил гардид.

Дар оянда мувофиқи «Консепсияи рушди шабакаи ҳудуди ҳифзшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба як қатор паноҳгоҳҳо мақоми мамнуъгоҳ дода мешавад. Дар Тоҷикистон ҳар сол барои амалии гардонидани муҳофизати табиат ва ҳалли масоили экологӣ маблағи зиёд сарф

мешавад. Ба ин мақсад агар соли 1991 28, 9 ҳазор сомони сарф шуда бошад, соли 2013 ин маблағ ба 950 ҳазор расонид.

Ҳамаи захираҳои табииву сарватҳои зеризаминӣ, ҳаво, об, хок, наботот, ҳайвонот бояд ҳифз карда шаванд. Афзудани миқдори корхонаҳои саноатӣ, нақлиёт ва аҳолии дар водиҳои ҷумҳурӣ боиси ифлос шудани ҳаво мегардад. Маҳдуд будани киштзорҳои соҳаи кишоварзӣ дар Тоҷикистон водор мекунад, ки ба муҳофизати хок диққати ҷиддӣ дода шавад. Яке аз масоили муҳимми экологии Тоҷикистон мубориза бо зараррасонҳои зироат мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонун дар бораи «Муҳофизат ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиии Тоҷикистон» қабул карда шудааст. Баҳри муҳофизати ҳайвоноту наботот мамнӯъгоҳҳо, паноҳгоҳҳо ва Боғи миллии Тоҷикистон ва Ширкент таъсис карда шудаанд. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи шахрвандони ҷумҳурӣ оид ба ҳифзи табиат ва сарватҳои он қайд гардидааст.

Муҳофизати табиат тадричан ба кори ҳар як фарди солимфикр табдил меёбад. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи шахрвандони ҷумҳурӣ будани муҳофизати табиат ва сарватҳои он қайд гардидааст. Дар ин кори хайр ҷоннок ва ганӣ гардонидани анъанаҳои милли аҳаммияти бузург дорад. Асрҳо боз мардум дарахт шинонда, боғ бунёд мекард, заминҳои нав мекушод, рустани ва ҳайвоноти нодирро ҳифз менамуд.

Барои нигоҳ доштан ва муҳофизат кардани табиат ёварони некбину рӯҳбаланд – экологҳо заруранд. Мактаббачаҳо низ метавонанд дар ин кор саҳм гузоранд.

1. Мафҳуми «муҳофизати табиат» чиро ифода мекунад?

2. Дар ҷумҳурӣ оид ба муҳофизати табиат кадом корхоро иҷро кардаанд ва иҷро мекунанд?

3. Дар мактаби шумо оид ба ҳифзи табиат чӣ гуна корхоро ба сомон мерасонанд?

1. *Аз харитаи дар китоб овардашуда истифода намуда, фикри худро нисбат ба ҳудудҳое, ки дар онҳо хатарҳои экологӣ сар задаанд, баён намояд.*

1. *Барои сарватҳои барқарорнашаванда ва барқароршавандаро муҳофизат намудан чӣ чораҳо андешидан зарур аст?*

§ 17. НОҲИЯҲОИ ТАБИИЮ ГЕОГРАФӢ

1. *Ноҳияҳои табиӣ чӣ таър ташаққул меёбанд? Тоҷикистонро ба кадом ноҳияи табиӣ (комплексии табиӣ)-и географӣ ҷудо кардан мумкин аст?*

Дар ин зербоб шумо дар бораи ҷиҳо маълумот пайдо мекунед?

- *Комплекси табиӣ-географӣ чист?*
- *Ноҳияҳои табиӣи Тоҷикистон чӣ тафовутҳо доранд?*
- *Барои чӣ тағйир ёфтани як унсурҳои ноҳияи табиӣ (комплексии табиӣ) сабаби таназзул ёфтани дигар унсурҳои он мегардад?*
- *Ноҳиябандӣ чӣ аҳаммият дорад?*

Дар сатҳи Замин тамоми қисмҳои таркибии табиат: релйеф, ҷинсҳои кӯҳӣ, хок, олами наботот ва ҳайвонот бо ҳам таъсири мутақобила доранд. Маҳз тавассути ҳамин робитаи мутақобила қисмҳои таркибии табиат ба ҳамдигар пайваст ва омехта шуда, ба системаи ягона муттаҳид шудаанд. Дар натиҷаи ин маҷмаъҳои (комплексҳои) мухталифи табиӣи гуногунмикҷс пайдо гардиданд, ки бо номи комплексҳои табиӣю ҳудудӣ (мухтасар КТҲ) маъруфанд. Қисми таркибии КТҲ (релйеф, иқлим, об, хок, наботот, ҳайвонот) дар доираи *комплекс* ҳамчун қисми том ва бо ҳам алоқаманд инкишоф меёбанд. Тағйир ёфтани яке аз ин қисмҳои таркибӣ сабаби дигаргун шудани тамоми *комплексии* табиӣ мегардад. Масалан, шусташавӣ ва хароб гардидани қабати хок боиси кам шудани наботот ва ҳайвонот мегардад. Дар натиҷа манзараи зоҳири маҳал низ дигаргун мешавад. Тағйирёбии *комплексҳои* табиӣ аксар вақт дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣи инсон ба амал меояд. Истифодаи оқилонаи *комплексии* табиӣ ҳарҷониба омӯхтани онҳоро талаб менамояд.

Омухтани *комплекс* табиӣ бе муқаррар намудани шабакаи аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи онҳо ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, олимон дар асоси ба ҳисоб гирифтани қоидаҳои муайян (воқеият, якхелаи нисбӣ, ягонагии ҳудудӣ, *комплексӣ*, пайдоиш ва ғайра) ва истифодаи методҳои ноҳиябандӣ (омилҳои асосӣ, таҳлили пайвасти қисмҳои таркибии табиат ё маҷмӯи аломатҳо, такроршавии *комплексҳои* хос ва ғайра) дар ҳудуди муайян ноҳияҳои табииро чудо менамоянд. Ҳар як ноҳияи табиӣ дар натиҷаи таъсири қонуниятҳои арзӣ ва амудии табиат ташаккул ва рушд меёбад.

Дар ташаккули ноҳияҳои табиӣи Тоҷикистон, ки сатҳи хеле ноҳамвор дорад, қонуниятҳои арзӣ ва амудии табиат дар якҷоягӣ (хусусан, дар ҳамворӣ ва адирҳо) амал мекунанд. Дар ин ҳолат, барои муайян кардани ҳудуди ноҳияҳои табиӣ ба инобат гирифтани чунин омилҳо, монанди мавқеи географӣ, баландии маҳал, пайдоиш ва хусусиятҳои хоси релеф, иқлим, хок, олами наботот, ҳайвонот ва ғайра зарур мебошад. Вобаста ба он дар Тоҷикистон панҷ ноҳияи табииро чудо кардан мумкин аст: Тоҷикистони Шимолӣ, Зарафшон, Тоҷикистони Ҷанубӣ-Ғарбӣ, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир.

Тоҷикистони Шимолӣ шимолтар аз қаторкӯҳҳои Туркистон ҷой гирифтааст. Вай бо ҷумҳуриҳои Ўзбекистон (дар шимол, ғарб ва шарқ), Қирғизистон (дар ҷануби шарқ) ҳамсарҳад буда, дар ҷануб ба ноҳияи Зарафшон пайваст мешавад. Қисми зиёди ин ноҳияро ҳамворихо ишғол кардаанд. Дар шимолӣ ноҳия қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Муғул – шоҳи Тиёншони Ғарбӣ ҷойгир аст. Қуллаи аз ҳама баланди қаторкӯҳи Қурама – Бобои об (3769 м) мебошад. Дар қисми ҷануби ғарбӣ кӯҳҳо тадричан паст мешаванд. Шоҳи қаторкӯҳи Қурама – кӯҳҳои Қаромазор маркази калони қонҳои металлҳои ранга ба шумор меравад.

Расми 16. Анлав. Вєрух

Қисми зиёди қаламрави Тоҷикистони Шимолиро қисми ғарбии водии Фарғона ишғол кардааст. Соҳили рости водии дарёи Сир, ки бараш 15-30 км аст, релјефи мавҷмонанд дорад. То Инқилоби Октябр бинобар норасоии об ин заминҳо бекор ҳобида буданд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ин заминҳоро обёрӣ карда, колхозу совхозҳо бунёд намуданд. Соҳили чапи дарёи Сир бо об таъмин аст. Солҳои пеш аз ин ҷо роҳи корвон мегузашт, ки Ҳиндустонро бо мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна, Эрон, Туркия мепайваस्त. Он бо номи «Роҳи абрешим» маъруф буд.

Дар қисми ҷануби ғарбии Тоҷикистони Шимолӣ пастхамии Ёротеппа воқеъ аст. Дар ин ҷо ба кӯҳҳо бадал шудани ҳамворӣ возеҳ намоён аст. Хамии Ёротеппа ба доманакӯҳи қаторкӯҳи Туркистон мегузарад.

Тоҷикистони Шимолӣ аз сарватҳои зеризаминӣ бой аст. Ҳанӯз аз замонҳои қадим дар Қаромазор маъдан истихроҷ карда, аз он нукра, тилло, мис, сурб, симоб, оҳан мегирифтанд. Хотираи бисёр конканҳоро номи конҳо абадӣ гардонидаанд (масалан, Кони Мансур). Саноати истихроҷи маъдан, бахусус асрҳои IX – X дар давраи ҳукмронии давлати Сомониён ривож дошт.

Баъди Инқилоби Октябр Тоҷикистони Шимолӣ ба яке аз ноҳияҳои муҳими истихроҷи сарватҳои зеризаминӣ табдил ёфт. Дар ин ҷо ғайр аз полиметаллҳо (конҳои Консой, Олтинтопкан), оҳан (Ҷоқадамбулоқ), маъдани металлҳои нодир ва ҳолис, инчунин нафт (Нафтобод, Айритон, Равот), гази табиӣ (Қарақчикуми Шимолӣ), ангишт (Шӯроб), намаксанг (Қамишқӯрғон) ва масолеҳи гуногуни сохтмон низ истихроҷ карда мешаванд.

Иқлими Тоҷикистони Шимолӣ нисбат ба Тоҷикистони Ҷанубӣ, Ғарбӣ ё Марказӣ хунуктар аст. Ин пеш аз ҳама ба мавзеи географии маҳал вобастагӣ дорад. Дар Тоҷикистони Шимолӣ ҳарорати моҳҳои тобистон нисбат ба ноҳияҳои ҷанубӣ пасттар (25° - 28° C) ва зимистон хунуктар (-2° – -3° C) аст. Боришот кам (соле аз 80-100 то 300-400 мм) буда, аз Ғарб ба Шарқ боз ҳам камтар мешавад. Дар доманакӯҳҳои

Туркистон ва қисми ғарбии қаторкӯҳи Қурама микдори боришот меафзояд (400-500 мм). Қисми асосии боришот дар мавсими хунуқиҳо дар шакли борон ва барф меборад. Қабати барф зуд об шуда, баландии он маъмулан аз 5-10 см зиёд намешавад. Шароити иқлими ноҳия барои пахтакорӣ ва боғу тоқдорӣ мусоид аст.

Ҳамаи дарёҳои Тоҷикистони Шимолӣ ба ҳавзаҳои дарёи Сир мансуб мебошанд. Дар он ҷо обанборҳои Қайроққум, Фарҳод ва Каттасой, Канали калони Фарғона, Канали шимоли Фарғона сохта шудаанд. Дар обёрии киштзорҳои аҳаммияти шохобҳои чапи дарёи Сир – Хочабоқирғон, Исфара, Оксу калон аст. Ғайр аз обёрӣ дарёҳоро барои истеҳсоли қувваи барқ (НБО-и Қайроққум) ва раванг додани хочагиҳои моҳипарварӣ истифода мебаранд.

Дар заминаи чашмаҳои маъданӣ дармонгоҳҳо сохта шудаанд (Ҳавотоғ дар ноҳияи Истаравшан, Зумрад дар ноҳияи Исфара ва ғайра). Бо мақсади муолиҷаи лойи кӯли Оксуқон низ қор фармуда мешавад. Оксуқон кӯли беҳтарини лойи шифоии мамлакат аст.

Ҳоки Тоҷикистони Шимолӣ хокистарранги равшан, қисман шӯразада ва серсанг аст, вале катъи назар аз ин, он барои пахтакорӣ, парвариши сабзабот мусоид мебошад. Дар кӯҳҳо ва миёнакӯҳҳо хокҳои хокистарранги тира ва марғзорию кӯҳӣ бартарӣ доранд.

Набототи Тоҷикистони Шимолӣ хусусиятҳои ба худ хос дорад. Дар ҳамвориҳои набототи биёбонӣ, асосан шӯрагиёҳ, чимак ба назар мерасанд. Соҳили дарёҳо, обанборҳо ва кӯлҳои тӯғайзор аст. Дар кӯҳу доманакӯҳҳо дарахту буттаҳои гуногун, ба монанди арча, зирк, настаран, бодом ва ғайра мерӯянд.

Олами ҳайвоноти Тоҷикистони Шимолӣ низ мухталиф аст. Дар ҳамвориҳои ҷонварони хосси нимбиёбону биёбон – хояндаҳо, калтакалос, мор сукунат доранд. Дар кӯҳҳо ҷонварони ширхӯри калон – гург, шағол, рӯбоҳ ва парандаҳои соҳибчанғолу (каргас, шохин, шунқор) муқаррариро метавон дучор омад.

Ноҳияи Зарафшон дар байни Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷануби Ғарбӣ ҷой гирифтааст. Ин ноҳияро маъмулан Кӯҳистон меноманд. Ҷойи аз Ҳама пасти ин ноҳия 700-950 м аз сатҳи баҳр аст; баъзе қуллаҳо зиёда аз 5000 м баландӣ доранд. Дар кӯҳистон ба таври арзӣ қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон, Ҳисор (нишебиҳои шимолӣ) доман паҳн кардаанд. Дар байни қаторкӯҳҳои Туркистон ва Зарафшон водии Зарафшон воқеъ гаштааст. Тахкурсии водӣ аз ҷинсҳои эраи палеозой ва мезозой иборат мебошад. Қисми болои водӣ тангбар буда, ба сӯйи ғарб паҳн мешавад ва дар Панҷакент ба 12-20 км мерасад. Дар байни қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Ҳисор водии рӯди Ягноб ҷойгир шудааст.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар ноҳияи Зарафшон қони ангиштсанг бисёр аст (Фону Ягноб, Киштут, Моғиён ва ғайра). Яке аз ходисаҳои аҷибии табиӣ «Шахи сӯзон» мебошад, ки дар мавзеи Қони Малик мушоҳида мешавад. Дар ин ҷо 3,5 ҳазор сол боз дар зери замин ангишт месӯзад. Дар ноҳияҳои Зарафшон қонҳои волфрам (Ҷилав), сурма ва симоб (Ҷичикрӯд, Шингу Моғиён, Валангидароз), фосфоритҳо (Равот), масолеҳи сохтмон, чашмаҳои минералӣ

Расми 17. Сӯхтср дар зери замин. «Шахи сӯзон» дар қони ангишти Работ

низ мавҷуданд.

Иқлими ноҳия хушк ва камбарф аст. Тобистони водихо гарм (ҳисоби миёнаи ҳарорати моҳи июл -18° -25°), зимистонаш нисбатан гарм (ҳисоби миёнаи ҳарорати январ -1° -8°) мебошад. Дар баландкӯҳҳо тобистон кӯтоҳ, зимистон хунук ва тӯлонӣ аст. Аз ғарб ба шарқ боришот кам мешавад. Масалан, дар қисми ғарбии водии Зарафшон сола 310-360 мм, дар қисми шарқӣ бошад, 200-250 мм бориш мешавад. Қисми асосии боришот зимистон дар шакли барф ва баҳорон дар шакли борони саҳт меборад, ки сабаби пайдоиши сел мегардад.

Ноҳияи Зарафшон пириаи бисёр дорад. Пириаҳои хозира боқимондаҳои пириаҳои азими қадима мебошанд, ки замоне дар баландии 2000 м аз сатҳи баҳр хобида будаанд. Пириаи аз ҳама калон дар ҷойи ба ҳам пайвастанавии қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Туркистон воқеъ аст. Ин пириаи Зарафшон ном дорад, тӯли он 25 км, масоҳаташ 41,0 км² буда, чандин шоха дорад.

Ҳамаи дарёҳои ноҳия ба ҳавзаи Зарафшон мансуб мебошанд. Онҳо аз пириаи об гирифта, водиашон танг ва сершах аст. Дарозии дарёи Зарафшон зиёда аз 877 км мебошад (фақат 315 км-и он аз қаламрави Тоҷикистон гузашта, боқимондааш аз ҳудуди Ўзбекистон ҷорӣ мешавад).

Рӯди Зарафшон зиёда аз 100 шоҳоб дорад, ки калонтарини онҳо Фон, Киштут, Моғиён ба шумор мераванд. Аз кӯлҳои ноҳияи Зарафшон Марғзор ва Искандаркӯл маъмуланд. Кӯли Марғзор яке аз мавзёҳои зебои ҷумҳурӣ мебошад. Ҳафт кӯли зебо қад-қадӣ рӯди Шинг (дар шоҳаҳои ҷануби ғарби қаторкӯҳи Зарафшон) ҷой гирифтаанд. Искандаркӯл, ки дар бораи он қиссаи ривоятҳои бисёранд, дар нишебии шимолии қаторкӯҳи Ҳисор дар натиҷаи лағжиши кӯҳ пайдо шудааст. Масоҳати кӯл чандон зиёд набошад ҳам (3,5 км²), аз рӯйи ҳаҷми гардиши солони об 26 маротиба аз кӯли Севан афзалият дорад. Дарозии кӯл 3,3 км, чуқуриаш 72 м мебошад. Ҳар сол ба Искандаркӯл аз ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва хориҷ ҳазорҳо сайёҳ меояд. Дарёи Искандар, ки аз ҳамин кӯл ҷорӣ мешавад, дар назди сарғаҳи худ шаршараи баланд (30 м) ҳосил мекунад. Ин дарё бо рӯди Яғноб як шуда, дарёи Фонро ба вуҷуд меорад. Ҳамаи дарёҳои Зарафшон бинобар сероб ва тезчараён буданашон захираи зиёди энергетикӣ доранд.

Расми 18. Истихроҷи тилло дар кони Чилав

Дар ноҳия хокҳои хокистарранг ва дорчинии кушод бартарӣ доранд. Дар олами набототи ноҳия минтақаҳои биёбон, миёнакӯҳ ва баландкӯхро метавон ҷудо кард.

Дар баландкӯҳҳои ноҳия паланги кӯҳӣ, бузи кӯҳӣ, суғур, поёнтар аз он хирс, гург, рӯбоҳ, савсор, чайра, гуроз, кашқалдоқ сукунат доранд. Аз парандаҳо дурроҷ, жаврак, туғдор, гунчишк, фароштурук, дар баландиҳо кабк, мурғи хилол, ҳумо, бургут ва ғайра вомеранд.

Тоҷикистони Ҷанубӣ-Ғарбӣ дар байни қаторкӯҳҳои Ҳисор (аз шимол), Ҳазрати Гишох (аз шарқ), Боботоғ (аз ғарб) ва дарёҳои Панҷу Ому (аз ҷануб) воқеъ гардидааст.

Аз ҷиҳати геологӣ ҳудуди Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ пасти давраи мезозой аст, ки ҳоло тадричан баланд шуда истодааст. Релефи ин ноҳия аз қаторкӯҳҳои паст ва хамиҳои калон иборат мебошад ва бо ҳамин аз дигар ноҳияҳои табиӣ фарқ мекунад. Қаторкӯҳҳои асосӣ – Боботоғ, Оқтоғ, Қаротоғ аз чинҳои таҳшин (оҳак, рег, гил, конгломерат) иборат мебошанд. Дар қуллаи ин кӯҳҳо барфҳои доимӣ ва пиряхҳо ҳамаҷаанд. Дар байни қаторкӯҳҳо водиҳои хамиҳои Ҳисор, Вахш, Қофарниҳони Поён, Кӯлоб ҷойгир шудаанд, ки баландиашон аз сатҳи баҳр 300-900 метр мебошад. Ин водиҳои хамиҳои мавзеи асосии парвариши рустаниҳои гармидӯсти чумхурӣ ба шумор мераванд. Доманакӯҳ ва кӯҳҳо чун ҷароғҳои зимистонаю баҳорӣ, инчунин, барои боғи тоқдорӣ лалӣ истифода мегарданд.

Аз сарватҳои зерзаминӣ дар ноҳияи табиӣ Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ қонҳои намаксанг (Ҳочамӯмин, Ҳочасартез, Тутбулок), оҳаксангу доломит (Пусхӯр, Ёвон), нафту газ (Қизилтумшук, Шоҳамбарӣ, Сулдузӣ) мавҷуданд. Ғайр аз ин, дар ин ноҳия қони масолеҳи сохтмон ва чашмаҳои минералии гарм (Ҳоҷаобигарм, Шоҳамбарӣ) низ вучуд доранд.

Тобистони ин ҷо тӯлони гарм ва хушк буда, зимистонаш нисбатан намнок ва гарм аст. Ҳарорати миёнаи ҳавои моҳи июл дар водиҳо 28°-30° мебошад. Дар ноҳияи Шаҳритус дар миёнаҳои фасли тобистон ҳарорати ҳаво ба 43°-44°

(баландтаринаш 48°) мерасад. Ҳарорати миёнаи моҳи январ дар водиҳо мусбат (1°-2°) аст, вале ҳангоми вазидани шамолҳои хунок ҳарорати ҳаво метавонад ба 25°-30° расад. Иқлими водии Ҳисор нисбатан муътадил аст.

Вобаста ба миқдори боришот Тоҷикистони Ҷануби Ғарбиро ба қисмҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷудо кардан мумкин аст. Дар қисми шимолӣ ноҳия (мавзеи Ҳисор) соле то 600-700 мм (бештаринаш 1600 мм), дар қисми ҷануб тақрибан 500 мм боришот мешавад. Миқдори боришот дар доманакӯҳҳо барои равнақи боғу тоқдории лалмӣ кофист. Водиҳои Тоҷикистони Ҷанубӣ-Ғарбӣ аз ҷиҳати хусусиятҳои иқлим барои парвариши рустаниҳои техникаӣ (пахтаи маҳиннах, анҷибар), субтропикӣ (анор, анҷир, хурмо) ва ситрусӣ (лимӯ) мусоид аст.

Дарёҳои ин ноҳия нисбатан наздик ҷой гирифта, ба ҳавзаи дарёи Ому мансуб мебошанд. Рӯди калони ноҳияи мазкур Ому ва шоҳобҳои он – Панҷ, Кофарниҳон, Вахш, Сурхоб аст. Ин дарёҳо аз пираху барф ва барфу пирахҳо сарчашма мегиранд. Ому рӯди аз ҳама сероби Тоҷикистон мебошад. Дарёҳои Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ барои хоҷагии халқи ҷумҳурӣ аҳаммияти калон доранд. Ханӯз дар солҳои панҷсолаи якум номи «Вахшстрой» дар мамлакат

Расми 19. Чилдухтарон – ёдгории табиӣ

шуҳрат ёфта буд. Дар сохтмони канали магистралӣ ва системаҳои обёрӣ намояндагони бисёр миллатҳои Иттиҳоди Шӯравӣ иштирок кардаанд. Дар тӯли се сол канали бузурге сохта шуд, ки дар як сония 100 м³ об мегузаронад. Бунёди канал имкон дод, ки водии Вахш обёрӣ карда, истеҳсоли пахта дар ҷумҳурӣ якбора афзояд. Системаи обёрии Ёвону Обикик барои шодоб кардани 40 ҳазор га замини биёбон, ташкил кардани хоҷагиҳои нави пахтакор ва комплекси чорводорӣ мусоидат кард.

Дарёҳои Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ дорони захираи бузурги энергия мебошанд. Дар рӯди Вахш силсилаи нуругоҳҳои барқи обии Норақ, Сарбанд, Шаршара, Марказӣ, Бойғозӣ сохта шудаанд.

Алҳол дар ин дарё калонтарин нуругоҳи барқи обӣ – Роғун сохта шуда истодааст, ки иқтидораш 3,6 млн. квт мебошад, баландии сарбанди он 335 м аст. Дар обанбори он 13,3 млрд. м³ об ғун хоҳад шуд (ин аз обанбори Норақ 4 млрд. м³ зиёд аст).

Расми 20. Нақши пойи диназаврҳо дар Ширкент

Ҳоки ноҳияи табиӣи Тоҷикистони Ҷанубӣ-Ғарбӣ дар водиҳо хокистарранги кушод ва дар кӯҳҳо дорчинии кушод мебошад.

Дар дарёбодҳо набототи ботлоқӣ мерӯянд, тӯғайзорҳои ноҳия барои пешгирии эрозия аҳаммияти калон доранд. Набототи доманакӯҳҳо ва пасткӯҳҳо гиёҳҳои бсбақои биёбониянд, дар миёнакӯҳҳо дарахтон ва буттаҳои гуногун – чормағз, бодом, pista, зирк мерӯянд.

Олами ҳайвоноти ноҳияи мазкур мухталиф мебошад. Дар тӯғайзори дарёбодҳо гуроз, заргӯш, чирон сукунат доранд. Аз даррандаҳо гург, сағобӣ, кафтор, шағол, гурбаи найзор дучор меоянд; дар биёбонҳо мор (кубро, гурза) ва дигар хазандагон маскан гирифтаанд. Яке аз чонварони маъмули ин ноҳияи табиӣ сусмор аст. Дарозии он ба 1,5 мерасад. Дар кӯҳҳои ноҳия морхӯр дучор меояд. Аз парандаҳо тазарв, мурғи ҳилол, кабк, шоҳин ва бургутро метавон вохӯрд.

Бисёр навъҳои рустанӣ ва ҳайвонот дар мамнуъгоҳҳо хифз карда мешаванд. Мамнуъгоҳи «Бешаи палангон», ки 47 ҳазор га масоҳат дорад, соли 1938 ташкил карда шудааст. Дар ин мамнуъгоҳ ҷангалҳои ҳақиқии субтропикӣ боқӣ мондаанд, ки ҳоло дар ҷаҳон кам ба назар мерасанд. Дар мамнуъгоҳи «Бешаи палангон» холгул, тазарв, мурғи саққо, чайра ва дигар чонварони нодир хифз карда мешаванд.

Фақат ширхӯрҳо дар ин чо зиёда аз 33 навъ мебошанд. Мутаассифона, он ҷонваре, ки мамнуъгоҳ номи вайро дорад, нест шудааст. Дар мамнуъгоҳ пайи охиринаи палангро соли 1953 дидаанд. Соли 1959 дар нишебиҳои қаторкӯҳи Ҳисор дар болооби дарёи Кофарниҳон мамнуъгоҳи «Ромит» ташкил карда шуд. Масоҳати он зиёда аз 16 ҳазор га мебошад. Аз ҳайвоноте, ки дар ин чо ҳифз карда мешавад, баҳусус оҳуи холғул маъмул аст.

Соли 1983 дар ноҳияи Муъминободи вилояти Хатлон мамнуъгоҳи «Даштиҷум» (масоҳаташ 53,4 ҳазор км²) ташкил карда шуд, ки баҳри муҳофизати ҳайвонот ва набототи қисми кӯҳсори вилояти Хатлон аҳаммияти калон дорад.

Тоҷикистони Марказӣ дар шимол бо қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Олой, дар шарқ бо қаторкӯҳҳои Паси Олой ва Академияи илмҳо, дар ҷануб бо қаторкӯҳи Дарвоз ҳамсарҳад аст. Ҳудуди он дар ғарб аз канори ғарбии қаторкӯҳи Дарвоз ва шоҳаи қаторкӯҳҳои Вахшу Қаротегин мегузарад. Релйефи Тоҷикистони Марказӣ мураккаб аст, он аз водии чуқури дарёҳо, ки бо кӯҳҳо ҷудо шудаанд, иборат мебошад. Ба қаторкӯҳҳои нисбатан асосии ноҳияи Вахш Ҳазрати Гишоҳ, Дарвоз, Пётри яқум мансубанд. Водиҳои дарёҳои Сурхоб ва Хинғоб нисбат ба дигар водиҳо фарохтар мебошанд.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар Тоҷикистони Марказӣ аҳаммияти қонҳои ангишти серкаллорияи Назарайлоқ ва Миёнаду калон аст. Дар ноҳия қони сиенитҳои нефелинӣ (қони Турпӣ), молибден, асбест, сангҳои рӯйкаш, масолеҳи сохтмон низ мавҷуданд. Ҳарорати оби чашмаҳои минералии Обигарм ва Тандикӯл ба 40°-62° мерасад.

Иқлими Тоҷикистони Марказӣ нисбатан нарм аст. Ҳисоби миёнаи ҳарорати ҳаво дар Рашт +11° (ҳарорати миёнаи июл +24°) мебошад. Микдори боришоти солона дар қисми ғарбии ноҳия (Рашт) 650-900 мм, дар шарқи он (Лахш) 270-280 мм аст. Иқлими ноҳияи мазкур барои парвариши чуворимаққа, картошка, зироати полизӣ ва мевачот мусоидат мекунад.

Дарёҳои Тоҷикистони Марказӣ аз пириҳои барф ва барфу пириҳои маншаъ мегиранд.

Ҳоки водии Тоҷикистони Марказӣ хокистарранги тира, ҳоки кӯҳҳо дорчинӣ ва марғзории баландкӯҳӣ мебошад. Дар водию доманакӯҳҳо набототи биёбонӣ мерӯянд. Дар ҷангалҳои ноҳия дарахтони чормағз, заранг, арча ба назар мерасанд (онҳо сирак мебошанд). Дар нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳи Дарвоз ҷо-ҷо дарахтони хурдӯйи мева – анор, бодом, pista мавҷуданд. Дар баландии зиёда аз 3000 м марғзорҳои алпӣ ва субалпӣ доман паҳн кардаанд (ҳамчун ҷароғҳои тобистонӣ аҳаммияти калон доранд).

Олами ҳайвоноти Тоҷикистони Марказӣ мухталиф аст. Аз ширхӯрҳо бузи кӯҳӣ, паланг, хирс, гург, гуроз, инчунин ҳояндаҳои гуногун – (заргӯш, суғур), хазандаҳо (гурза, мори обӣ, калтакалос), парандаҳо (кабк, мурғи хилол, каргас) ва гайра сукунат доранд.

Помир сарзамини кӯҳсор буда, дар қисми ҷануби шарқи Тоҷикистон ҷойгир гаштааст. Дар ин ноҳия Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ҷойгир шудааст, ки тақрибан нисфи ҳудуди Тоҷикистонро ишғол мекунад. Дар Помир қаторкӯҳ ва қуллаҳои осмонбӯс, пириҳои калон, маҳалҳои аз ҳама баландкӯҳи мардумнишини мамлакат воқеъ гардидаанд. Помир ноҳияи қалонтарини баландкӯҳ аст. Аз баҳру уқёнусҳо дур будан, бешубҳа, ба шароити табиӣ ва иқлими ноҳия таъсир мерасонад.

Аз рӯйи шароити табиӣ Помирро ба қисми ғарбӣ ва шарқӣ ҷудо кардан мумкин аст. Сарҳади он шартан аз мавзеи бо ярчи Усой (дар дарёи Мурғоб) пайваस्त шудани қаторкӯҳи Зулумарт, Яшилкӯл ва Андароби дарёҳои Помиру Ваҳон мегузарад. Маркази системаи кӯҳии Помир қаторкӯҳи Академияи илмҳо (дарозиаш 108 км) ба шумор меравад. Қуллаи аз ҳама пасти ин қаторкӯҳ – Кашалак (4340 м) баробари Монблан (баландтарин қуллаи Алп) аст. Қуллаи Исмоили Сомонӣ (7495 м), ки дар ҳамин қаторкӯҳ воқеъ аст, қуллаи аз ҳама баланди Осиёи Марказӣ мебошад.

Дар Помир ҳамагӣ се қуллаи баландиашон зиёда аз 7000 м вучуд доранд.

Помири Ғарбӣ релйефи мураккаб дорад. Баландии тегаи кӯҳҳо аз зери водӣ бисёр вақт ба 3-4 км мерасад. Водии дарёҳои Панҷ, Язғулом, Бартанг сершах мебошад.

Помири Шарқӣ аз кӯҳҳои нисбатан ҳамвор иборат аст. Водии дарёҳои ин ҷо (Мурғоб, Аличур ва ғайра) кушод буда, дар баландии аз 3400 то 4300 м ҷойгир шудаанд. Қаторкӯҳҳои Музқӯл, Вахон, Аличур аз ғарб ба шарқ тӯл кашидаанд. Қаторкӯҳи Сарикӯл қад-қадӣ сарҳад бо Чин мегузарад. Баъд аз Тибет Помири Шарқӣ баландтарин кӯҳсори ҷаҳон ба шумор меравад.

Помир сарватҳои зеризаминии фаровон дорад. Конҳои лаъли Бадахшон (шпинели асил), лочвард, рубин, тиллои пошхӯранда аз қадим машҳур мебошанд. Сайёҳи машҳури венетсиягӣ Марко Поло навиштааст: «Помир сангҳои пурбаҳо дорад ва онҳо дар шахҳои кӯҳ ҷойгиранд». Алҳол дар сарзамини Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон конҳои булӯри кӯҳӣ, молибден, тилло, нуқра, асбест, намаксанг, бор ва масолеҳи сохтмон кашф шудаанд. Дар Помир зиёда аз 50 чашмаи минералии гарм мавҷуд аст, ки онҳоро қисман бо мақсади муолиҷа кор мефармоянд. Аз чашмаҳои минералии ин ҷо, хусусан, Гармчашма шухрати зиёд дорад.

Иқлими Помир бинобар аз сатҳи баҳр бисёр баланд будани маҳал ва дурии баҳру уқёнусҳо хеле қаҳратун аст. Ҷиҳатҳои фарқкунандаи иқлим хушк ва паст будани

Расми 21. Ағбаи Оқбайтал – баландтарин ағба дар ҳудуди ИДМ

харорати ҳаво мебошад. Миқдори боришот дар Помир на фақат аз ғарб ба шарқ, балки аз шимол ба ҷануб низ кам мешавад. Агар дар шимоли ғарби Помир миқдори боришот соле ба 400 мм баробар бошад, пас дар водихои Помири Шарқӣ он аз 100 мм ва дар мавзеи

Қарокӯл аз 70 мм зиёд намешавад. Дар водихои Помири Ғарбӣ тобистон гарм (20° - 25°) ва зимистон нисбатан хунук (-5° – -10°) аст. Дар Помири Шарқӣ тобистон салқин (10° – 13°), зимистон хунуки қаҳратун (-18° – -25°) ва тӯлонист. Дар мавзеи Булункӯл хунокӣ то ба -63° мерасад.

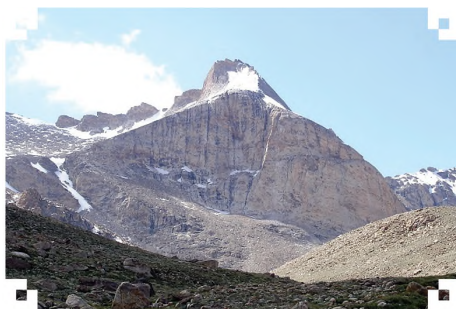
Вобаста ба шароити иқлим кишоварзӣ фақат дар Помири Ғарбӣ ривоч ёфтааст. Помири Шарқӣ ба хайси чарогоҳи бузу гӯсфанд ва ғажгов (қутос) хизмат мекунад.

Дарёҳои Помир аз барфу пириях ғизо мегиранд. Калонтарин дарёи ин ҷо – Панҷ сарҳади байни Тоҷикистон Афғонистон мебошад.

Шохобҳои ин дарё – Хумбоб, Ванҷ, Язгулом, Бартанг, Гунд дарёҳои калони Помир ба шумор мераванд. Ин дарёҳо дорои неруи бузурги барқ бошанд ҳам, чандон пурра истифода намешаванд.

Дар Помир кӯлҳо низ бисёранд. Кӯлҳои ин ноҳия асосан пайдоиши тектоникию пирияхӣ доранд. Дар Помир кӯлҳои баландтарини Осиёи Марказӣ ҷой гирифтаанд. Кӯли аз ҳама калон – Қарокӯл 238 м чуқурӣ дошта, аз чихати ҳачм ва баландӣ (3914 м) фақат аз кӯлҳои Тибети Ҷанубӣ қафо мемонаду бас. Оби кӯл шӯри талхча буда, дар он мавҷудоти зинда нест. Дар маркази Помир дар баландии 3239 м кӯли Сарез ҷой гирифтааст. Ин кӯл соли 1911 дар ҷойи деҳаҳои Сарез ва Усой пайдо шудааст (кӯҳ афтада роҳи обро банд кард). Дарозии кӯли Сарез зиёда аз 60 км, масоҳаташ 86,5 км², чуқурии бештаринаш 500 м мебошад. Ҳаҷми оби кӯл 17,3 км³ аст.

Помир якҷанд пириях дорад, ки калонтарини онҳо Гармо, Грум-Гржимайло ва Федченко (дарозии аш – 75 км) мебошанд. Ин пирияхҳо дорои захираи калони об буда, ба дарёҳо ғизо медиҳанд.

*Расми 22. Кони маъдани бори
Оқархар – бузургтарин кон дар Осиё*

Бинобар гуногун будани шароити табиӣ хок ва набототи Помир якхела нест. Дар Помири Ғарбӣ бештар хоки дорчинии кӯҳӣ ва баландкӯҳӣ дучор меоянд. Наботот якчанд минтақаро ташкил медиҳад; қариб дар ҳама ҷо нимбуттаҳо мерӯянд. Волии дарёҳо тӯғайзор буда, аз дарахтони бед, сафедор, тӯс, зирк, ангат, инчунин дарахтони меваи хурдӣ – себ, нок, чормағз, зардолу иборат мебошанд. Дарахтзорҳо асосан дар волии

Расми 23. Трезубетс – бузургтарин кони қалъагӣ дар Осиёи Марказӣ

рӯдҳои Панҷ, Шоҳдара ва Ваҳон дучор меоянд. Дарахти тут низ бисёр аст. Баробари болотар баромадан дарахтзорҳоро минтақаи дашт ва сипас марғзорҳои алпӣ иваз мекушанд. Дар Помири Ғарбӣ, дар Хоруғ – маркази Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, Боғи ботаникии Помир воқеъ гардидааст. Он яке аз боғҳои баландтарини ҷаҳон (2300 м аз сатҳи баҳр) мебошад. Дар Боғи ботаникӣ барои ба шароити маҳал мутобиқ кардани рустаниҳо таҳқиқот мебаранд.

Дар Помири Шарқӣ дарахт намерӯяд. Дар ин мавзӯ бештар рустаниҳои хосси биёбонҳои баландкӯҳӣ – терскен, болиштакҳо, ғеша, баъзе рустаниҳои хӯшагӣ месабзанд. Биёбону даштҳои баландкӯҳӣ ҳамчун чарогоҳ аҳаммияти калон доранд.

Олами ҳайвоноти Помир низ гуногун ва ғанӣ аст. Архар, ки шоҳҳои печутубхӯрдаи он 20-30 кг вазн дорад, яке аз ҷонварони зебои Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Вай дар ҷойҳои кушод ва нисбатан ҳамвор маскан мегирад. Дар нишебии шоҳсорон бузи кӯҳӣ сукунат дорад. Аз ҷонварони дарранда паланги кӯҳӣ, хирси малла, гург, аз хояндаҳо суғур, гулмуш ба назар мерасанд. Дар волиҳои заргӯш, рӯбоҳ, савсор зиндагӣ мекунанд. Аз парандаҳо мурғобии сурх, дар Яшилкӯл бошад, ғозҳои ҳиндӣ вомехӯранд. Дар баландкӯҳҳо мурғи хилол, бургут, хумо, каргас

маскан гирифтаанд. Дар кӯлу дарёҳои Помир гулмоҳӣ ва осмонмоҳӣ мавҷуданд.

Худудеро, ки аз ҷиҳати пайдоиш, таърихи рушди геологӣ ва таркиби муносири ҷузъҳои мушаххаси табиӣ ягона мебошад, комплекси табиӣ меноманд. Дар сатҳи замин тамоми қисмҳои таркибии табиат: релйеф, ҷинсҳои кӯҳӣ, хок, олами наботот ва ҳайвонот бо ҳам таъсири мутақобила доранд. Дар ташаккули ноҳияҳои табиӣ Тоҷикистон, ки сатҳи хеле ноҳамвор дорад, қонуниятҳои арзӣ ва амудии табиат дар якҷоягӣ (хусусан дар ҳамворӣ ва адирҳо) амал мекунанд. Вобаста ба он дар Тоҷикистон панҷ ноҳияи табиӣро ҷудо кардан мумкин аст: Тоҷикистони Шимолӣ, Зарафшон, Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир.

1. Комплекси табиӣ чӣ таърих пайдо мешаванд? 2. Қисмҳои таркибии комплекси табиӣро номбар кунед. 3. Ҳудуди комплекси табиӣ чӣ таърих муқаррар ва ҷудо карда мешаванд? 4. Табиати Помири Ғарбӣ аз табиати Помири Шарқӣ чӣ фарқ дорад?

1. Аз харитаи табиӣ ноҳияҳои табиӣи Тоҷикистонро ёбед. 2. Ноҳияи худро тасвир кунед ва нуқтаи баландтарини онро ёбед.

1. Минтақаҳои амудии ноҳияҳои табиӣи ҷумҳурӣ кадомҳоянд? 2. Муқаррар кунед, ки кадом ноҳияҳои табиӣи Тоҷикистон ба якдигар монанданд (чӣ гуна?) 3. Ноҳиябандӣ чӣ аҳаммияти амалӣ дорад?

§ 18. ИСТИЛОҲОТИ ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН

1. География – калимаи юнонӣ («гео» – замин, «графо» – менависам) буда, маънояш «тавсифи Замин» мебошад. Вай аз маҷмӯи илмҳои бо ҳам алоқаманди табиӣ – географияи табиӣ ва ҷамъиятӣ – географияи иқтисодӣ иборат аст.

2. Географияи табиӣ қонуниятҳои сохт ва таркиби сатҳи Замин, қабатҳои поёнии атмосфера, гидросфера, хок, олами наботот ва ҳайвоноти сатҳи Заминро меомӯзад.

3. Географияи иқтисодӣ – аҳолии, захираҳои меҳнатӣ, ҷойгиршавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ, шароит, хусусиятҳои соҳаҳои алоҳида ва инкишофи онро дар миқёси ҷаҳон ва мамлакатҳои алоҳида меомӯзад.

4. Хоҷагии халқ – маҷмӯи соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолиро ташкил менамояд.

5. Мавқеи географӣ – ҷойгиршавии ин ва ё он маҳал ва қаламрав нисбат ба ҷойгиршавии дигар маҳал ва қаламрав мебошад.

6. Худуд – фазоест, ки қаламрави як мамлакатро аз дигар мамлакатҳо дар асоси шартнома ҷудо мекунад.

7. Вақти маҳаллӣ. Ҳама нуктаҳои, ки ҳангоми даврзании Замин дар атрофи меҳвари худ дар як меридиан воқеъ гардидаанд, вақти якхелаи шабонарӯзиро ҳосил мекунанд, ки онро вақти маҳаллӣ мегӯянд. Вақти маҳаллӣ аз рӯйи тӯл дар нуктаҳои наздик хеле кам фарқ мекунад, аммо баробари дар сатҳи Замин афзудани масофаи байни нуктаҳо он якчанд соат фарқ мекунад. Аз ин ҷо истифодаи вақти маҳаллӣ дар зиндагӣ ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон душворӣ ба миён меоварад. Барои бартараф кардани ин душворӣ дар ҳама мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавӣ қабул кардаанд.

8. Вақти минтақавӣ. Барои муқаррар намудани он сатҳи Заминро мувофиқи меридиан ба 24 минтақаи соатӣ (тӯли ҳар як минтақа ба ҳисоби миёна 15°) ҷудо намуданд. Минтақаи соатиеро, ки аз байни он меридиани 0° (Гринвич) мегузарад, ба ҳайси минтақаи ибтидоӣ қабул намуданд, ки аз рӯйи он вақти дигар минтақахоро ҳисоб менамоянд. Дар ин сурат вақти як минтақа аз минтақаи ҳамсоя як соат фарқ мекунад.

Вақти декретӣ. Барои пурратар истифода намудани равшании рӯз ва сарфаи қувваи барқ дар собиқ Иттиҳоди

Шӯравӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон аз соли 1930 ин ҷониб вақти декретӣ (фармонӣ) қабул карда шудааст.

9. Таксимоти маъмурӣ. Таксимоти қаламрави мамлакат ба воҳидҳои хурди маъмурӣ: вилояти худмухтор, вилояти маъмурӣ, ноҳияи маъмурӣ, шӯрои маҳаллӣ, ки дар Конституцияи ҷумҳурӣ пешбинӣ карда шудааст.

10. Топография аз забони юнонӣ гирифта шудааст: “топос” – ҷой ва “графо” – менависам. Як соҳаи геодезия, ки ба ҷен кардан, ба нақша ва ё харита гирифтани сатҳи Замин машғул мебошад.

11. Проексия – аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънои ба пеш партофтани дорад. Дар картография, нақшаи геометрии ягон ҷиз дар сатҳ ва ё аксест, ки дар экран (парда) бо ёрии афзорҳои оптикӣ акс ёфтааст.

12. Таҳриф – хато ва вайроншавӣ.

13. Шабакаи картографӣ – акси географии меридиан ва параллелҳо дар сатҳи ҳамвор. Ҳангоми сохтани харитаи географӣ шабакаи географиро ҳамчун заминаи ҷойгир намудани акси картографӣ истифода мебаранд. Дар рафти истифодаи харита шабакаи картографӣ барои муайян намудани координат, самти азимут ва дараҷаи таҳрифи проексияҳои картографӣ (дар қисмҳои гуногуни харита) имконият медиҳад.

14. Бергштрих – дар харита бо хатҳои кӯтоҳ ишора намудани самти нишебии маҳал.

15. Профил – нақшае, ки буриши тарвоза (кӯндаланг)-и маҳалро нишон медиҳад. Он аз ҷое гузаронида мешавад, ки хусусияти ҳосси ҳодиса ва объектҳои муайян менамояд.

16. Вақти геологӣ маҷмӯи ҷинсҳои кӯҳиро дар назар дорад, ки дар вақти муайян ҳосил шудаанд. Синну сол ва пайдархам дар сатҳи Замин ҳама рафтани ҷинсҳои кӯҳиро ифода менамояд.

17. Тафта (магма) – ҳамираи гудохтае, ки дар мантияи боло ҳосил мешавад ва тавассути шикаста ва танӯраи вулқонҳо ҳаракат карда, ба сатҳи замин ҷорӣ мешавад.

Ҳангоми хунук шудан ба чинси кӯҳии магматикӣ табдил меёбад.

18. Гудоза (лава) – хамираи гудохтае, ки дар вақти оташфишонии вулқон ҳаракат карда, ба сатҳи замин ҷорӣ мешавад.

19. Литосфера калимаи юнонӣ буда, аз “лито” ва “сфера” ҳосил шудааст, ки маънои кураи ифода мекунад. Вай қабати болои кураи Замин мебошад.

20. Геосинклинал аз калимаи юнонии “гео” – замин ва “синклинал” – манъшавӣ таркиб ёфтааст. Минтақаи ба дарозӣ кашолёфта ва босуръат фурӯравандаи қишри Замин, ки дар муҳити оби баҳр қабати ғафси таҳшинҳо ва чинсҳои вулқонӣ ҳосил шудаанд.

21. Платформа – калимаи фаронсавӣ буда, аз “плат” – ҳамвор ва “форма” – шакл ташаккул ёфтааст. Платформа бар хилофи геосинклинал қисми бузурги нисбатан устувори қишри замин мебошад. Дар он ҷо вулқон ва заминчунбӣ рӯй намедихад.

22. Ландшафт – калимаи олмонӣ буда, манзара ва намуди умумии зоҳирии маҳалро ифода менамояд. Мисол, минтақаи биёбон, дашт, беша ва ғайра.

23. Тектоника – калимаи юнонӣ буда, маънояш маҳорати бинокорӣ аст. Он як шохаи илми геология буда, сохти қишри замин, мароми ҳаракат, тағйирот ва дигар ҳодисаҳои онро меомӯзад.

24. Харитаи тектоникӣ таърихи ҳаракатҳои тектоникӣ ва сохти қишри заминро инъикос менамояд.

25. Харитаи геологӣ сохти геологии маҳалро меомӯзад. Дар он чинсҳои кӯҳии таҳшонӣ, магматикӣ аз нигоҳи синну сол, пайдоиш ва таркиб инъикос ёфтаанд.

26. Чинсҳои кӯҳии интрузивӣ – чинси кӯҳии магматикие, ки дар натиҷаи дар чуқурии қишри замин оҳиста-оҳиста хунук шудани магма ҳосил шудаанд.

БОБИ II ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

§ 19. АҲОЛӢ ВА ЗАХИРАҲОИ МЕҲНАТӢ

1. Ба хотир оред, ки «мигрантсия», «агломератсия» ва «урбанизатсияи аҳоли» чист? 2. Мафҳуми «захираҳои меҳнатӣ» чиро ифода мекунад?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунад?

- Шумора ва таркиби аҳолии Тоҷикистон чӣ гуна тағйир ёфт?
- Сабабҳои нобаробар маскуншавии аҳоли дар чист?
- Таркиби аҳоли чӣ гуна хусусиятҳо дорад?
- Захираҳои меҳнати Тоҷикистон.

Аҳоли, шумора ва афзоиши аҳоли. Тоҷикистон чумхурии сермиллат аст. Дар он зиёда аз 30 миллату халқҳои забон, маданият ва урфу одаташон гуногун умр ба сар мебаранд. Соли 2019 аҳолии чумхӯрӣ ба 9 млн нафар расид. Аз ҷиҳати шумораи аҳоли Тоҷикистон дар байни чумхӯриҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҷойи 8-умро соҳиб шуда, аз Молдов, Арманистон, чумхӯриҳои Наздибалтика ва Осиёи Миёна (ғайр аз Ӯзбекистон) бештар аҳоли дорад.

Ҳар сол аҳолии Тоҷикистон тақрибан 100 ҳазор нафар зиёд мешавад. Афзоиши табиӣи аҳоли ба ҳар ҳазор нафар 24,4 кас мебошад. Ин дар байни дигар чумхӯриҳои ИДМ нишондиҳандаи баландтарин аст.

Зиёд шудани шумораи аҳоли то ҷанги шаҳрвандии соли 1992 на фақат ба афзоиши табиӣ, балки ба кӯчида омадани мардум аз дигар ноҳияҳо (вобаста ба сохта шудани корхонаҳои калони саноатӣ, аз ҷумла Заводи алюминии тоҷик, комбинати электрохимиявии Ёвон, неругоҳҳои барқи оби Норақ ва Роғун) низ вобаста буд.

Сокиншавӣ ва зичии аҳоли. Бинобар кӯҳсор будани қисми зиёди Тоҷикистон ва гуногунии шароити табиӣю иқтисодӣ аҳоли нобаробар ҷойгир шудааст.

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷануби Ғарбӣ, ки ноҳияҳои нисбатан тараққикарда мебошанд, зиёда аз 85 дарсади аҳоли сокин шудааст. Дар ҷумҳурӣ зичии миёнаи аҳоли дар як км² 56,0 нафарро ташкил медиҳад. Ҷойҳои нисбатан сараҳоли водии Тоҷикистони Шимолӣ (дар 1 км² 93,2 нафар), Ноҳияҳои тобеи марказ (дар 1 км² 64,1 нафар) ва Вахш (дар 1 км² 115,1 нафар) мебошанд. Зичии аҳоли дар ноҳияҳои кӯхсори ҷумҳурӣ нисбатан кам аст. Ҷунони, зичии аҳоли дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ба 1 км² 3,3 нафар рост меояд.

Аҳолии шаҳр ва деҳот. Рушди соҳаҳои асосии хоҷагии халқ, саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, инчунин пешрафти фарҳанг, маориф ва тандурустӣ дар афзоиш, шумора ва ҳаёти аҳолии шаҳру деҳоти ҷумҳурӣ тағйироти калон ба амал оварданд.

То Инқилоби Октябр дар Тоҷикистон саноат амалан набуд. Қариб ҳамаи аҳоли дар деҳот сукунат дошт. Соли 1879 вазни қиёсии аҳолии шаҳрҳои Тоҷикистон ҳамагӣ 7 дарсад ва соли 1913 – 9 дарсадро ташкил мекард.

Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ шумораи аҳолии шаҳр тақрибан 70 дарсад ва вазни қиёсии он аз 9 то 35 дарсад афзуд. Соли 2013 аҳолии шаҳрҳои ҷумҳурӣ 2106,5 ҳазор нафар ва аҳолии деҳот 5880,9 ҳазор нафарро ташкил меод. Вазни ҳосси аҳолии шаҳр дар Тоҷикистони Шимолӣ ва водии Ҳисор аз ҳама зиёд (зиёда аз 35 дарсад) ва дар ноҳияҳои кӯхсори Тоҷикистони Марказӣ ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон аз ҳама кам (тақрибан 10 дарсад) аст. Алхол дар ҷумҳурӣ 18 шаҳр ва 57 шаҳрак вучуд дорад. Дар ин шаҳрҳо биноҳои серошёна ба зилзила тобовар месозанд. Душанбе (900 ҳазор нафар) ва Хучанд (181,6 ҳазор нафар) шаҳрҳои нисбатан калони Тоҷикистон мебошанд.

Аксари аҳолии ҷумҳурӣ дар деҳот зиндагӣ мекунад. Таносуби аҳолии деҳот дар Тоҷикистон аз ҳисоби миёнаи аҳолии деҳоти ИДМ 1,8 бор зиёд аст. Ҳангоми тадриҷан кам шудани миқдори умумии деҳаҳо ҳаҷми онҳо меафзояд. Агар солҳои 60-ум ба як деҳа андаряк 275 нафар рост омада

бошад, пас ҳоло ин рақам қариб 780 нафарро ташкил медиҳад. Симои деҳот низ дигаргун шудааст. Онҳо кӯчаҳои васеъ ва иморатҳои ҳозиразамон доранд.

Ҳаёти миллӣ ва иҷтимоии аҳолии. Қисми аксари аҳолии Тоҷикистонро мардуми таҳҷоӣ – тоҷикон, ташкил медиҳанд. Ҳиссаи онҳо дар саршумори умумии аҳолии мунтазам меафзояд ва ҳоло ба 82,5 дарсад расидааст.

Тоҷикон сокинони қадимаи Осиёи Миёна мебошанд. Онҳо дорои тамаддуни ғанӣ буда, яке аз қадимтарин халқҳои Осиё ба шумор мераванд. Тоҷикон бештар дар водии дарёҳои Хингоб, Сурхоб, Яхсу, дар болооб ва миёнаоби дарёи Зарафшон, Помири Ғарбӣ, водии Вахшу Ҳисор ва Тоҷикистони Шимолӣ маскун мебошанд.

Тоҷикон ғайр аз Тоҷикистон асосан дар Афғонистон зиёда аз 10 млн дар Ўзбекистон (қариб 7 млн нафар), Қирғизистон (зиёда 200 ҳазор нафар), Қазоқистон (қариб 80 ҳазор нафар), Русия (тақрибан 700 ҳазор нафар) зиндагӣ мекунанд. Тоҷикон дар дигар мамлакатҳои ҷаҳон – Эрон, Хитой ва мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна зиндагӣ мекунанд.

Соли 1989 Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Қонуни забон»-ро қабул кард, ки мувофиқи он забони тоҷикӣ (форсӣ) мақоми давлатӣ гирифт.

Дар ҷумҳурӣ аз ҷиҳати шумораи аҳолии ҷойи дуюмро ўзбекон (13,3 дарсад) мегиранд. Онҳо дар водии қисми ғарбӣ ва шимолии ҷумҳурӣ сокин мебошанд (ноҳияҳои Турсунзода, Шаҳритус, Ҷаббор Расулов, Спитамен). Ҷойи сеюмро русҳо мегиранд. Онҳо 0,4 дарсадро ташкил дода, дар шаҳру шаҳракҳои саноатӣ умр ба сар мебаранд. Дар шаҳрҳои Душанбе, Норақ, Конибодом ва Бӯстон русҳо нисбатан бештаранд.

Қирғизҳо дар Помири Шарқӣ (ноҳияи Мурғоб) ва ноҳияи Лахш, ки ҳамсарҳади Қирғизистон мебошанд, сукунат доранд. Дар Тоҷикистон тоторҳо, немисҳо, казокҳо, яҳудиён, туркманҳо, кореягӣҳо, осетинҳо, мордвагӣҳо ва намояндагони дигар халқияту миллатҳо низ зиндагӣ мекунанд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон баробарҳуқуқии шахрвандони Тоҷикистонро новобаста аз наҷоду миллат, чинс, маъзаб, пайдоиши иҷтимоӣ, сарват дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагӣ, давлатӣ, фарҳангӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ ҳифз мекунад. Ҳамаи миллату халқиятҳои сокини ҷумҳурии мо дӯстона ва баробарҳуқуқ зиндагӣ менамоянд.

Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ҳайати аҳолии ҷумҳурӣ якбора тағйир ёфт. Алҳол аҳолии Тоҷикистон бештар аз коргарон, деҳқонон ва зиёиён иборат аст. Шумораи коргарону хизматчиён дар хоҷагии халқ, инчунин мутахассисони маълумоташон олӣ ва миёнаи махсус мунтазам меафзояд. Ин аз ҳисоби захираҳои меҳнатие, ки дар натиҷаи интенсификации меҳнат дар кишоварзӣ озод мегарданд, ба вуқӯъ меояд.

Захираҳои меҳнатӣ. Захираҳои қорӣ аҳолии қобили меҳнатро, ки дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ ширкат меварзанд, дар бар мегиранд. Синну соли қобили меҳнат аз рӯи қонун муайян карда мешавад. Дар айни замон синну соли қобили меҳнат чунин муқаррар карда шудааст: мардон аз 15 то 63-сола ва занони аз 15 то 57-сола.

**Лугати
географӣ**

Аҳолии қобили меҳнатро, ки дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ ширкат меварзанд, захираи меҳнатӣ меноманд.

Мувофиқи маълумоти омории соли 2019 шумораи захираҳои 5,4 млн нафар ва миқдори одамони машғули кор дар хоҷагии халқи Тоҷикистон 2,5 млн нафар аст. Баъди истиқлолият сохтори аҳолии машғули кор вобаста ба шаклҳои моликият хеле тағйир ёфт. Масалан, агар соли 1991 аҳолии машғули кор дар соҳаи моликияти давлатӣ 60 дарсадро ва дар моликияти хусусӣ 19 дарсадро ташкил менамуд, пас ҳоло ин нишондиҳандаҳо, баръакс, дар соҳаи моликияти давлатӣ 20,4 дарсад ва дар хусусӣ 57,6 дарсадро дар бар мегирад.

Қисми зиёди аҳолии қобили меҳнати ҷумҳурӣ дорои ихтисос мебошанд. Бинобар зиёд будани таваллуд вази

қиёсии аҳолии қобили меҳнати Тоҷикистон нисбатан кам (тақрибан 50 дарсад) аст.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ бо мақсади бо мутахассисон таъмин намудани хочагии халқ мактабу омӯзишгоҳҳои касбию техникӣ кушода мешуд. Ғайр аз ин, барои тайёр кардани мутахассисон ҳар сол ба дигар шаҳрҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ҷавонони деҳот фиристода мешуданд. Ҳоло муҳочирати меҳнатӣ яке аз проблемаҳои мураккаби мамлакат аст ва ҳазорон муҳочирони меҳнатӣ тоҷик дар Русия, Қазоқистон, Белоруссия ва дигар давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ қор ва фаъолият мекунанд.

Таносуби шумораи аҳоли дар водихо ва кӯҳсор гуногун аст. Солҳои пеш аз ҷанг ва баъди он аз ноҳияҳои кӯҳӣ барои қорам кардани водии Вахш ва дашти Дилварзин ҳазорҳо одамон муҳочир карда шуданд. Ин тадбир дар қори пешрафти хочагии халқи ҷумҳури аҳаммияти қалон дошт.

Дар натиҷаи зиёдшавии аҳоли ва рушди истехсолоти саноатӣ кишоварзӣ дар ҷойи биёбонҳои бедолударахт шаҳру шаҳракҳои нав қомат афрохтанд, роҳ ва боғҳои нав бунёд шуданд.

Оқилона истифода бурдани захираҳои қорӣ барои рушди истехсолоти ҷамъиятӣ ва баланд бардоштани некуаҳволии халқ аҳаммияти қалон дорад. Дар Тоҷикистон ҳоло ҳиссаи одамони бекор, машғули қорҳои хона ва хочагии шахсӣ бештар аст. Сабаб, пеш аз ҳама, дар серфарзандист (хусусан дар деҳот). Мавҷудияти захираҳои қувваи қорӣ дар деҳот, шаҳрҳои хурд ва шаҳракҳо водор месозад, ки соҳаҳои қалони хочагии халқро рушд дода, шабақаи муассисаҳои фарҳангӣ маиширо васеъ намоем.

Ҳоло аз миқдори умумии аҳолии машғули қорҳои хочагии халқ 81,2 дарсад дар соҳаҳои истехсолоти моддӣ ва 18,4 дарсад дар соҳаи ғайриистехсолӣ (маориф, илм, фарҳанг, тандурустӣ, хочагии коммуналӣ ва ғайра) банд аст.

Касбҳои нисбатан маъмул пахтақорӣ, боғдорӣ, тоқпарварӣ, кӯҳканиӣ, бофандагӣ, ресандагӣ ва ғайра мебошанд.

Яке аз масъалаҳои асосии рушди иқтисодиёти ҷумҳури оқилона ва дуруст тақсим кардани қувваи корӣ дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ аст. Аз худ кардани ноҳияҳои кӯҳсор ва ривоч додани иқтисодиёти онҳо низ қорест басо муҳим. Ин имкон медиҳад, ки захираҳои меҳнатӣ дар маҳалҳо оқилона истифода шаванд.

§ 20. МУШКИЛОТИ ДЕМОГРАФӢ

Дар ҳама давраи замон нисбати афзоиши аҳолии ақидаҳои эродҳои мухталиф вучуд дошт. Масалан, агар дар ибтидои солшумории милодӣ шумораи аҳолии сайёраи мо 200 млн бошад, пас ин нишондиҳанда дар миёнаи асри XIX ба 1 млрд дар солҳои 30-юми асри XX ба 2 млрд ва ҳоло бошад, ба зиёда аз 7 млрд нафар расидааст. Ин суръати афзоиш боиси баҳсу ташвиши зиёд гардидааст. Зеро пайвасти дар давлатҳои рӯбаинкишоф сафи бекорону камбағалон (хусусан, дар як қатор давлатҳои Осиё, Амрикои Лотинӣ ва Африқо) босуръат меафзояд. Дар аксарияти ин давлатҳо сифат ва каллориянокии хӯрок ниҳоят паст аст. Аз рӯи нишондоди илми тиб бояд ҳар кас рӯзе аз 25 то 30 грамм сафедаи ҳайвонот истеъмол кунад, вале қисми зиёди аҳолии Перу рӯзе 12 грамм, Шри Ланка – 9 грамм ва Ҳиндустон – то 6 грамм сафедаи ҳайвонот истеъмол мекунанду бас. Ҳол он ки аҳолии ИМА дар як шабонарӯз ба ҳисоби миёна 70 грамм, аҳолии Фаронса, Дания, Шветсия ва Англия аз 50 то 60 грамм ин моддаи барои организм ниҳоят муҳимро истифода мебаранд. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳосилнокии меҳнати одамони нимгурӯсна назар ба одамони шикамсер қариб ду маротиба паст мебошад.

Тоҷикистон низ ба қатори давлатҳои рӯбаинкишоф дохил буда, мувофиқи маълумоти Бонки умумиҷаҳонӣ 27,4% аҳолии он дар ҳолати камбизоатӣ умр ба сар мебарад. Ин ҳолат ба солимгардии физиологии кӯдакону наврасон таъсири зиёди манфӣ мерасонад. Ҳол он ки сиёсати демографӣ кишвар ба он нигаронида шудааст, ки таркиби

аҳолии мамлакатро бештар одамони боқуввату солим ташкил намоянд.

Солҳои ҳаштодум суръати афзоиши аҳолии Тоҷикистон хеле авҷ гирифт (3-3,5 дарсад) ва ба сари 1000 кас миқдори таваллуд ба 38,8 нафар расид. Ин нишондиҳанда нисбати дигар ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ баландтар буд. Бо вуҷуди он ки ҳоло суръати афзоиш хеле кам шудааст (ба сари 1000 кас миқдори таваллуд 28,7 нафар), зичии аҳоли босуръат зиёд шуда истодааст. Масалан, соли 1970 зичии аҳолии ҷумҳури дар 1км² ҳамагӣ 20,3 нафар, соли 1979 – 26,6, соли 1989 – 35,6, соли 1999 – 42,3, соли 2000 – 42,8 буд, ҳоло бошад, зиёда аз 64,5 нафарро ташкил медиҳад. Агар боз инро ба назар гирем, ки зиёда аз 55 дарсади масоҳати ҷумҳури барои зисту зиндагонӣ мувофиқат намекунад, пас нишондиҳандаи зичии аҳоли нисбати қаламрави он боз ду маротиба бештар аст.

Вазъи иқтисодию иҷтимоии Тоҷикистон тақозо дорад, ки яке аз роҳҳои пешгирии ин мушкилот ба низом овардани ҳолати демографияи мамлакат мебошад.

Банақшагирии оила ва ба низом овардани афзоиши аҳоли на ин ки дар давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ қафмонда, балки дар давлатҳои сатҳи зиндагии мардумашон баланд низ амал мекунад (Ҷопон, Чин, Сингапур, Тайван). Бисёр шахрвандони Тоҷикистон бо психологияи давраи шӯравӣ амал карда, барои ба низом овардани оила ва тарбияи кӯдаки солим кам аҳамият медиҳанд. Дар натиҷаи риоя накардани низоми оилавӣ бисёр кӯдакон дар дехот носолим ба воя расида, саломатии модаронро низ зери хавф мегузоранд. Бинобар ин, дар Тоҷикистон бисёр олимону ходимони ҷамъиятию давлатӣ ба он даъват менамоянд, ки барои нигоҳ доштани ҳифзи саломатии модару кӯдак ба анъанаҳои хуби замони пеш ва имрӯза риоя намоем.

Ҳоло дар ҷумҳури амалӣ гардонидани масъалаи демографӣ, пеш аз ҳама, ҳар чи зудтар рушд додани соҳаҳои муҳими иқтисодиёт, таъмин кардани ҷойи кор, баланд бардоштани маърифатнокии аҳоли ва пурзӯр намудани

ташвиқу тарғиб барои ҳифзи саломатии модару кӯдаки солиму бардамро талаб мекунад.

Тоҷикистон ҷумҳурии сермиллат аст. Бинобар қўҳсор будани қисми зиёди Тоҷикистон ва гуногунии шароити табишро иқтисодӣ аҳоли нобаробар ҷойгир шудааст. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон баробарҳуқуқии шаҳрвандони Тоҷикистонро, новобаста аз нажоду миллат, ҷинс, мазҳаб, пайдоиши иҷтимоӣ, сарват, дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагӣ, давлатӣ, фарҳангӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ ҳифз мекунад. Аҳолии қобили меҳнатро, ки дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ ширкат меварзанд, захираи меҳнатӣ меноманд. Дар айни замон синну соли қобили меҳнат чунин муқаррар карда шудааст: мардони 15-63-сола ва занони 15-57-сола. Бинобар зиёд будани таваллуд вазни қиёсии аҳолии қобили меҳнати Тоҷикистон нисбатан кам (тақрибан 50 дарсад) аст.

1. Сабаби барзиёдии захираҳои корӣ ва бекорӣ дар ҷумҳурӣ чист ва барои оқилона истифода бурдани онҳо чӣ корҳо ба субут расонда мешаванд? 2. Дар Тоҷикистон захираҳои меҳнатӣ чӣ гуна истифода мешаванд? 3. Ҳаёати миллии аҳолии Тоҷикистон чӣ гуна аст?

1. Аҳолии Тоҷикистонро тавсиф дода, зичӣ ва шумораи онро бо аҳолии Украина, Ўзбекистон ва Литва қиёс кунед. 2. Дар ноҳия, шаҳрак ва деҳаи шумо кадом миллатҳо зиндагӣ мекунанд? 3. Афзоиши босуръати аҳолии Тоҷикистон ба кишвар чӣ нафъ мерасонад? Шояд баръакс зараррасон бошад?

1. Бартарӣ ва зарари муҳочирати муҳочирони меҳнатии мамлакатро таҳлил карда метавонед? Кадом роҳҳои истифодаи оқилонаи захираҳои меҳнатӣ дар ҷумҳурӣ вучуд дорад? 3. Оё гирифтани пеши роҳи бекорӣ дар Тоҷикистон амалӣ мегардад?

Дарси амалӣ. Диаграммаи таносуби аҳолии шаҳр ва деҳотро дар Тоҷикистон тартиб диҳед. Шаҳрҳои ҷумҳуриро аз рӯи мавқеашон дар хоҷагии халқ тавсиф диҳед. Афзоиши табиш аҳолии Тоҷикистонро таҳлил намоед.

§ 21. ДАВРАҲОИ ТАШАККУЛЁБИИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ

1. *Аз фанни таърих ба хотир оред, ки давлати Сомониён кай таъсис ёфт. 2. Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон кай ба Русия ҳамроҳ карда шуда буд?*

Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- *Дар Тоҷикистон кадом сарватҳои зеризаминӣ мавҷуд аст?*
- *Захираҳои сарватҳои зеризаминии мамлакат чӣ гунаанд?*
- *Фаровонии сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба чӣ вобаста аст?*

Ҳанӯз солҳои 30-юм роҳбари экспедитсияи Тоҷику Помир академик Н. Горбунов навишта буд, ки «Тоҷикистон кишвари қадимтарини зироаткорӣ мебошад. Дар он ҳанӯз дар сароғози таърихи тамаддуни инсоният маданияти муҳимми зироаткорӣ пайдо шудааст. Тоҷикистони қадим навҳои зироатҳои зиёдеро офарида, такмил дода, ҳатто баъзеашонро ба дараҷаи камолот расонидааст».

Мувофиқи маълумоти бостоншиносӣ қабилаҳои дар Тоҷикистон буда ҳанӯз дар давраи асри санг (10-5 ҳазор сол то милод) ба киштукор машғул буданд. Дар «Авесто» (асрҳои 10-6 то милод) оид ба кишоварзӣ, боғдорӣ, обёрии заминҳо, поруандозӣ, чорводорӣ ва кишти алафҳои хӯроки чорво маълумоти нодир мавҷуданд. Дар замони империяи Кӯшониён (ҳазораи якуми то милод) зироаткорӣ на фақат водиҳо, балки мавзеҳои кӯҳсорро фаро гирифта буд. Дар он давра хеле зиёд будани анвои зироат (гандум, ҷав, зағир, кунҷит, шолӣ, ҷуворӣ, меваҳои гуногун ва ғайра) ҷолиби диққат аст. Ба туфайли селекцияи халқӣ, ки аз авлод ба авлод идома дошт, навҳои серхосили зироат ва зотҳои нави чорво пайдо шуда, ба кишварҳои ҳамсоя паҳн мегардид. Чунончи, чиниҳо кишти юнучка ва парвариши чормағзро аз халқҳои ин ҷо омӯхтаанд. Зоти гӯсфанди ҳисорӣ ва аспии зоти хатлонӣ низ маҳсули кори селекцияи халқӣ мебошад. Сохтмони аввалин иншооти обёрӣ (каналҳо, корезҳо, ҷигирҳои обкашӣ ва ғайра) аз ҳамон давраҳои қадим сар шудааст. Аз

системаҳои обёрии қадима осори дарғоти Варағсар, ки оби рӯди Зарафшонро ба се шоха тақсим мекард ва дахҳо каналу корезҳои ёфтшуда (Ғулакандоз, Тӯқсанкорез, Говқуш, Қўйбор, Корез, Ҳошодӣ ва ғайра) гувоҳӣ медиҳанд.

Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ дар қаламрави ҳозираи Тоҷикистон ҳанӯз асри XI то милод баробари зироату чорво металлургия низ вучуд дошт: аҳолии таҳҷой аз конҳо маъдан истихроҷ карда, металлҳои гуногунро меғудохт. Чор ҳазор сол пеш дар Қаромазор сурб, дар Дарвоз тилло, дар Бадахшон лаъл ва лочвард истихроҷ мекарданд. Доир ба рушди саноати маъдан дар ҳудуди Тоҷикистони қадим сайёҳон ва олимони Юнон, Рим ва Чин маълумот додаанд. Маркази қалони металлургӣ Қаромазор ба шумор мерафт. Боқимондаи конҳои қадим дар Исфара, Истаравшан, Балҷувон, Панҷакент ёфт шудаанд. Таҳқиқгарони рус Н. Г. Малитский, М. Андреев (1896) ва М. Массон (1934) ошкор сохтаанд, ки замонҳои қадим дар ғори Конигут (ноҳияи Исфара) оҳан, сурб ва қалъагӣ, дар Контоғ (водии Зарафшон) навшодир, дар Оксукон (ноҳияи Ашт) намаксанг истеҳсол мекардаанд.

Мувофиқи маълумоти таърихӣ истихроҷи маъдан дар Тоҷикистон асрҳои IX – XII то замони тохтутози муғулҳо ба авҷи аъло расида буд. Аз нуқрае, ки аз Қаромазор меғирифтанд, барои ҳамаи мамлакатҳои Шарқ танга сикка зада мешуд. Тавассути қорвонҳои тоҷирон тангаҳо ба тамоми дунё паҳн мегаштанд. Онҳоро аз Финландия, Дания, Фаронса ва як қатор мамлакатҳои дигар пайдо кардаанд.

Муаррихони асри X Истаҳрӣ ва Ҳоконӣ навиштаанд, ки «дар Исфара кӯҳест аз санги сиёҳ ва он санг мисли чӯб месӯзад». Мувофиқи ақидаи профессор Н. Малитский (1924) «Ангишти ноҳияи Исфара ҳазорҳо сол қабл аз ин аз замонҳои географҳои араб, ки ҳанӯз дар Аврупо оид ба ҳосиятҳои сӯзиши ин чинси кӯҳӣ тасаввурот надоштанд, истифода мешуд». Аз ибтидои асри VII сар карда, тоҷикон нафтро низ барои муолиҷаи бемориҳои гуногун ва ба сифати «тирҳои сӯзон» қор мефармуданд.

Бояд гуфт, ки нишонаҳои кори маъданканҳои онвақта ҳатто геологҳои ҳозираро дар ҳайрат мегузорад. Технологияи маъданкани ва маъдангудозӣ хеле сода буд: маъданро бо афзорҳои сода (зоғнӯл, белу каланд, фонаҳои чӯбӣ ва гайра) бо усули «оташкан» истихроҷ мекарданд. Қатъи назар аз он нақбҳои онҳо хеле чуқур (то 250 м) буда, боқимондаи металл дар партовҳо хеле кам аст.

Таҳқиқоти ҳафрийи гувоҳӣ медиҳанд, ки дар баробари саноати кӯҳӣ то замони тохтутози муғулҳо дар Тоҷикистон хунармандӣ, кулолӣ, заргарӣ ва санъати тасвирӣ низ ривоч ёфта будааст. Ҳатто баъзе аз навҳои касбу хунар то ба дараҷаи олии худ ривоч ёфта, маҳсулоти онҳо берун аз қаламрави Мовароуннахр низ шуҳрат дошт. Истаҳрӣ менависад, ки мардуми он ҷо ба моли хориҷӣ эҳтиёҷ надоштанд, зеро ҳамаи чизи заруриро худашон фаровон истеҳсол мекарданд. Баръақс, қисми зиёди моли хунармандон, монанди газвори ведарӣ, карбоси занданичӣ, фонуси мисини бухороӣ, зарфи қалъагидор, деги мисин ва коғази Самарқанд, қайчиву сӯзании Шош, яроку аслиҳаи фарғонагӣ берун аз худуди кишвар шуҳрати калон дошт.

Нишонаҳои санъати баланди меъморию бинокорӣ онвақтаро дар мақбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро, мадрасаи Хоча Машҳади ноҳияи Шаҳритус, мақбараи Саидиброҳими Карминагӣ (Навоӣ), нақшу нигори чӯби масҷиди Искодар (Фалғар), сутунҳои аз болооби Зарафшон (Сангистон, Оббурдон, Куруд) ёфтшуда дидан мумкин аст.

Асрҳои VIII – XII давраи нашъунамои илм ва ҳунари тоҷикон буд. Мувофиқи нишондоди таърихшиносон маҳз дар ҳамин давра ташаккули халқи тоҷик анҷом ёфт. Китобҳои илмию бадеии дар он вақт бо забони форсии тоҷикӣ (дарӣ) навишташуда ахаммияти ҷаҳонӣ пайдо карда, дар таърихи тамаддуни инсоният саҳми босазо гузоштаанд. Асарҳои безаволи классикони адабиёти тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Дақиқӣ, Робиаи Балхӣ ва олимони барҷаста – Абӯбақри Наршахӣ, Абӯнаصري Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино,

Носири Хусрав, Абӯрайхони Берунӣ ва дигарон намунаи рушди илму фарҳанги онвақта мебошанд.

Мутаассифона, тохтутози муғулҳо ва сипас ҷангҳои байни феодалҳои маҳаллӣ боиси таназзули тамаддуни баланди халқи тоҷик гардид. Баъди ба Русия ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна барои амният ва тараққиёти иқтисодии ин сарзамин каме шароити мусоид фароҳам омад. Вале қатъи назар аз ин, Тоҷикистон асосан чун манбаи истеҳсоли ашёи хом ва хӯрокворӣ тараққӣ мекард. Бештар кишоварзӣ ва майдакосибӣ ривоч ёфта буд ва саноат амалан вучуд надошт. Ҳамагӣ 7 корхонаи саноатӣ: чор заводи пахтадозакунӣ, як заводи равғанкашӣ, корхонаи нафти «САНТО» ва кони ангишти «Шӯроб» мавҷуд буд. Нақлиёт бо мазмуни пуррааш вучуд надошт. Васоити асосии нақлиёт аспу ҳар ва ароба буд. Кӯҳистони тоҷик аз олами беруна кандашуда ҳисоб меёфт. Роҳҳои он асосан аз пайраҳаҳои борики печдарпеч ва пулҳои ларзон иборат буду ҳаёти роҳгузар чун қатраи ашк дар сари мижгон буд. «Бероҳӣ, – навиштааст устод С. Айнӣ, – барои халқи асосии Тоҷикистон як «балои ногаҳонӣ» ва «казои осмонӣ» буд. Вақте ки онҳо аз дехе ба дехе ё аз шаҳре ба шаҳре ҳаракат кардан мехостанд, маҷбур буданд аз болои оврингҳои сабадӣ, ки дар камари кӯҳи сарбафалаккашида баста буданд, гузаранд. Табиист, ки дар ин гуна сафарҳо ҳар сол садҳо тоҷик аз болои он ғелида, ба қаъри оби бепоёни зерикӯҳӣ афтада, беному нишон аз дунё мерафтанд».

Давраи Ҳокимияти Шӯравӣ. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар рушди иқтисодии Тоҷикистон табадуллот ва тағйироти бузурге ба амал омад.

Тоҷикистон дар тӯли солҳои мавҷуда дар соҳаҳои иқтисодӣ ва фарҳанг ба комёбиҳои бузург ноил гашт. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ дар Тоҷикистон 140 маротиба, аз ҷумла саноати сабук 97, саноати хӯрокворӣ 77 маротиба афзуд. Аз ҷиҳати суръати афзоиши соҳаҳои хоҷагии халқ Тоҷикистон аз нишондиҳандаҳои умумии мамлакат пеш буд. Дар 25 соли

охир ҳаҷми умумии истеҳсолоти саноатӣ 5,1, кишоварзӣ 2,7, боркашонии нақлиёти автомобилӣ 5,2 маротиба зиёд шуд. Саноати Тоҷикистон зиёда аз 90 соҳа ва 400 корхонаи калони саноатиро дар бар мегирифт. Бисёр соҳаҳои асосии саноат, аз ҷумла саноати вазнин (бахусус, электроэнергетика, мошинсозӣ, химия, металлургияи ранга), сабук, хӯрокворӣ босуръат тараққӣ мекард.

Комёбиҳои ҷумҳурӣ дар соҳаи кишоварзӣ низ назаррас буданд. Дар заминаи кооператсияи байнихочагӣ, интегратсияи агросаноатӣ ва фаровон истифода бурдани дастовардҳои илм ва техника кишоварзии Тоҷикистон серсоҳа, интенсивӣ, махсус ва мутамарказ гашт.

Дар соҳаи илм, маориф, тандурустӣ, адабиёт, фарҳанг низ комёбиҳои калон ба даст омаданд.

Дар тӯли як сол Тоҷикистон ҳамон қадар қувваи барқ истеҳсол мекард, ки то солҳои 90-ум аз қувваи барқи Русияи подшоҳӣ 7 маротиба бештар буд. Дар ҷумҳурӣ ба ҳар сари аҳоли нисбат ба Ҳиндустон ва Покистон 10 баробар зиёдтар қувваи барқ истеҳсол карда мешуд; истеҳсоли шохӣ ба ҳар сари аҳоли нисбат ба ИМА 2 баробар, истеҳсоли рағани рустанӣ нисбат ба Фаронса 3 баробар зиёд буд. Агар то Инқилоби Октябр Тоҷикистон қариб ҳамаи маҳсулоти саноатиро аз дигар ҷойи гирифта, худ фақат ашёи кишоварзӣ медод, пас ба 50 мамлакат дастгоҳҳои бофандагӣ, трансформатор, афзорҳои барқӣ, яхдон, металлҳои ранга, нахи пахта, шохӣ, қолин ва дигар маҳсулот мебаровард.

Тоҷикистон аз ҷиҳати масоҳат дар байни дигар ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҷойи ҳаштум ва аз ҷиҳати аҳоли ҷойи нухумро гирад ҳам, солҳои 80-уми асри гузашта аз ҷиҳати истеҳсоли пахта дар ҷойи сеюм, сурма дар ҷойи дуюм, абрешими хом дар ҷойи чорум, анҷибар дар ҷойи якум, рағани рустанӣ дар ҷойи панҷум меистод. Дар ҷумҳурӣ 11 дарсади пахтаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, 3,3 дарсади шохӣ, 3,1 дарсад рағани рустанӣ, 1,1 дарсад консерви меваю сабзавот, 1,3 дарсад газворҳои пахтагин истеҳсол мешуд. Минбаъд ба афзоиши электроэнергетика,

химия, мошинсозӣ, металлургияи ранга, соҳаҳои комплекси агросаноатӣ диққати зиёд дода мешуд.

Дар даштҳои Данғара, Бешкент, Дилварзин, Қародум садҳо гектар замини нав азхуд карда шуданд. Хусусан, ба оқилона истифода бурдани захираҳои қорӣ ва дуруст ҷойгиркунонии қувваҳои истеҳсолии ҷумҳурӣ тавачҷуҳи хос зоҳир мегардад.

Давраи гузариш. Ҳамин тавр, то пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ иқтисодиёти он комплекси ягонаи хоҷагиро бо истеҳсолу коркарди муҳимтарин навъҳои маҳсулот дар бар мегирифт. Акнун вазъият тамоман тағйир ёфт. Дар заминаи давлати пошхӯрдаи Иттиҳоди Шӯравӣ мамлакатҳои нави соҳибхӯриер дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон барпо шуданд. Дар ин маврид бисёр риштаҳои иқтисодие, ки байни шаҳру корхонаҳои мамлакат соҳаҳои тӯлонӣ вучуд доштанд, якбора канда шуданд ва бухрони истеҳсолот ҳамаи давлатҳои собиқ шӯравиро фаро гирифт. Ин ҳолат дар даҳсолаи охир дар Тоҷикистон низ ба пастиавии суръати афзоиши иқтисодиёт, нарасидани маҳсулоти ниёзи мардум, баланд шудани нарху наво оварда расонид. Ба зами ин ҷанги шаҳрвандӣ боиси хароб гардидани садҳо корхонаи саноатӣ, соҳаи кишоварзӣ ва нақлиёт гардида, садҳо ҳазор одам кишварро тарк намуд. Зарари умумии ҷанги шаҳрвандӣ ба хоҷагии халқи ҷумҳурӣ ба андозаи 7 млрд доллари амрикоӣ баҳо дода мешавад.

Дар давраи аз соли 1991 то 1996 ҳаҷми маҳсулоти дохилии мамлакат (ММД) то 58,1 дарсад кам гардид. Соли 2006 ҳаҷми умумии маҳсулот ҳамагӣ 65 дарсади давраи соли 1991-ро ташкил намуд. Созишномаи умумии истикрори сулҳ ва оштии миллӣ дар Тоҷикистон (27-уми июни соли 1997) яке аз роҳҳои муҳими ба низом овардани пешрафти иқтисодӣ гардид.

Махсусан, дар ин давра ба Ватан баргаштани фирориён ва барқароркунии хоҷагии халқ асоси таъмин намудани тараққиёти иқтисодиётро ба амал овард. Аз соли 1997 афзоиши суръати миёнаи солони маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ

(ММД) дар мамлакат ба 8,5 дарсад, истехсолоти саноатӣ 10,1–112 дарсад ва маҳсулоти кишоварзӣ 8,8 дарсадро ташкил намуд. Ислоҳоти иқтисодӣ барои беҳтар гардидани истехсоли маҳсулоти соҳаҳои кишоварзӣ кумак расонид. Дар ин давра қариб 70 дарсади корхонаҳои хурду миёна хусусӣ гардонида шуда, бо фармони Президенти мамлакат 75 ҳазор гектар замин ба деҳқонон тақсим карда шуд. Айни замон зиёда 82 дарсади корхонаҳои хусусӣ гардонида ба кор шурӯъ намуданд ва онҳо бештар аз 200 ҳазор коргарро бо чойи кортаъмин карданд. Пешрафти иқтисодиёти мамлакат солҳои охир ба дараҷаи зисту зиндагонии аҳоли таъсири мусбат расонид. Сатҳи камбизоатии аҳоли аз 81 дарсад (соли 1999) то 27,4 дарсад (соли 2018) паст фурумад. Ислоҳоти иқтисодӣ ба масъалаи ҷалб намудани соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ диққати асосӣ медиҳад, зеро 74 дарсади аҳолии Тоҷикистон дар деҳот зиндагӣ мекунад. Таҷрибаи соҳибкорӣ дар бисёр хоҷагиҳои мамлакат натиҷаи дилхоҳ дода истодааст.

Дар давраи гузариш илму маориф ва соҳаи тандурустӣ хеле коҳиш ёфтанд. Ҳукумати Тоҷикистон барои ба низом овардани соҳаҳои муҳим ва баланд бардоштани дараҷаи донишу маърифати хонандагону донишҷӯён тадбирҳои муҳим меандешад.

Таҷрибаи бисёр давлатҳои нави индустриявӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки танҳо дар сурати ба роҳ мондани пешрафти иқтисодӣ имконияти ба низом овардани на ин ки соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва нақлиёт, балки илму маориф ва тандурустӣ низ ба амал хоҳад омад.

Яке аз комёбиҳои муҳимми замони истиқлолият сохтмони шоҳроҳи автомобилгарди Кӯлоб – Қалъаи Хумб – Хоруғ – Мурғоб – Қулма ва нақби Истиқлол (Анзоб) мебошанд. Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги табиӣ ва корӣ мебошад. Ба қор даровардани корхонаҳои нави соҳаи қорқарди маъдани кӯҳӣ, анҷом додани сохтмони нуругоҳҳои барқи оби Сангтӯда-1, Сангтӯда-2, роҳи автомобилгарди Душанбе – Ҷиргатол – Саритош, бунёди нақбҳои Шахристону Шаршар, Чормағзак ва ғайра боиси ба

дараҷаи баланд тараққӣ кардани иқтисодиёти Тоҷикистон гардид.

Системаи бо ҳам алоқаманди тақсимои ҷамъиятии меҳнатро, ки аз соҳаҳои истеҳсоли ва ғайри истеҳсоли иборат буда, дар ҳудуди мамлакат ё давлат таърихан ташаккул ёфтааст – хоҷагии халқ меноманд. Онҳо дар алоқамандӣ асоси иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як мамлакатро ташкил менамоянд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Хусусиятҳои рушди хоҷагии халқи Тоҷикистонро дар давраи пеш аз инқилоб шарҳ диҳед.
2. Тараққиёти иқтисодиёти ҷумҳуриро дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ тавсиф кунед.
3. Доир ба тараққиёти хоҷагии халқи Тоҷикистон дар замони истиқлолият нақл кунед.
4. Дар асоси маълумоти мавҷуда тараққиёти иқтисодӣ ва фарҳангии ноҳия ё шаҳри худро қайд намоед (шифоҳӣ ё хаттӣ).

§ 22. ҚОНУНИЯТ ВА САМТҲОИ ҶОЙГИРКУНИИ ИСТЕҲСОЛОТ

Шакли қонунияти ҷойгиршавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ ба муносибатҳои бозоргонӣ чӣ гуна алоқаманд мебошад?

Дар ин зербор шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Муайянсозии қонунияти объективии ҷойгиркунӣ ва ташкили ҳудуди истеҳсоли.
- Ҳиссаи беитари истеҳсолоти ҷаҳонӣ ба кадом давлатҳо тааллуқ доранд?
- Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷойгиркунии истеҳсолоти ҷаҳонӣ чӣ нақш дорад?
- Вобастагии ҷойгиршавии қувваҳои истеҳсоли ба муҳити географӣ.

Географияи иқтисодию иҷтимоӣ омӯзишу таҳқиқоти худро танҳо дар ҳолати якранг будани ҳодисаю воқеаҳо маҳдуд намекунад. Вай таҳқиқи объекту ҳодисаҳоро дар ҳолати рушд, алоқамандӣ ва боҳампайвастагӣ омӯхта, истифодаи онҳоро аз

нигоҳи аҳаммияти онҳо барои ҷамъият баҳо дода, ҳамчунин қонуниятҳои объективии ҷойгиронӣ ва ташкили ҳудуди истеҳсолоти ҷамъиятиро низ муайян менамояд.

Тамоми шаклҳои гуногуни ҷойгиршавии қувваҳои истеҳсолкунанда дар Тоҷикистон, ки ба таври муқаррарӣ ва ё аз рӯи нақшаи пешакӣ муайянкарда ба вуқӯъ пайваستاаст, албатта, бо вучуд доштани сабабҳои бавосита ё бевоситаи байни ҳодисаю воқеаҳо, ки аз лиҳози таърихӣ ё дар асоси амалиёти имрӯзаи хочагидорӣ одамон сурат гирифтааст, қонуниятҳои объективии ҷойгиршавии истеҳсолотро дар бар мегирад.

Қонуниятҳои ҷойгиршавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ чунин шакле ба ҳисоб меравад, ки ба қонуни умумии рушди ҷамъият ва дар айни замон ба муносибатҳои бозаргонӣ дар ҳолати гузариш бевосита алоқаманд мебошад. Аз тарафи дигар, онҳо қисми ҷудонашавандаи системаи қонунҳои иқтисодии ҷамъият ва қисмати такмилёфтае ба ҳисоб мераванд, ки ҳолатҳои дигаргуншавию ҳамешагии ҷойгиршавии географии истеҳсолотро дар қаламрави мамлакат ва ноҳияҳои он тасвир мекунад. Ин ҳолат чунин талаботро ба миён мегузорад:

– яқум, алоқамандии хеле зичи ҷойгиршавии қувваҳои истеҳсолӣ бо муҳити географӣ ва вобаста будани баъзе навъҳои истеҳсолот ба шароити махсуси табиӣ ва захираҳои он;

– дуюм, тафовути зиёди ноҳияҳои географӣ аз нигоҳи зичии аҳоли ва дараҷаи рушди қувваҳои истеҳсолкунанда;

– сеюм, гуногун будани алоқамандии соҳаҳои истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ дар сатҳи умумии мамлакат ва ноҳияҳо;

– чорум, вучуд доштани тафовути гуногуни техникаи иқтисодӣ дар байни соҳаҳои истеҳсолӣ.

Тарзи истеҳсолот дар ҳама форматсияҳои ҷамъиятӣ роҳҳои гуногуни ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолотро акс менамояд, вале тафовути он дар замони сармоядорӣ, хусусан ҳангоми ба вуқӯъ пайвастании инқилоби саноатӣ, хеле авҷ гирифт. То як мавриди муайян қорхонаҳои саноатӣ баҳри ба даст овардани фоида ба ягон амали қонуни дуруст ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолӣ риоя накарда, ба захираҳои табиӣ ва муҳити зист хисороти хеле зиёд оварданд. Ин тадбир ҳангоми забт намудани дигар қитъаю мамолик ниҳоят авҷ гирифт. Мустамликадорон бе назардошти қонунҳои ҷойгиркунии истеҳсолот ба таври стихиявӣ беҳтарин

навъи сарватҳои табиатро ғорат карда, қисми зиёди заминҳоро ба макони биёбон ва пайваста авчгирии дигар навъҳои офатҳои табиӣ табдил доданд.

Айни замон дар миқёси хоҷагии ҷаҳонӣ ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолот ва истеҳсоли маҳсулоти ҷаҳонӣ ба уҳдаи давлатҳои абаркудрат рост меояд. Масалан, ҳафт давлати бузург – ИМА, Канада, Англия, Ҷопон, Фаронса, Олмон ва Италия дар қаламрави худ қариб аз 3/4 ҳиссаи тамоми истеҳсолоти ҷаҳониро муттаҳид сохтаанд. Қисми зиёди ин мамлакатҳо корхонаҳои истеҳсолии худро аз ҳисоби манбаҳои сарватҳои арзони табиӣ давлатҳои рӯ ба рушди Осиё, Африқо ва Амриқои Лотинӣ ба роҳ мондаанд.

Дар Давлати Шӯравӣ низ, бо вучуди андешидани як қатор тадбирҳо оид ба дуруст ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда, на ҳама вақт он қонуниятҳо дуруст риоя карда мешуданд. Масалан, калонтарин корхонаҳои соҳаи саноати бофандагии мамлакат дар қисмати ноҳияи марказии Русия ҷойгир шуда, ашёи хом бошад, ба масофаи чандин ҳазор километр аз минтақаҳои Осиёи Миёна кашонида мешуд. Тоҷикистон то пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ 41 дарсади пахтаи маҳиннахи тамоми мамлакатро истеҳсол мекард, вале дар қаламрави ҷумҳурӣ ҳамагӣ 7 дарсади он коркард мешуду бас.

Иқтисодиёти Тоҷикистон дар замони Шӯравӣ, чун дигар давлатҳои собиқи он, дар асоси тартиби ҷойгиркунии сотсиалистии истеҳсолот ривоч меёфт. Ҳоло бисёр соҳаҳои истеҳсолоти саноатӣ дар ҳолати бӯҳрон буда, ба технологияи нав ва кадрҳои баландиқтисос ниёз доранд, зеро маҳсулоти онҳо ба рақобати бозор тоб оварда наметавонад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ, чун дигар давлатҳои рӯбаинкишоф, зарур аст, ки вобаста ба шароити географию таърихӣ ва муассисаҳои истеҳсолӣ модели таракқиёти иқтисодӣ ва ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолоти ба худ хосро интихоб намояд. Чунин тадбир яке аз роҳҳои барқарор намудани истеҳсолоти саноатӣ ва дар ин асос бо ҷойи кор таъмин намудани бекорон ва баргараф намудани кафомонӣ дар ҷумҳурӣ мегардад.

§ 23. САНОАТ

1. Шарҳ диҳед, ки саноат ба кадом соҳаҳо ҷудо мешавад.
2. Махсусгардонӣ ва кооператсиякунони саноат чист?
3. Ба ҷойгиркунони корхонаҳои саноатӣ кадом омилҳо таъсир мерасонанд?

Дар ин зербор шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Саноати Тоҷикистон чӣ гуна ташаққул ёфт?
- Саноати вазнин дар Тоҷикистон чӣ таъсир рушд кардааст ва аз кадом соҳаҳо иборат аст?
- Чӣ гуна рушди соҳаҳои саноат ба муҳити зист таъсири манфӣ мерасонанд?

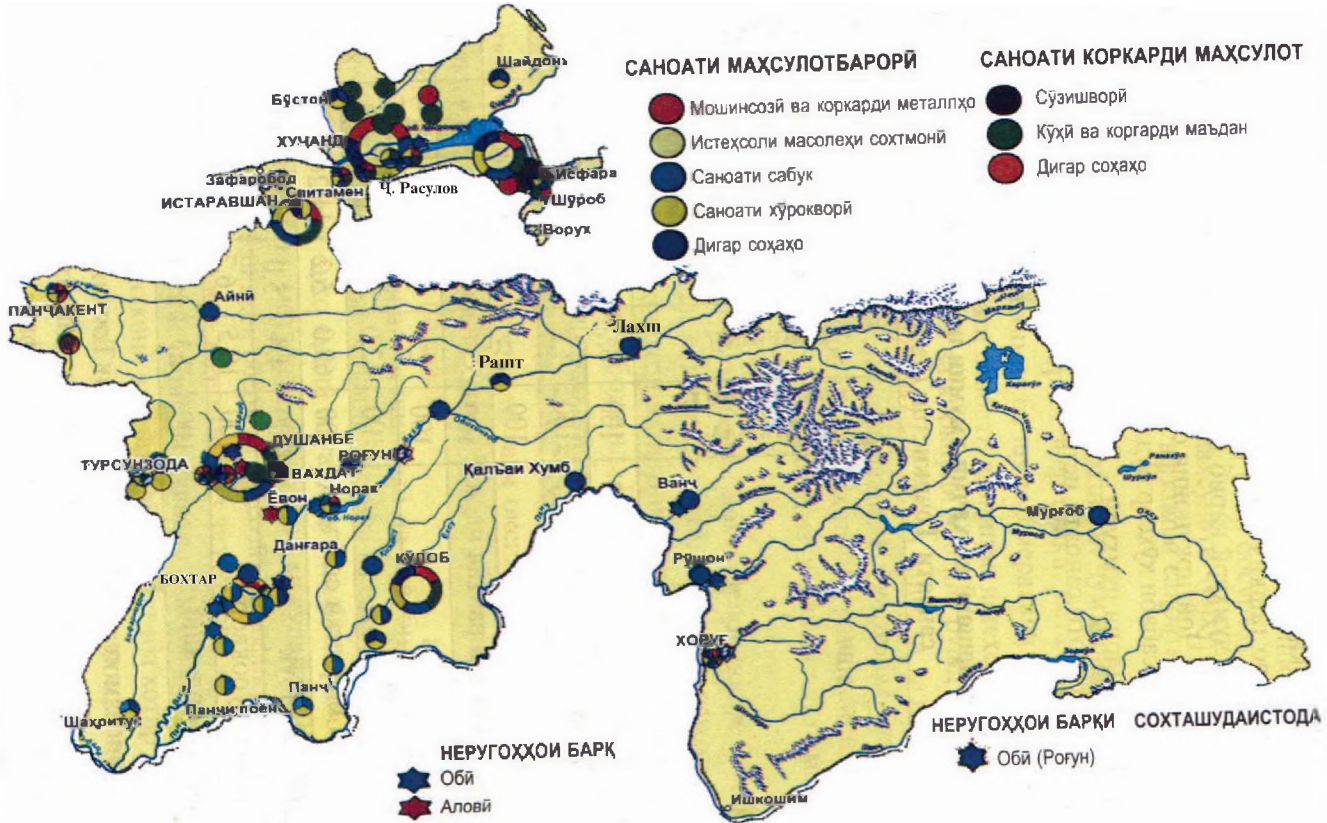
Саноати ҳозираи Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб пурра дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ ба вучуд омадааст. То ин дам дар Тоҷикистон чун як гӯшаи дурдасти Русия, корхонаҳои касбии хурд баргарӣ доштанд. Ҳоло саноат соҳаи асосии хоҷагии халқ буда, қисми зиёди даромади миллии мамлакатро медиҳад.

Дарвоз ноҳияи қадимтарини истихроҷи тилло дар минтақаи Осиёи Марказӣ (асри IV пеш аз миллод) ба шумор меравад. Мувофиқи маълумоти шарқшинос Н. Белинский тиллои хурдӣ дар водиҳои Раит (32 кг 430 гр), Шоҳ-Вахон (24 кг 360 гр), шохоби дарёи Панҷ дар Шугнон (5 кг 648 гр) ёфт шудаанд. Дар қадим ноҳияи асосии истихроҷи саноати нукра дар Осиёи Марказӣ (VII – XI) қони Кӯҳи Сим (Шош) дар Тоҷикистони Шимолӣ ба шумор мерафт.

Саноати Тоҷикистон баъди соли 1990 ба бӯҳрони шадиди иқтисодӣ дучор омад. Сабаби асосии он қанда шудани робитаҳои иқтисодӣ бо дигар давлатҳои собиқ Шӯравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва ҷумҳуриро тарк намудани бисёр коргарону мутахассисон буд.

САНОАТИ ТОЧИКСТОН

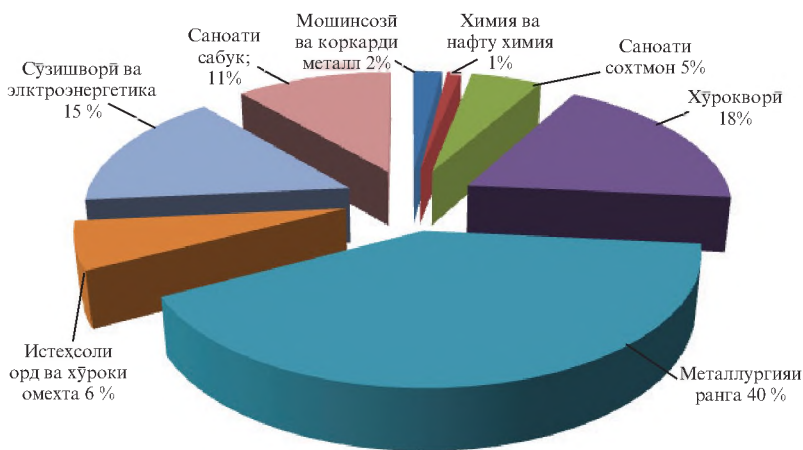

Соли 1997 истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар мамлакат нисбат ба соли 1990 бештар аз 33 дарсад паст фурумад. Дар ин давра истеҳсоли соҳаҳои муҳимми саноатӣ, аз он ҷумла соҳаи металлургӣ қариб 40 дарсад ва саноати сабук то 32 дарсад кам гардид. Ҳаҷми истеҳсоли қувваи барқ нисбат ба соли 90-ум 3,6 млрд. квт соат паст шуд.

Бо вуҷуди ин, дар соҳаҳои истиқлолият корхонаҳои саноатии Тоҷикистон, новобаста ба душвориҳои молиявӣ, таъминот ба ашёи хом, маводди сӯхт ва энергетикӣ, тадбирхоро доир ба танзиму таҷдид ва дар истеҳсолот ҷорӣ намудани технология ва таҷҳизоти нави ҳозиразамон амалӣ намуданд. Таҳлили фаъолияти истеҳсолии корхонаҳои саноатии мамлакат нишон медиҳад, ки соли 2012 ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нисбат ба соли 2000 қариб 175 дарсад зиёд гардид.

Баъди як қатор ҷорабиниҳо соҳаҳои охир рушди соҳаҳои муҳимми саноатӣ ба назар мерасад. Дар ҷумҳурӣ ҳоло зиёда аз 1500 корхона вуҷуд дорад, ки ҳаҷми умумии маҳсулоти онҳо ба миллиардҳо сомонӣ мерасад.

Соҳтори саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Соли 1995 ҳиссаи корхонаҳои бахши ғайридавлатӣ дар истеҳсоли маҳсулоти ҷумҳурӣ ҳамагӣ 3,3 дарсадро ташкил медод ва ин нишондиҳанда соли 2018 бештар аз 60 дарсад расид.

Дар таркиби саноати Тоҷикистон вазни хосси саноати вазнин 62,2 дарсадро ташкил мекунад.

Саноати чумхурӣ қариб пурра дар асоси ашёи хоми маҳаллӣ кор мекунад. Ҷойгиркунонии саноат мувофиқи нақша сурат гирад ҳам, вале аз сабаби кӯҳсор будани Тоҷикистон нобаробар аст. Дар ду шаҳри калонтарини чумхурӣ – Душанбе ва Хучанд қариб 10 дар сади ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ истеҳсол карда мешавад.

Айни замон аз 2/3 ҳиссаи саноати Тоҷикистон дар худуди ноҳияҳои тобегӣ марказ ҷойгир шудаанд. Саноат дар шаҳрҳои хурду миёна: Бохтар, Истаравшан, Исфара, Кӯлоб, Конибодом, Панҷакент, Турсунзода, Норақ низ босуръат тараққӣ карда истодааст.

§ 24. САНОАТИ ВАЗНИН

Саноати вазнин асоси хочагии халқ ва пешрафти илму техника буда, савияи тараққиёти иқтисодии чумхуриро нишон медиҳад. Саноати вазнини Тоҷикистон солҳои охир босуръат инкишоф ёфт ва бештар аз 48 дарсади ҳаҷми ҳамаи маҳсулоти чумхуриро медиҳад. Дар оянда низ тезонидани суръати афзоиши саноати вазнини Тоҷикистон масъалаи хеле муҳим мебошад.

Лугати географӣ

Маҷмӯи соҳаҳои саноатие, ки воситаҳои истеҳсолот (мошина, дастгоҳ ва ғ.) ва ашёи (ашёи хом, сӯзшиворӣ ва ғ.) истеҳсолотро тавлид мекунад, саноати вазнин ном дорад.

Алҳол соҳаҳои асосии саноати вазнини чумхурӣ мошинсозӣ ва коркарди металл, сӯзишвории энергетикӣ, металлургияи ранга, электроэнергетика ва химия ба шумор мераванд. Ин соҳаҳо аз 3/4 ҳиссаи ҳаҷми маҳсулоти саноати вазнинро истеҳсол мекунанд. Саноати масолеҳи сохтмон ва коркарди ҷӯб низ инкишоф ёфтааст.

Мошинсозӣ ва коркарди металл соҳаи саноати вазнин буда, аксар дар шаҳрҳои калон ҷойгир шудаанд. Ин корхонаҳо дастгоҳи бофандагӣ, яхдон, трансформатор, таҳизоти равшанидиҳанда, қисмҳои эҳтиётии тракторҳо, плитаҳои газ, кабел ва дигар маҳсулот мебароранд.

Ҳоло дар асоси металлҳои харидашуда дар корхонаҳои саноати мошинсозӣ ва металлкоркунии мамлакат таҷҳизоти бофандагӣ, кабел, трансформатор, таҷҳизоти корхонаҳои маишӣ, узвҳои эҳтиётии автомобилу трактор истехсол карда мешавад. корхонаҳои калонтарини мошинсозӣ ва металлкоркунӣ дар шаҳри Душанбе – заводҳои «Тоҷик-текстилмаш», «Торгмаш», ҚСШК «Хумо», ҚСШК «Заводи арматурбарорӣ» ш. Душанбе, корхонаи унитарии «Элто», «Тоҷиккабел», ҚСШК «Регар-Кабел» дар ш. Турсунзода, ҚСШК «Тамохуш»-ИГМЗ» ш. Исфара, заводи арматура, дар Хучанд – заводи таъмири автомобил, дар Конибодом – ҚСШК «Бодом» (Автозапчасть) ва «Тоҷиктекстилмаш», дар ш. Кӯлоб заводи таҷҳизоти технологӣ, дар Турсунзода заводи «Стройинструмент» дар Спитамен заводи таҷрибавӣ, ҚСШК заводи электроникӣ «Чароғ»-и Исфара, заводи аппаратҳои пастшиддати Адрасмон, заводи трансформатории шаҳри Бохтар (Кӯрғонтеппа), иттиҳодияи истехсолии (Востокредмет) Металлҳои нодири шарқ дар шаҳри Бӯстон (Чкаловск) ва ғайра мебошанд.

Корхонаҳои мошинсозӣю металлкоркунии ҷумҳурӣ барои ташкили худудии истехсолот ашёи хомро аз Русия, Қазоқистон, Чин ва дигар давлатҳо гирифта, иқтидори истехсолии корхонаҳоро устувор гардонидани истодаанд.

Аз рӯи нақшаи мавҷуда корхонаҳои мошинсозии ҷумҳурӣ вобаста ба вазъи талаботи маҳсулот дар солҳои наздик тамоили истехсолиро дигар намуда, ба васл намудани (ҷамъ намудан) трактору автомобил, автобус ва техникаи маишӣ машғуланд. Масалан, корхонаи муштараки Тоҷикистону Туркия АКИА-АВЕСТО дар шаҳри Душанбе ба истехсоли автобусҳои мусофирбар машғул аст. Иқтидори истехсолии солонааш 250-300 автобус аст. Як қатор корхонаҳо бо истифода аз ашёи маҳаллӣ (алюминий) метавонанд таҳас-суси истехсолии навро ҷорӣ намоянд.

Солҳои оянда рушди мошинсозӣ аз ҳисоби ҷиҳозонидани корхонаҳои мавҷуда, нав кардани техника ва самаранок истифода бурдани иқтидори онҳо амалӣ мегардад. Минбаъд ривҷоддани соҳаҳои саноате, ки металлро кам талаб мекунанд

(асбобсозӣ, электротехника, мошинҳои обёрӣ ва роҳсозӣ), мувофиқи мақсад аст.

Саноати сӯзишворию энергетикӣ аз дахҳо корхона иборат аст, ки бо ангишт, нафт, гази табиӣ ва қувваи об кор мекунад.

Дар ҷумҳурӣ дахҳо кони ангишт ёфт шудааст (ба хотир оваред). Аксари онҳо дар ноҳияҳои кӯҳсори дурдаст ҷойгир шудаанд ва аз ҳамин сабаб истифода намешаванд. Пеш аз кони ангишти Шӯроб соли то 500 ҳазор тонна ангишти бӯр истихроҷ мекарданд. Ангишти Шӯроб ҷун сӯзишворию энергетикӣ дар рӯзгор истифода мешавад. Аз кони Фону Яғноб соли бештар аз 25 ҳазор тонна ангишт мегиранд. Ин кони калонтарини ангишти аълосифати Осиёи Миёна буда, захираи саноати он ба 840 млн тонна мерасад ва дар оянда комилан ба истифода дода хоҳад шуд. Дар солҳои наздик истифодаи васеи кони ангишти Назарайлоқ низ дар назар дошта шудааст. Захираҳои геологӣ ин қон ба 500 миллион тонна расида, сифати ниҳоят баланд дорад. Дар таркиби як тонна ангишт хокистар ҳамагӣ 0,6 дарсадро ташкил медиҳад. Ҳол он ки ин нишондиҳанда дар кони Экибастуз ба 30 дарсад мерасад. Мувофиқи таҳқиқоти як қатор пажӯҳишгоҳҳои Русия сифати антрацити кони Назарайлоқ ба худ ҳамто надорад ва танҳо дар Ветнам кони Ха-Тау ба он монанд аст. Дар таркиби ангишти Назарайлоқ боз дахҳо навъи элементҳои дигари нодиро камёфт муайян карда шудаанд.

Нафт дар ҷумҳурӣ нисбатан кам аст. Онро каму беш дар Тоҷикистони Шимоли (қонҳои Равот, Айритон, Ниёзбек, Маданият, Маҳрам, Қонибодом) ва Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ (Кичикбел, Шоҳамбарӣ, Бештентак, Оқбошадир) истихроҷ мекунад. Нафти Тоҷикистон қатрон ва сулфури бисёр дошта, сифаташ нисбатан паст мебошад. Он барои истеҳсоли битум истифода шуда, ашёи беҳтарин барои мумфаршқунии роҳ мебошад. Нафтро дар замони Шӯравӣ ба заводҳои қорқарди нафти Ўзбекистон (Андичон) ва Туркманистон (Чорҷӯй) мефиристонданд.

Қонҳои асосии гази ҷумҳурӣ Андигон, Сулдузӣ, Ҳочасартез ва Ғайра мебошанд. Солҳои охир дар Тоҷикистон ҳамагӣ

18,3 млн. м³ газ ва 28,8 ҳазор тонна нафт истихроҷ шуд. Ин талаботи ҷумҳуриро қонё карда наметавонад, бинобар ин тавассути қубур аз дигар давлатҳо газ гирифта мешавад. Вале аз рӯи таҳқиқоти геологҳо захираи умумигеологии нафт ба 467 млн тонна ва газ ба 1036 млрд. м³ баҳо дода мешавад.

Ҳоло дар ҳудуди Тоҷикистон зиёда аз 100 мавзеи эҳтимолии нафту газдор муайян карда шудааст, ки аксари онҳо дар қисми ҷануби ғарбии ҷумҳури ҷойгир шудаанд.

Тавре қайд шуд, Тоҷикистон захираҳои зиёди гидроэнергетикӣ дорад, ки ҳанӯз пурра истифода намешаванд. Дар баробари неругоҳҳои барқи аловӣ дар ҷумҳури ҷандин неругоҳҳои қалони барқи обӣ мавҷуданд, ки якҷоя сола тақрибан 17 млрд. квт/соат қувваи барқ истеҳсол мекунад, ки зиёда аз 90 дарсадаш ба ҳиссаи неругоҳҳои барқи обӣ рост меояд. Алҳол ҷумҳури нисбати Латвия 2,7 баробар, Қирғизистон 1,7 баробар ва Туркменистон 1,2 баробар зиёдтар қувваи барқ истеҳсол мекунад. Ба ақидаи олимони иқтисодии потенциалии дарёҳои Тоҷикистон сола ба 527 млрд. квт/соат қувваи барқ баробар мебошад (қиёс қунед), ки ин барои боз ҳам инкишоф додани гидроэнергетика шароити мусоид фароҳам меорад.

Дар байни давлатҳои Осиёи Миёна Тоҷикистон аз ҷиҳати захираи гидроэнергетикӣ ҷойи аввалро мегирад (ба ҳиссаи он 54 дарсад рост меояд). Захираи об ба 1 метри мураббаъ дар Тоҷикистон аз ҳисоби миёнаи ИДМ 13 баробар бештар аст.

Агар дар Тоҷикистон ба ҳар як километри мураббаъ майдони он 2100 квт/соат гидроэнергия рост ояд, пас ин нишондиҳанда дар Қирғизистон ба 720, Ўзбекистон – 197 ва Туркменистон ба 49 квт/соат баробар аст. Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар дарёҳои Тоҷикистон НБО-ҳои «Дӯстии халқҳо», Сарбанд, Марказӣ, Норақ, Бойғозӣ, қаторнеругоҳҳои Варзоб, Вахш сохта шудаанд. Неругоҳи барқи обии Норақ асоси комплекси минтақавию территориявии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КМТТҶ) мебошад. Дар ин ҷо дар заминаи қувваи арзони барқ соҳаҳои истеҳсоли нуриҳои минералӣ, алюминий, металлҳои ранга ва нодир рушд меёбад.

Иқтидори неругоҳи барқи оби Роғун, ки сохтмонаш давом дорад, 3,6 млн. квт/соат аст. Баландии сарбанди он 335 м буда, аз манораи машҳури Эйфели Париж баландтар мебошад. НБО-и Роғун соле 13 млрд. квт/соат (НБО-и Норак 11,2 млрд. квт/соат) қувваи барқ истеҳсол хоҳад кард. Масоҳати обанбори он 160 км², чуқуриаш 300 метр аст. Ин калонтарин неругоҳи барқи оби Осиёи Марказӣ буда, барои тезонидани суръати сохтмони он дигар давлатҳо низ ёрии амалӣ мерасонанд.

Расми 24. НБО-и Роғун

Дар айни замон сохтмони НБО-и Сангтӯда-1 ва Сангтӯда-2 ба итмом расида, ду агрегати НБО-и Роғун ба истифода дода шуд.

Қувваи барқе, ки неругоҳҳои барқи оби ҷумҳурӣ истеҳсол мекунанд, дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагӣ истифода мешавад. Арзиши 1 квт/соат қувваи барқи каторнеругоҳҳои Вахш аз дигар манбаи неруҳои барқӣ хеле арзон мебошад. Оянда дар дарёҳои Вахш ва Панҷ истоғҳои барқи оби нав сохта хоҳанд шуд. Сохтмони неругоҳи барқи оби Даштиҷум бо иқтидори 4 млн. квт/соат имконият медиҳад, ки Ҷумҳурии Ислондӣ Афғонистон низ дар оянда бо қувваи барқ таъмин карда шавад.

Солҳои охир ғайри неругоҳи барқи оби Помир-1, боз якчанд неругоҳҳои хурди барқӣ дар дарёҳои Ванҷ, Сурхоб, Кофарнихон, Бартанг ба қор даромаданд. Хусусияти муҳимми сохтмони неругоҳҳои барқи обӣ аз он иборат аст, ки обанборҳои онҳо ғайр аз истеҳсоли қувваи барқ, инчунин барои идоракунии маҷрои рӯдҳо, пешгирии обҳезӣ, обёрикунии заминҳои қорам ва бо об таъмин намудани шаҳру деҳаҳо шароит фароҳам меоранд.

Металлургияи рангаи Тоҷикистон як қатор корхонаҳои калонро дар бар мегирад, ки маъдан истихроҷ намуда, концентрат истеҳсол мекунанд. Ин корхонаҳо силсилаи коркарди пурра надоранд: маҳсулоти онҳо ба дигар ноҳияҳо фиристода мешавад (дар он ҷо аз концентрат ғайр аз металлҳои асосӣ элементҳои нодир низ мегиранд). Корхонаҳои асосии истихроҷи маъдани металлҳои ранга дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Тоҷикистони Марказӣ ҷойгир мебошанд. Конҳои металлҳои рангаи Тоҷикистон дар ҷойҳои душворгузари кӯҳ воқеъ гаштаанд ва хусусияти комплексӣ доранд.

Ҳоло дар ҷумҳурӣ панҷ корхонаи саноати истихроҷи маъданҳои кӯҳиро корхонаҳои муваффақ мешуморанд, ки ба онҳо корхонаҳои Апреловка, Зарафшон, Пакрут, Анзоб ва Адрасмонро мансуб донистаанд.

Корхонаи «Апреловка» – корхонаи муштараки Тоҷикистону Канада буда, дар қисми шимолии ҷумҳурӣ, дар шаҳраки Консои вилояти Суғд ҷойгир шудааст. То соли 1985 дар ин корхона истихроҷи руҳи кӯрғошим (сурб) ба роҳ монда шуда буд. Баъдан дар заминаи тиллои мавҷудбудаи таркиби ин кон корхонаи истихроҷи тиллои Қайроққум ташкил гардид. Соли 1995 дар асоси ҳамин корхона, корхонаи муштараки «Апреловка» ташкил гардид, ки 51% ҳиссаи сармояи он ба Тоҷикистон ва 49% ба ширкати канадагии Gulf мансуб аст. Ашӯи хом барои ин иншоот маъдани конҳои Апреловка, Қизил-Чека, Бургунда, Иккижелон ва ғайра мебошанд. Дар ин корхона маъдан бо усули кушод истихроҷ карда мешавад. Инчунин омехтаи тилло ва нукра низ истеҳсол мешавад. Иқтидори истеҳсолии он 180 ҳазор тонна маъдан дар як сол мебошад.

Ҷамъияти сахомии шакли кушодаи (ҶШК) корхонаи муштараки «Зарафшон» корхонаи муштараки Тоҷикистону ширкати – (Сзитсин)-и Чин буда, 30% ҳиссаи он ба Тоҷикистон ва 70% ба Ҷумҳурии мардумии Чин мансуб аст. Бузургтарин корхонаи истихроҷи тиллои ҷумҳурӣ буда, сикли пурраи истеҳсоли дорад, ки зинаи истихроҷ, коркард ва истеҳсоли маҳсулоти тайёрро (хиштҳои рехташудаи тилло (слитка)-ро дар бар мегирад. Ин корхона моҳи сентябри соли 1995 ташкил шудааст, ки дар заминаи маъдани конҳои «Ҷилав» ва «Тарор»-и шаҳри Панҷакенти вилояти Суғд фаъолият менамояд. Зиёда аз

70 % тиллои дар мамлакат истехсолшуда ба ин корхона рост меояд.

Корхонаи истихроҷи тиллои «Пакрут» (Ваҳдат) пурра хосси давлати Чин буда, ба ширкати China Njnfertjus Gjold тааллуқ дорад ва фаъолиятро соли 2016 оғоз намудааст.

Яке аз корхонаҳои дигари саноати маъдани кӯҳӣ комбинати маъдантозакунии Адрасмон мебошад. Ин корхона соли 1970 дар асоси комбинати Қарамазор кушода шуд ва соли 1994 ба истихроҷ ва коркарди маъданҳои нукраю рух махсусгардониди «Адрасмон» номгузорӣ шудааст. Ҳоло 100% саҳмияҳои он ба ширкати қазоқистонии «Казинвестминерал» мансуб аст. Комбинат дар шаҳраки Адрасмони вилояти Суғд ҷойгир буда, дар заминаи кони маъдани Кони Мансури Шарқӣ фаъолият дорад.

Расми 25. Заводи алюминии тоҷик

Комбинати маъдантозакунии «Анзоб» корхонаи муштаракӣ Тоҷикистону Амрико буда, сурмаю симоб истихроҷ мекунад ва дар водии Зарафшон ҷойгир шудааст. Маҳсулоти он пештар ба шакли концентрат ба заводи металлургии Қадамҷойи Ҷумҳурии Қирғизистон барои коркард фиристода мешуд. Ҳоло бошад, маҳсулотро ба Чин мефурушад. Танҳо дар шаш кони сурмаи водии Зарафшон 80 фоизи захираи сурмаи минтақаи Осиёи Марказӣ маҳфуз аст.

Корхонаи асосии металлургияи рангаи ҷумҳурии Заводи алюминии Тоҷикистон мебошад. Завод дар шаҳри Турсунзода ҷойгир шудааст. Соли 1975 дар завод аввалин металл гудохта шуд. Заводи алюминий яке аз корхонаҳои калонтарини ҷаҳон буда (12 корпус дорад), ба вазъи экологии нохияҳои атрофи ҷумҳурии таъсири манфӣ мерасонад. Бештар аз 90 дарсади

маҳсулоти завод навъи аъло мебошад. Завод бо қувваи барқи неругоҳи барқи оби Норақ кор мекунад. Алҳол ашъи хомро барои завод аз дигар кишварҳо дастрас мекунанд. Баъди азхуд шудани кони нефелину сиенити Турпӣ (ноҳияи Рашт) завод бо ашъи хоми маҳаллӣ таъмин мегардад. Дар завод мутахассисони маҳаллӣ кор мекунанд.

Металлургияи сиёҳ дар Тоҷикистон ба талабот ҷавобгӯй нест. Танҳо дар заминаи як қатор заводҳои мошинсозӣ истехсолоти рехтагарӣ ба роҳ монда шудааст.

Дар ҳудуди Тоҷикистон якчанд кони маъдани оҳан муайян карда шудааст, ки барои ташаккули сикли пурраи металлургӣ (таъсиси фабрикаи маъдангудозӣ, печҳои электроплавикӣ ва ғайра) имконият медиҳад. Кони маъдани оҳани Чоқадамбулок захираи зиёд (аз рӯйи категорияи саноатӣ бештар аз 60 млн тонна) ва мавқеи мувофиқи иқтисодию географӣ дошта, начандон дургар аз шаҳри Хучанд воқеъ гардидааст. Таҳқиқот нишон доданд, ки хангоми сохтмони корхона дар базаи кони мазкур имконият ҳаст, ки усули истехсоли металл бе истифода аз кокс ба роҳ монда шавад.

Саноати химияи Тоҷикистон соҳаи нав аст ва он аз чандин корхонаҳо иборат мебошад. Корхонаҳои аз ҳама калонтарини ин соҳа Заводи нуриҳои азотии Вахш (Левакан) ва Заводи электрохимиявии Ёвон мебошанд. Ин корхонаҳо дар асоси қувваи барқи аммиак, карбамид, хлор, содаи каустикаӣ мебароранд. Маҳсулоти ин корхонаҳоро дар саноат ва соҳаҳои кишоварзии на фақат Тоҷикистон, балки давлатҳои ҳамсоя низ кор мефармоянд. Дар ҷумҳурӣ барои ривочи соҳаҳои саноати гидролизӣ (дар асоси ғӯзапоя) имкониятҳои калон мавҷуданд.

Саноати коркарди ҷӯб нисбатан суст рушд ёфтааст. Вай асосан қуттиҳои ҷӯбин, мебел, плахтаҳои тахтагиرو истехсол мекунад. Корхонаҳои ин соҳа дар шаҳрҳои Душанбе ва Хучанд ҷойгир мебошанд. Саноати коркарди ҷӯб дар асоси ашъи хоми аз дигар кишварҳо овардашуда кор мекунад, зеро дар Тоҷикистон майдони ҷангал хеле кам аст.

Саноати масолеҳи сохтмон барои тезонидани суръати индустрикунонии ҷумҳурӣ, бо манзил таъмин кардани аҳоли, сохтмони шаҳрҳо, роҳ ва ғайра зарур аст. Ин соҳаи саноат ашъи хоми маҳаллӣ: гач, рег, оҳак, доломит, санг, гил ва ғайраро кор

мефармояд. Захираи ин ашё дар Тоҷикистон ниҳоят зиёд аст. Корхонаҳои ин соҳаи саноат семент, шифер, сафоли бомпӯшӣ, маснуоти оҳанубетонӣ, лӯлаҳои асбосементӣ, тахтадевор ва ғайра истехсол мекунанд.

Корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмон бисёр буда (заводи сементи Душанбе, комбинати масолеҳи бинокории Душанбе, заводҳои оҳанубетонии Душанбею Хучанд ва ғайра), қариб дар ҳамаи ноҳияҳо ҷойгир шудаанд. Солҳои охир сохтмони заводҳои хишт аз сари нав авҷ гирифта истодааст. Заводи сементи Душанбе солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ сохта шудааст. Иқтидори он ба 1 млн тонна семент баробар аст, вале ҳоло иқтидори он хеле паст шуда, истехсоли солонаи он зиёда аз 350 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад. Комбинати масолеҳи бинокории Душанбе бошад, вобаста ба талабот истехсоли маҳсулотро зиёд намуда истодааст. Корхонаҳои нави сементбарорӣ дар ноҳияи Ёвон, шаҳри Ваҳдат ва вилояти Суғд бо иқтидори миёна ба кор даромадаанд.

Дар ҷумҳурӣ як қатор комбинатҳои калони хонасозӣ ва заводҳои конструксиаи оҳанубетонӣ таъмири худро интизоранд, ки дар натиҷа кори сохтмони манзил пеш хоҳад рафт. Барои аз деворҳои яклухт сохтани бинои истиқоматие, ки 60 ҳуҷра дорад, як моҳ зарур аст (ҳамин навъ хонаро аз хишт дар ду моҳ месозанд).

Дар шаҳри Хучанд заводи шиша мавҷуд аст, ки он бонкаҳои консерв, шишаи тиреза, блокҳои шишагин истехсол мекунад. Дар шаҳри Турсунзода чанд сол боз заводи истехсоли зарфҳои чинӣ амал мекунад ва солҳои охир сифати маҳсулоти он хеле беҳтар гардид.

Саноат ва муҳити зист. Пайдоиши соҳаҳои саноат дар пешрафти ҷамъияти инсонӣ нақши хеле бузург бозид. Инқилоби илмӣ-техникӣ ба ҳар восита ба рушди саноати тамоми давлатҳои дунё таъсири мусбат расонид. Ин суръати рушд дар асри ХХ ба авҷи баланд расид. Маҳсусан, баъди Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ соҳаҳои боз ҳам мураккаби саноат пайдо шуданд. Ба ин пеш аз ҳама саноати давлатҳои ИМА, Ҷопон, собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва Олмон мисол шуда метавонанд. Суръати рушди баланди саноати Ҷопон боиси ифлос шудани муҳити атроф гардид. Аз ҳама бештар таъсири манфӣ ба

мухити зист корхонаҳои саноати металлургияи сиёҳу ранга, химия, нафту химия, энергетикӣ, коғазу селлюлоза мерасонанд. Партовҳои асосии ин соҳаҳои саноатро ба атмосфераи газии карбон, ангидриди сулфур, туршии нитроген ва ғайра ташкил мекунад. Мувофиқи ҳисоби олимон аз соли 1905 то 1965 партовҳои газии сулфур то 4 баробар афзуд ва ҳоло бошад, зиёда аз 150 млн тоннаро ташкил медиҳад. Аз ин миқдор 110 млн тоннаи он (бештар аз 70 дарсади ҳаҷми умумии партовҳои газии сулфур) ба давлатҳои Аврупо, ИМА ва Канада роғ меояд.

Ифлосшавии ҳавои атмосфера на танҳо ба саломатии инсон, балки ба иқтисодиёт низ зарари зиёди моддӣ мерасонад. Масалан, дар фазои зиёд шудани концентрати газии сулфур боиси афзудани суръати зангзании металл, вайроншавии биноҳо, ёдгориҳои меъморӣ ва паст шудани сифати маҳсулоти саноатӣ мегардад. Муайян карда шудааст, ки дар ноҳияҳои саноатӣ занг задани пӯлод то 20 баробар ва вайроншавии алюминий то 100 маротиба нисбати ноҳияҳои кишоварзӣ тезтар ба амал меояд.

Партовҳои корхонаҳои саноатӣ ба фазо ва об боиси дар масофаи хеле зиёд ифлосшавии мухити зист мегарданд. Масалан, муқаррар карда шудааст, ки партовҳои корхонаҳои Олмон ва Британияи Кабир ба масофаи зиёда аз 1000 км то давлатҳои нимҷазираи Скандинавия ва аз ҳудуди ИМА бошад, то Канада мерасад. Ин ҳолат хангоми боришот яке аз сабабҳои ба амал омадани боронҳои кислотагӣ низ мегардад, ки он ба олами наботот ва зироатҳои кишоварзӣ зарари калони моддӣ мерасонад. Корхонаҳои саноатӣ яке аз манбаъҳои асосии ифлосшавии оби ҷӯю дарё ва баҳру уқёнусҳо низ мебошанд. Дар Аврупои Ғарбӣ номи дарёи Рейн маънои шаффофро дорад. Ҳоло оби ин дарё ранги сиёҳтобро гирифтааст.

Чанде пеш матбуоти хориҷӣ дар бораи маҳв гардидани набототу ҳайвонот дар яке аз бехтарин ва зеботарин кӯлҳои Амрикои Шимолӣ – кӯли Эри хабар дода буданд. Маълум шуд, ки корхонаҳои саноатии коммуналӣ ба ин кӯл соли зиёда аз 50 млрд литр партовҳои химиявӣ мерехтаанд. Аз партовҳои нафт ва саноати коркарди нафт бошад, бештар баҳрҳои Миёназамин, Балтика ва баҳри Шимолӣ зарар мебинанд. Дар натиҷаи партофтани ин гуна партовҳо дар зарфи 30 соли охир

захираҳои моҳии баҳри Миёназамин то 80 дарсад кам шудааст. Муқаррар карда шудааст, ки 1 тонна нафт то 12 км³ оби баҳру уқёнусро ифлос мекунад.

То давраи пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ тамоми корхонаҳо дар Тоҷикистон кор мекарданд ва дараҷаи партовҳои саноатӣ ба фазо ва ҷӯю дарёҳо хеле баланд буд. Шаҳри Душанбе бошад, дар солҳои 80-уми асри гузашта аз ҷиҳати ифлосии фазои атмосфера дар қатори шаҳри Нью-Йорк (ИМА) меистод. Айни замон қисми зиёди корхонаҳои саноатӣ бо иқтидори ками худ кор мекунанд ва дараҷаи ифлосшавии обу ҳаво нисбатан паст шудааст. Бо вучуди ин, корхонаҳои саноати металлургияи ранга (Заводи алюминии шаҳри Турсунзода, комбинати кӯҳии Анзоб, корхонаҳои истихроҷи маъдани кӯҳӣ), неругоҳи аловии Душанбе, химия (Заводи электрохимиявии Ёвон, Заводи нуриҳои азоти Вахш), инчунин корхонаҳои саноати масолеҳи бинокорӣ, хоҷагиҳои коммуналӣ ҳоло ҳам ба миқдори зиёд ҳавои атмосфера ва оби дарёҳоро бо партовҳои саноат ифлос мекунанд. Қисми зиёди ин корхонаҳо бо таҷҳизоти кӯҳна кор карда, дар атрофи худ минтақаҳои санитарии муҳофизатӣ надоранд.

Солҳои охир зиёд шудани миқдори нақлиёти автомобилӣ боиси ташвиши аҳоли гардидааст. Танҳо дар Душанбе бештар аз 83% ифлоскунии фазои атмосфера ба ҳиссаи нақлиёти автомобилӣ рост меояд.

Яке аз роҳҳои муҳими беҳтаркунии фазои атмосфера ва тозагии оби кӯлу дарёҳои кишвар – ба таври кулӣ нав кардани технологияи корхонаҳои мавҷуда ва дар ҳама шаҳрҳо таъмиру аз нав сохтани иншооти обтозакуни мебошад.

Саноати вазнин асоси хоҷагии халқ ва пешрафти илму техника буда, савияи тараққиёти иқтисодии ҷумҳуриро нишон медиҳад. Ҳоло дар ҳудуди Тоҷикистон зиёда аз 100 мавзеи эҳтимолии нафту газдор муайян карда шудааст. Дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ Тоҷикистон аз ҷиҳати захираи гидроэнергетикӣ ҷойи аввалро мегирад (ба ҳиссаи он 54 дарсад рост меояд). Корхонаҳои асосии истихроҷи маъдани металлҳои ранга дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Тоҷикистони Марказӣ ҷойгир мебошанд.

1. Кадом соҳаҳои саноати вазнини ҷумҳурӣ босуръат тараққӣ мекунанд ва чаро? 2. Фаҳмонед, ки кадом корхонаҳои саноати вазнини ҷумҳурӣ аҳаммияти маҳаллӣ ва байналмилалӣ доранд. 3. Оё роҳҳои пешгирии ифлоскунии муҳити зист дар ҷумҳурӣ вуҷуд доранд?

1. Хусусияти соҳаи электроэнергетикаи ҷумҳуриро фаҳмонед ва оид ба суръат ва дараҷаи тараққиёти соҳаҳои он маълумот диҳед. 2. Сохтори мошинсозии ҷумҳуриро шарҳ диҳед. 3. Саноати химия ва металлургияи рангаро тавсиф кунед. 4. Дар ноҳия (шаҳр)-и шумо кадом корхонаҳои саноати вазнин мавҷуданд?

1. Аз атлас ва харита истифода намуда, дар харитаи тарҳӣ ҷойгиршавии неругоҳҳои барқиро гузаронед.

1. Оё сохтмони корхонаҳои саноати вазнин дар Тоҷикистон зарур аст? 2. Ба фикри шумо, сохтмони кадом навъи неругоҳҳои барқӣ дар Тоҷикистон самараноканд? 3. Кадом корхонаҳо ба муҳити зист бешитар таъсири манфӣ мерасонанд?

§ 25. КОМПЛЕКСИ КИШОВАРЗИЮ САНОАТӢ

1. Соҳаҳои асосии комплекси кишоварзӣю саноатро номбар кунед. 2. Вазифаи асосии комплекси кишоварзӣю саноат аз чӣ иборат аст ва шартҳои мавҷудияти он кадомҳоянд?

3. Шумо оид ба маҳсусгардонии минтақавии кишоварзӣ чиро медонед? Кишоварзӣ аз саноат чӣ фарқ дорад?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чихо маълумот пайдо мекунед?

- Комплекси кишоварзӣю саноатӣ чист?
- Структураи кишоварзӣю ҷумҳурӣ чӣ гуна аст?
- Кишоварзӣ дар рушди соҳаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ чӣ нақш дорад?
- Оё фаъолияти кишоварзӣ ба муҳити зист таъсир мерасонад?

Комплекси кишоварзӣю саноат (ККС) қисми муҳимми комплекси хоҷагии халқи Тоҷикистон буда, дар соҳаҳои он аз 3/4 ҳиссаи даромади ҷумҳурӣ истехсол карда мешавад. Ба ин соҳаҳои муҳим қариб 15 дарсади фондҳои асосӣ, 22,7 дарсади

фондҳои асосии истеҳсоли ва 60 дарсади аҳолии бевосита дар иқтисодиёти ҷумҳури машғулбуда рост меоянд.

Дар ҳаёти комплекси кишоварзӣ саноат (ККС) соҳаи истеҳсолоти моддиро ҷудо мекунад:

1) Соҳае, ки барои кишоварзӣ заминҳоро тайёр мекунад (сохтмони деҳот, мошинсозии кишоварзӣ, истеҳсоли нуриҳои маъданӣ, моддаҳои захрдор, мелиоратсия, таъминоти моддию техникаӣ ва ғайра);

2) Соҳаҳои ниғадорӣ, кашондан ва коркарди ашёи хоми кишоварзӣ (саноати сабук, хӯрокворӣ ва хӯроки омехтаи чорво). Ин соҳаҳои ККС вобаста ба таркиб ва дараҷаи рушд хеле гуногун мебошанд.

Дар Тоҷикистон соҳаи якуми ККС нисбатан суст тараққӣ кардааст. Талабот ба маҳсулоти ин соҳа асосан дар натиҷаи овардани маҳсулот аз дигар кишварҳо коней гардонда мешавад. Корхонаҳои нисбатан калони ин соҳа инҳоянд: заводҳои нуриҳои азотии Вахш, «Душанбеселмаш», «Тоҷиксемент», заводи таҷрибавии Спитамен ва якчанд корхонаҳои нави шахсӣ. Маҳсулоти ин корхонаҳо дар дохили ҷумҳури истифода мешаванд.

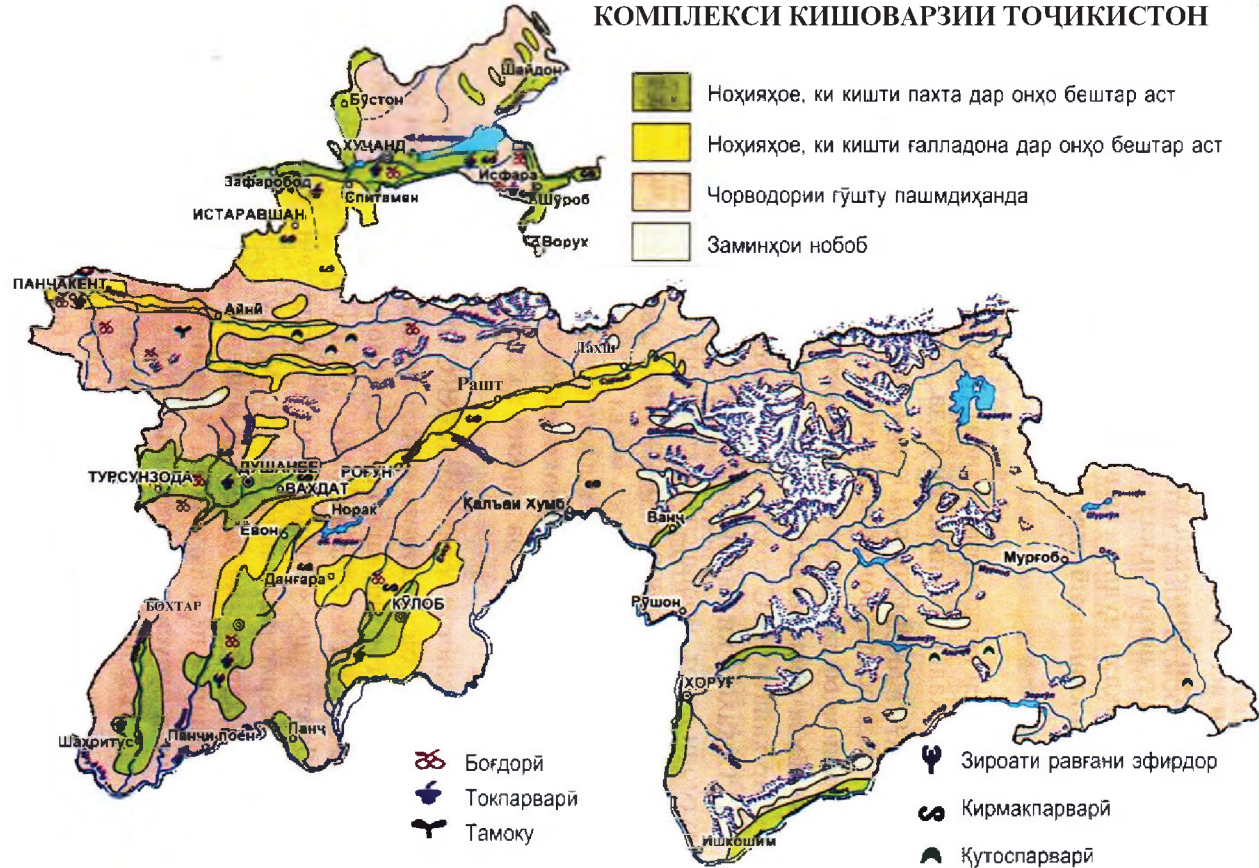
Кишоварзӣ пеш аз замони Ҳокимияти Шӯравӣ соҳаи асосӣ бошад ҳам, хусусияти истеъмоли дошт. Танҳо дар Тоҷикистони Шимолӣ баъзе навъҳои маҳсулот (пахта, мева) фурӯхта мешуд.

Тули солҳои минбаъда дар Тоҷикистон истеҳсолоти бузурги механиконидаи серсоҳаи кишоварзӣ ба роҳ монда шуд. Ҷиҳати хоси рушди кишоварзӣ ҷумҳури суръатафзоӣ, мутамарказонӣ ва маҳсусгардонӣ дар асоси кооператсияи байниҳочагӣ ва интегратсияи агросаноатӣ мебошад.

Дар соҳаи кишоварзӣ ҷумҳури ҳаҷми маблағгузорӣ меафзояд, ки он боиси мустаҳкам шудани заминаи моддию техникаи кишоварзӣ мегардад. Солҳои охир ба инкишофи комплекси кишоварзӣ саноати мамлакат диққати асосӣ дода мешавад.

Шароити табиӣю географии Тоҷикистон барои парвариши зироатҳои гармидӯст ва соле рӯёнидани 2-3 ҳосил мусоид аст, вале масоҳати заминҳои кишоварзӣ Тоҷикистон 4,2 млн. га аст ва 20 дарсади он кишт карда мешавад (дар ИДМ – 40,7 дарсад). Дар аксари ноҳияҳои Тоҷикистон боришот кам аст, бинобар ин, кишти зироат асосан обёрии сунъиро талаб мекунад.

КОМПЛЕКСИ КИШОВАРЗИИ ТОЧИКИСТОН

Солҳои охир дар сохтори киштзорҳои ҷумҳурӣ тағйироти ҷиддӣ ба вуҷуд омад. Агар то давраи Ҳокимияти Шӯравӣ 88,6 дарсади киштро ғалла ва 7,5 дарсадро зироатҳои техникӣ (пахта – 5,4 дарсад) ташкил диҳад, пас ҳоло ин рақамҳо мувофиқан 50,1 ва 27,7 (пахта – 23,9 дарсад) дарсад мебошанд. Дар ин муддат ҳиссаи кишти картошка, сабзавоту зироати полизӣ ва рустаниҳои рағандор кам шуд, вале ҳуроки чорво аз 2,7 то 10,1 дарсад афзуд (ҷад. 4). Пешбинӣ шудааст, ки дар оянда чунин соҳаҳои кишоварзӣ, аз қабилӣ боғутоқдорӣ, сабзавоткорӣ ва ситруспарварӣ ривоч дода шаванд.

Дар рушди соҳаи кишоварзӣ ирригатсия ва мелиоратсияи замин низ нақши муҳим дорад. Мафҳуми ирригатсия ҳамаи роҳҳои мансуб ба обёриро дар бар мегирад (сохтмони каналҳо, обанборҳо, гидроузелҳо, истгоҳҳои насосӣ, захбурҳо, корезҳо).

Мелиоратсия ғайр аз ирригатсия, инчунин аз тахту ҳамвор кардани замин, шӯршӯӣ, захгурезонӣ ва дигар амалиётҳо иборат аст.

Киштзорҳои обёришаванда дар Тоҷикистон таърихи чандинасра доранд. Дар натиҷаи кофтукови археологӣ каналҳои қадим – Ғӯлакандоз (ноҳияи Ҷаббор Расулов), Булунгур ва Тӯксанкорез (шаҳри Панҷакент), Чузӣ, Говкуш ва Шоҳмансур (водии Ҳисор), Ҷӯйбор, Шаҳритус, Ҳошодӣ (водии Вахш) муайян карда шуданд, ки аз дараҷаи баланди обёрии сунъӣ шаҳодат медиҳанд.

Солҳои охир дар ҷумҳурӣ зиёда аз даҳ ҳазор иншооти гуногуни гидротехникӣ, бештар аз 30 ҳазор км канали магистралӣ ва 7 ҳазор км захбур сохта шуд. Захбурҳои болопӯшида низ зиёд гаштанд. Дар ҷумҳурӣ даҳҳо стансияи обкашӣ кор мекунанд. Сохтмони обанборҳои Муъминобод, Селбур, Каттасой, Қайроққум, Норақ вазъи обёрии киштзорҳоро хеле беҳ гардонд. Алҳол дар Тоҷикистон масоҳати заминҳои обӣ 738 ҳазор гектарро ташкил медиҳад. Дар ҷумҳурӣ барои зиёд кардани заминҳои обӣ имконияти зиёд аст. Масоҳати заминҳои барои кишт мувофиқ 901,1 ҳаз. гектарро ташкил медиҳад (якҷоя бо адирҳо тақрибан 1 млн. га). Ба кор андохтани заминҳои нав, бахусус дар водии Бешкент авҷ

гирифтанд. Азхудкунии даштҳои Данғара, Ашт ва Қародум идома дорад.

Рушди минбаъдаи мутамарказонӣ ва махсусгардонии истеҳсоли кишоварзӣ, инчунин зиёд намудани иқтидори он на фақат барои афзоиши маҳсулот ва беҳтар шудани сифати он заминаи мусоид фароҳам меорад, балки боиси тағйироти иҷтимоии деҳот низ мегардад. Баробари тараққиёти соҳаҳои ККС дар деҳот роҳҳои нав, муассисаҳои маданӣ, корхонаҳои хизмати маишӣ ва ғайра сохта хоҳанд шуд.

Соҳаҳои асосии кишоварзии ҷумҳурӣ пахтакорӣ, боғу тоқдорӣ, сабзавоткорӣ, ситруспарварӣ ва парвариши рустаниҳои субтропикӣ мебошанд.

Рушди кишоварзӣ ба масоҳати киштзорҳо вобаста аст. Имконияти зиёд кардани заминҳои кишт дар ҷумҳурӣ маҳдуд аст (ба хотир оред, ки чаро). Беш аз 82 дарсади киштзорҳо обӣ ва боқимонда лалмианд. Дар заминҳои обӣ пахта, юнучка, сабзавот, зироати полизӣ, рустаниҳои ситрусӣ, инчунин дарахтони мевадиханда мепарваранд. Дар заминҳои лалмӣ асосан рустаниҳои ғалладона (гандум, чавдор) ва равғандор (кунчит, зағир) мекоранд. Солҳои охир боғутоқдорӣ лалмӣ низ ривоч ёфтааст. Боғу тоқдорӣ лалмӣ дар ҷумҳурӣ ояндаи фоидабахш дорад. Зироати техникӣ дар кишоварзии ҷумҳурӣ ҷойи асосиро ишғол мекунад. Аз зироати техникӣ пахта, тамоку ва рустаниҳои равғани эфирдорро мепарваранд. Дар солҳои охир кишти зироати техникӣ аз 7,5 то 27,7 дарсад афзуд. Мавзеи кишти ин зироатҳо низ тағйир ёфт (ҷадвали 4).

Пахта зироати қадимаи мардуми тоҷик аст. Дар соҳаи пахтакорӣ тоҷикон таҷрибаи ғанӣ ва фаровон доранд. Алҳол пахта зироати асосӣ ба шумор рафта, 23,9 дарсади заминҳои обёришавандаи ҷумҳуриро ишғол мекунад.

Дар баъзе хоҷагиҳои пешқадами Тоҷикистон аз 1 гектар то 30-35-сентнерӣ пахта мегиранд.

Соли 2018 масоҳати киштзори пахтаи ҷумҳурӣ ба 187,5 ҳаз. гектар ва ҳосили умумӣ ба 320 ҳазор тонна расид; Аз нахи пахта газвори пахтагин мебофанд, аз пунбадона равған, глитсерин ва маҳсулоти дигар истеҳсол мекунанд: реша ва пояи он ашёи пурбаҳои саноати гидролизӣ, сохтмон ва коғаз мебошад.

Таркиби киштзорҳои Тоҷикистон

Зироат	Солҳо				Ба ҳисоби фоиз				
	1940	1997	2006	2012	1940	1997	2006	2012	2018
Ҳамаи киштзорҳо, ҳаз. га	807,1	812,3	901,1	850,4	100	100	100	100	100
Ғалла ва зироати лубиёӣ	567,4	417,9	395,6	427,2	70,3	37,2	43,9	50,2	50,9
Зироати техникаӣ	160,6	236	325,4	236	20,0	49,5	36,1	27,7	22,7
Пахта	106,1	218,6	288,7	204	13,1	38,4	32,0	23,9	19,4
Рустаниҳои равғандор	51,1	37,2	34,6	30,1	6,3	2,1	2,5	3,5	98,4
Картошка ва саб-завоту рустаниҳои ползӣ	23,8	52,8	70,2	102,4	2,9	5,3	6,7	12,0	4,9
Рустаниҳои хӯроки чорво	55,3	107,6	109,9	86,7	6,8	10,8	12,3	10,1	12,3

Пахтакорӣ дар Тоҷикистон яке аз соҳаҳои сердаромади кишоварзӣ ба шумор меравад. Аз як тонна пахта зиёда аз 3 ҳазор метр матоъ, 100 кг равған, 200-300 кг кунҷора ва ғайра мегиранд. Умуман, аз пахта қариб 80 нави маҳсулот тайёр мекунанд.

Пахтакорӣ на фақат дар натиҷаи зиёд кардани масоҳати киштзор ва истифодаи агротехникаи нав, балки бинобар қорӣ намудани навҳои серҳосили пахта низ ривож меёбад. Рӯндани навҳои пахтаи зудрас ва ба бемории вилт тобовар имкон дод, ки ҳосилнокӣ зиёд карда шавад. Навҳои мазкур дар ноҳияҳои, ки давраи нашти зироатҳо кӯтоҳанд, ҳосили диллоҳ медиҳанд. Ҳоло дар хоҷагиҳои давлатию деҳқонӣ, ки асосан дар водии чумхурӣ қойгир шудаанд, пахта кишт мешавад. Дар ин хоҷагиҳо дар баробари пахтаи миёнаҳои пахтаи маҳиннаҳои мекоранд. Пахтаи маҳиннаҳои қимати баланд дошта, асосан дар водии Вахш, ки иқлими гарм ва хушк дорад, кишт мешавад. Аз ҷиҳати истеҳсоли пахтаи маҳиннаҳои чумхурӣ дар ИДМ қойи намоёнро мегирад. Дар оянда низ пахта чун зироати асосии ҳамаи водии чумхурӣ (ғайр аз водии Зарафшон, Рашт ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон) парвариш карда мешавад. Дар қисми ҷанубии Тоҷикистон барои пахтакорӣ заминҳои нав кушода хоҳанд шуд. Солҳои охир бо мақсади бештар истеҳсол кардани

меваю сабзавот баъзе хочагиҳои ноҳияи Ваҳдат аз пахтакорӣ ба кишти сабзавот ва боғу тоқдорӣ гузаштанд.

Анчибарпарварӣ низ дар Тоҷикистон рушд ёфта буд. Анчибар (геран) рустании рағғани эфирдор аст. Аз ҷиҳати парвариши анчибар Тоҷикистон дар микёси ИДМ ҷойи асосиро мегирифт. Анчибарро ба Тоҷикистон бори нахуст соли 1931 аз Ҷурҷистон оварданд. Анчибар дар заминҳои оби ноҳияҳои Қумсангир ва Турсунзода парвариш карда мешуд. Дар ин ноҳияҳо солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ совхоз-заводҳои махсусгардонидани анчибарпарварӣ («Эфирнос» ва «Геран») ташкил шуда буданд. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ соҳаи анчибарпарварӣ ниҳоят хароб гардид. Дар оянда пешбинӣ шудааст, ки масоҳати киштзори анчибар дар як қатор ноҳияҳои водии Вахш зиёд карда шавад.

Аз рустаниҳои рағғандор дар Тоҷикистон инчунин зағир, каму беш кунҷит, офтобпараст ва маъсар кишт мекунанд. Кишти ин зироатҳо дар заминҳои лалмии вилояти Суғд, Хатлон, водии Ҳисор ба роҳ монда шудааст.

Тамоқуқорӣ дар ҷумҳурӣ баъди солҳои сиёми асри гузашта ривож ёфт. Тамоқуро асосан дар заминҳои оби ноҳияҳои Панҷакент, Айнӣ, Рӯдакӣ ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон мекориданд. Аз ҳар гектар 18,8 сентнер ҳосил меғундоштанд.

Ҳоло бошад бинобар ба саломатӣ зарар доштани тамоқу қарор дода шудааст, ки киштзори он кам карда шавад.

Боғу тоқдорӣ дар Тоҷикистон таърихи хеле қадим дорад. Боғбонони моҳири тоҷик тӯли садсолаҳои зиёд бисёр навҳои нави дарахтони мевадорро рӯёндаанд, ки то ҳол аҳамияти ҳудро гум накардаанд. Дар бозори ҷаҳонӣ ғўлингу мавизи Исфараву Истаравшан аз қадим шухрат доранд.

Солҳои охир масоҳати боғот зиёда аз се маротиба афзуд ва соли 2018 ба 182,4 ҳазор гектар расид. Дар ҷойгиркунонӣ ва навӣ боғҳо низ тағйирот ба амал омад. Ҷунончи, соли 1940 дар боғҳои Тоҷикистон дарахтони меваи донқдор зиёда аз 80 дарсад, соли 2012 фақат 47 дарсадро ишғол карданд. Қисми зиёди боғҳо дар минтақаҳои шимолӣ (31,0 дарсад), Ҳисор (32,4 дарсад) ва Рашт (19,5 дарсад) ҷой гирифтаанд. Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 1,5 дарсади боғҳои ҷумҳурӣ

мавчуд аст. Минтақаҳои асосии боғдорӣ на фақат аз ҷиҳати масоҳат, ҳосили умумӣ ва ҳосилнокӣ тафовут доранд, балки онҳо вобаста ба навъу таркиби ниҳолҳо низ фарқ мекунанд. Аз ҷиҳати масоҳати боғҳо ҷойи аввалро минтақаи шимолӣ, аз ҷиҳати ҳосили умумӣ минтақаи Ҳисор ва вобаста ба ҳосилнокӣ минтақаи Рашт мегирад. Дар боғҳои минтақаи Суғд дарахтони донакдор ва дар Ҳисору Рашт дарахтони тухмдор баргарӣ доранд. Меваҷоти ситрусӣ асосан дар водии Вахш парвариш карда мешаванд.

Дар оянда рушди боғдории лалмӣ, инчунин зиёд кардани боғоти меваҳои субтропикӣ (анор, анҷир, бодом, чормағз, pista) ва ситрусӣ (лимӯ) пешбинӣ шудааст. Аз ҷиҳати истеҳсоли лимӯ Тоҷикистон дар миқёси ИДМ ҷойи намоёнро мегирад.

Токпарварӣ низ тез рушд ёфта истодааст. Дар солҳои охир масоҳати умумии тоқзорҳо 6 маротиба афзуда, ба 36,5 ҳазор гектар расид. Дар ҷумҳурӣ зиёда аз 100 навъи ангури маҳаллии хӯрокӣ («Чиллагӣ», «Тоифӣ», «Нимранг», «Ҳусайнӣ», «Чавз» ва ғайра) ва навъҳои шаробӣ («Ғонҷӣ», «Ҳисор», «Орзу») парвариш карда мешаванд. Хусусан, мавизи ангури навъҳои тоҷикӣ: кишмиш, обҷӯш, соягӣ пурбаҳост. Мавизи ноҳияҳои шимолӣ ҷумҳурӣ (Истаравшан, Деваштич, Панҷакент) хеле хушсифат аст.

Токпарварӣ ҳоло қариб дар ҳама ноҳияҳои Тоҷикистон рушд ёфтааст. Солҳои охир хоҷагиҳои махсусгардонидаи боғу тоқдорӣ ташкил карда шудаанд, ки онҳо на фақат ба парвариши тоқ, балки ба коркард ва фурӯши ангур низ машғуланд.

Минбаъд барои рушди боғу тоқдорӣ диққати махсус дода мешавад. Агар соли 1997 дар ҷумҳурӣ истеҳсоли мева 111,5 ҳазор тоннаро ташкил меод, ҳоло ба зиёда аз 364,6 ҳазор тонна расид. Дар вилояти Хатлон бошад, ин нишондиҳанда то 2 баробар афзуд. Роҳи муҳимми минбаъд ҳам ривоч додани боғу тоқдорӣ дар ҷумҳурӣ истифодаи заминҳои лалмӣ минтақаи Рашт, Кӯлоб, Вахш ва Ҳисор мебошад.

Сабзавот ва зироатҳои полизӣ қариб дар ҳама ноҳияҳои Тоҷикистон парвариш карда мешаванд. Онҳо аҳамияти калони саноатӣ доранд, зеро қисми зиёди маҳсулот дар заводҳои консерва истифода мегарданд. Тоҷикистон дигар давлатҳоро низ бо сабзавоти тару тоза ва зироати полизӣ,

инчунин консерва таъмин мекунад. Тӯли солҳои охир масоҳати киштзори картошка ва сабзавоту зироати полизӣ зиёда аз се баробар афзуда, ба 102,4 ҳазор гектар расид. Сабзавоткорӣ ва парвариши зироати полизӣ асосан дар заминҳои обии атрофи шаҳрҳои калон (Душанбе, Хучанд) ривоч ёфтааст. Картошка зироати чандон гармидӯст нест. Бинобар ин, онро асосан дар ноҳияҳои кӯҳсор (Рашт, Лахш, Кӯҳистони Мастчоҳ, Нуробод) мепарваранд.

Ҷадвали 5

Майдонҳои кишти боғу тоқпарварӣ дар Тоҷикистон (ба ҳисоби ҳазор гектар)

Ҳамагӣ	1991	1992	1993	1994	1997	1998	2000	2006	2012	2018
1. Замини ниҳолҳои мева ва буттамева (аз ҷумла ситрусӣ)	78,7	80,4	84,7	85,1	71,0	74,4	76,0	83,6	115,4	145,3
2. Майдони тоқзор	39,0	39,4	39,2	39,0	38,1	34,3	35,8	34,4	36,5	37,1

Баҳри минбаъд ҳам рушд додани сабзавоткорӣ ташкил намудани хоҷагиҳои нави махсусгардонида ва баланд бардоштани механикони қорҳои кишоварзӣ дар назар дошта шудааст.

Зироати ғалладона. Дар Тоҷикистон аз зироати ғалладона асосан гандуми тирамоҳӣ, чав, шолӣ, ҷуворимаққа мекоранд. Дар даҳсолаҳои пеш масоҳати киштзори ғалла тақрибан се баробар кам шуд ва ҷойи онро дар заминҳои обёрیشаванда пахта гирифт. Ҳоло ғалларо маъмулан дар заминҳои лалмӣ мекоранд, вале бояд қайд кард, ки дар натиҷаи якбора зиёд шудани ҳосилнокӣ ҳосили умумии ғалла хеле афзуд. Зироати ғалладонаи ҷумҳурӣ дар ҳуди Тоҷикистон истифода мешавад ва соли 2018 бештар аз 1 млн тонна ғалла истехсол карда шуд. Ҳосилнокии зироатҳои ғалладона 23,6 сентнерро ташкил медиҳад.

Зиёд шудани ғалладона дар мамлакат асосан ба ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ алоқаманд мебошад. Бо фармони Президенти ҷумҳурӣ 75 ҳазор гектар замин ба деҳқонон тақсим карда шуд ва ин имкон дод, ки истехсоли ғалладона ба таври кулӣ зиёд карда шавад.

Чорводорӣ баъди пахтакорӣ соҳаи калонтарин ба шумор рафта, қариб 23 дарсади маҳсулоти соҳаи кишоварзиро ташкил медиҳад. Зиёда аз 70 дарсади заминҳоро чарогоҳҳо ташкил менамоянд, вале қатъи назар аз ин, базаи хӯроки чорво маҳдуд аст. Аҷдоди мардуми тоҷик тӯли солҳои зиёд чандин зоти нави чорво (аз қабилҳои ғӯсфанди ҳисорӣ, аспӣ хатлонӣ, ғажговҳои помирӣ ва ғайра)-ро ба вуҷуд оварданд, ки ҳамто надоранд.

Дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ дар рушди чорводорӣ чумхурӣ тағйироти зиёд ба амал омад. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ба афзоиши саршумори чорвою паранда зарари зиёд расид.

То солҳои ҷанги шаҳрвандӣ истехсоли ғӯшт, шир ва дигар маҳсулоти чорводорӣ хеле зиёд шуд. Дар соҳаи чорводорӣ на фақат тағйироти миқдорӣ, балки тағйироти сифатӣ низ ба вуқӯъ омад. Комплексиҳои калони чорводорӣ, фабрикаҳои мурғпарварӣ, корхонаҳои истехсоли хӯроки чорво сохта шуданд. Ҳоло чорводорӣ дар ҳама ноҳияҳо ривоч ёфта бошад ҳам, вобаста ба захираи хӯроки баъзе ноҳияҳо ба соҳаи муайяни он маҳсус гардонида шудаанд. Дар водиҳо, ки бештар деҳқонӣ ривоч ёфтааст, чорводорӣ аҳаммияти дуюмдараҷа дорад. Дар мавзёҳои кӯҳсор чорводорӣ соҳаи асосӣ ва дар Помири Шарқӣ ҳатто соҳаи аввалиндараҷа мебошад. Чорводорӣ ба соҳаҳои зерин тақсим мешавад: говпарварӣ, ғӯсфандпарварӣ, бузпарварӣ, асппарварӣ, мурғпарварӣ, кирмакпарварӣ, занбӯри асалпарварӣ, моҳипарварӣ ва ғайра.

Говпарварӣ дар Тоҷикистон барои истехсоли ғӯшту шир пешбинӣ шудааст. Говпарварӣ дар ҳамаи ноҳияҳои чумхурӣ ривоч ёфтааст. Зоти гови сиёҳало, ки аз Русия ба Тоҷикистон оварда шуда буд, ба шароити маҳал нағз мутобиқ шудааст.

Ғӯсфандпарварӣ яке аз навҳои чорводорӣ анъанавӣ дар Тоҷикистон мебошад. Дар чумхурӣ аслан ғӯсфандони дуруштпаши дунбаю равғандор парвариш карда мешаванд: дар ноҳияҳои баландкӯҳ – ғӯсфанди дарвозӣ; дар шимол – ғӯсфанди чойдорӣ; дар водии Вахш – ғӯсфанди қароқӯлӣ ва дигар ноҳияҳо – ғӯсфанди ҳисорӣ. Ғӯсфанди ҳисорӣ, ки маҳсули қори селексиони халқӣ аст, дар ҷаҳон калонтарин мебошад. Вазни як сар меши он 120-130 кг аст.

Дар ноҳияҳои кӯҳсор ва доманакӯҳҳои чумхурӣ бузпарварӣ ривоч ёфтааст. Саршумори буз соли 2018 қариб 1966,2 сарро

ташкил менамуд. Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ саршумори он ба 129,9 ҳазор сар мерасад. Парвариши буз асосан дар ноҳияҳои кӯхсору водии Ҳисору Рашт, Бадахшон, Зарафшон хуб ба роҳ монда шудааст. Баҳусус парвариши бузҳои дарозпашми ангорӣ аҳаммияти калон дорад.

Мурғпарварӣ соҳаи нисбатан нави чорводорист. Дар ҷумҳурӣ фабрикаҳои ҷўчабарорӣ ва фабрикаҳои давлатии мурғпарварӣ мавҷуданд, ки ба истеҳсоли гўшт ва тухм махсус гардонида шудаанд. Соли 2018 дар ҷумҳурӣ 4654,8 ҳазор сар мурғ мавҷуд буд.

Кирмакпарварӣ аз соҳаҳои қадимтарини кишоварзии Тоҷикистон аст. Солҳои аввали Ҳокимияти Шўравӣ дар ҷумҳурии навташкил оид ба мустаҳкам намудани базаи хўроки кирмакпарварӣ ва сохтмони заводҳои тухми кирмак дар Хучанд (1919) ва Душанбе (1929) тадбирҳои зарурӣ андешида шуданд. Дар тўли даҳсолаи охир дар ҷумҳурӣ зиёда аз 36 млн бех ниҳоли туг шинонда шуд. Ниҳоли тугро дар канори киштзорҳо, роҳ, ҷарӣ, ҷўйбор мешинонанд. Онҳо на фақат барои кирмак барг (хўроки кирмак аст) медиҳанд, балки киштзорро аз шамол ва хокро аз эрозия ҳифз мекунанд.

Кирмакпарварӣ соҳаи сердаромад аст. Вай мавсимӣ будани қорҳои кишоварзиро то дараҷае бартараф мекунад. Мавсими кирмакдорӣ ба моҳҳои май-июн рост меояд. Дар ин вақт ба нигоҳубини пахтазор фақат механизаторону обмонҳо машғул мебошанд.

Барои 1 кг пилла ба ҳисоби миёна 18-20 кг барги туг лозим аст. Аз 1 қуттии тухми кирмак то 70-80 (баъзан 100-110) кг пилла мегиранд. Тоҷикистон аз ҷиҳати ҳосили умумии пилла дар ИДМ дар ҷойи чорум (баъди Ўзбекистон, Озарбойҷон ва Туркменистон) ва аз ҷиҳати ҳосилнокӣ дар ҷойи дуюм (баъди Ўзбекистон) аст. Ҳоло истеҳсоли умумии пилла дар мамлакат ба зиёда 3264 тонна расонида шуд.

Кирмакпарварӣ дар Тоҷикистон ояндаи самарабахш дорад. Бо ин мақсад масоҳати тугзорҳо зиёд ва аз қомеъҳои илм истифода карда мешаванд.

Занбўрпарварӣ соҳаи нисбатан нав аст. Алҳол дар ҷумҳурӣ қариб 210 ҳазор оилаи занбўри асал мавҷуд аст, ки зиёда

аз 75 дарсади он ба хочагиҳои шахсӣ мансуб мебошад. Ба занбӯрпарварӣ хочагиҳои деҳқонӣ, хочагиҳои ҷангал ва садҳо нафар ҳаваскорон машғуланд. Занбӯрпарварӣ махсусан дар Тоҷикистони Шимолӣ ва водии Рашт тараққӣ кардааст.

Асали рустаниҳои кӯҳии Тоҷикистон хеле болаззат буда, ба миқдори зиёд ба дигар мамлакатҳо фиристода мешавад. Бояд қайд кард, ки ҳанӯз имконоти занбӯрпарварӣ дар Тоҷикистон пурра истифода бурда намешавад. Соли 2018 зиёда аз 5852,8 тонна асал гирифта шуд.

Минбаъд барои рушди ин соҳа Ҳукумати ҷумҳурӣ таваччуқи хос зоҳир карда, ҳар сол «Иди асал» доир мекунад. Ҳадаф аз ин иқдом ривоч додани соҳаи асалпарварӣ дар ҷумҳурӣ мебошад.

Аспарварӣ. Ин соҳа дар Тоҷикистон соҳаи қадимтарин ба ҳисоб меравад. Зотҳои аспҳои кишвари мо дар пойгоҳҳои асптозӣ шуҳрати зиёд доштанд. Дер боз одамон аспро барои боркашӣ, чуфтронӣ ва бузкашию пойга истифода мебуданд. Ҳоло дар Тоҷикистон хочагиҳои махсуси аспарварӣ вучуд доранд. Соли 2018 саршумори асп дар ҷумҳурӣ 80,5 ҳазор сарро ташкил намуд.

Моҳидорӣ солҳои 60-уми асри XX рушд намудааст. Моҳиро асосан дар ҳавзҳои сунъӣ мепарваранд. Ҳоло дар ҷумҳурӣ як қатор хочагиҳои моҳидорӣ мавҷуданд (Қайроққум, Панҷакент, Чӯбек ва Қофарниҳон). Хочагии моҳидорӣи Ҳочамастони ноҳияи А. Ҷомӣ ба дигар ноҳияҳои ҷумҳурӣ ва берун аз он моҳибача мефиристад.

Бо мақсади раванқ додани моҳидорӣ дар оянда зиёд кардани ҳавзу кӯлҳо дар назар дошта шудааст.

САНОАТИ ХҶРОКВОРӢ

Саноати хӯрокворӣ яке аз соҳаҳои асосии хочагии ҷумҳурӣ мебошад. Ҳиссаи он дар истеҳсолоти умумии саноати ҷумҳурӣ зиёда аз 24,4 дарсадро ташкил медиҳад. Хӯрокворӣ баъди саноати сабук ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Махсусан чунин соҳаҳои саноати хӯрокворӣ: консерваи меваю сабзавот, равшанкашӣ, шаробпазӣ, маҳсулоти ширӣ ва тамоку ривоч ёфтаанд.

Саноати хӯроквории Тоҷикистон зиёда аз 480 корхонаи хурду миёнаро муттаҳид намудааст.

Саноати хӯроквории чумхурӣ заминаи мустаҳками ашёи хом дорад. Саноати хӯроквориро соҳаҳои кишоварзӣ, боғу тоқдорӣ, чорводорӣ бо ашё таъмин мекунанд. То Ҳокимияти Шӯравӣ саноати хӯрокворӣ аз корхонаҳои хурди касибӣ иборат буд. Дар солҳои минбаъда саноати хӯроквории Тоҷикистон серсоҳа гашта, босуръат рушд ёфт. Фақат дар тӯли солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ маҳсулоти он 15 баробар, аз ҷумла гӯшт 16, равған 76, паниру шир 310 баробар афзуд. Дар рушди маҳсулоти саноати хӯрокворӣ аҳаммияти интегратсияи агросаноатӣ (вақте ки кишоварзӣ ва истеҳсолоти саноати комплекси хоҷагӣ бо ҳам алоқаманд мегарданд) калон аст.

Саноати равған аз пунбадона равған истеҳсол мекунад. Корхонаҳои равғанкашии чумхурӣ дар Конибодом, Бохтар, Кӯлоб, Душанбе ҷойгир шудаанд. Ҳангоми соф кардани равған партовҳои боқимондари барои истеҳсоли собуни ҷомашӯӣ кор мефармоянд. Раवғани пахтаи Тоҷикистон ба кишварҳои дигар фиристода мешавад.

Саноати консерваи меваю сабзавот аз ҷумлаи соҳаҳои асосии саноати хӯрокворӣ мебошад ва аз дахҳо корхонаҳои хурду миёна иборат аст, ки соли қариб 2 дарсади консерваҳои меваю сабзавот ва бештар аз 10 дарсади меваи хушки ИДМ-ро истеҳсол мекунанд. Қариб нисфи корхонаҳои консервбарорӣ дар вилояти Суғд ҷой гирифтаанд. Корхонаҳои ин соҳаи саноат зиёда аз 100 номгӯи консерваҳои меваю сабзавот, шарбати мева ва помидору ангур истеҳсол менамоянд. Дар аксари заводҳои консерва хатҳои автоматӣ ва нимаавтоматии истеҳсоли консерваҳои меваю сабзавотӣ вучуд доранд. Ҷунин заводҳо дар Хучанд, Конибодом, Панҷакент, Чиптӯра мавҷуданд. Консервҳои меваю сабзавот ва хушкмеваҳои Тоҷикистон борҳо дар намоишгоҳҳои байналмилалӣ баҳои сазовор гирифтаанд.

Шароббарорӣ ва обҳои нӯшокӣ низ соҳаи муҳими саноати хӯрокворӣ мебошанд. Замони Шӯравӣ ба Тоҷикистон 2 дарсади тоқзор, 2,3 дарсади ҳосили ангур ва 1,5 дарсади шароби ангур рост меомад. Замони ҷанги шаҳрвандӣ ба ин соҳа зарари хеле зиёди моддӣ расонида шуд, вале вобаста

ба талабот ва афзоиши муносибатҳои бозаргонӣ соҳаи шароббарорӣ ва истеҳсоли обҳои нӯшокию маъданӣ хеле рушд ёфт. Танҳо дар давоми солҳои 1998–2018 истеҳсоли обҳои маъданӣ то даҳ баробар афзуд. Ҳоло корхонаҳои «Оби зулол», «Шоҳамбарӣ», «Сиёма», «Файзобод» ва ғайра бо обҳои нӯшокию маъданӣ берун аз Тоҷикистон низ шуҳрат пайдо намудаанд. Солҳои охир дар шаҳрҳои Душанбе, Хучанд ва Истаравшан корхонаҳои истеҳсоли шарбати мева сохта шудаанд, ки маҳсулоти онҳо дар мамлакат ва берун аз он харидорони зиёд пайдо намудаанд.

Дар мамлакат бо мақсади барқарор намудани корхонаҳои шароббарорӣ ва бехтар намудани сифати онҳо корҳои зиёде ба сомон расонида мешаванд. Корхонаҳои муҳимми ин соҳа дар шаҳрҳои Душанбе, Шаҳринав, Истаравшан, Хучанд ва Панҷакент ҷойгир шудаанд.

Саноати гӯшту шир дар таркиби саноати хӯрокворӣ аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулот ҷойи аввалро мегирад. Бо вучуди ин, саноати гӯшту шир аҳаммияти маҳаллӣ дорад ва талаботи ҷумҳуриро пурра бо гӯшт, шир ва маҳсулоти ширӣ таъмин карда наметавонад. Саноати гӯшту шир якҷанд корхонаи гӯшт ва ширро дар бар мегирад, ки калонтарини онҳо дар шаҳрҳои Душанбе, Хучанд, Бохтар, Исфара ва Кӯлоб ҷойгир шудаанд. Дар ин корхонаҳо ҳар сол ба миқдори зиёд маҳсулоти нимтайёри гӯшт ва шир истеҳсол карда мешаванд. Тоҷикистон аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти гӯшту шир ба ҳар сари аҳоли дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва ҳоло ҳам яке аз ҷойҳои охириро мегирад. Бинобар ин, маҳсулоти гӯшту ширӣ аксар аз дигар мамлакатҳо оварда мешаванд.

Саноати орд аз корхонаҳои сершумор иборат аст, ки онҳо бештар аз 30 дарсади маҳсулоти хӯроквориро истеҳсол мекунанд. Дар ин корхонаҳо солиёна аз 500 ҳазор тонна гандум орд карда мешавад. Ҳоло дар бисёр деҳаҳои ҷумҳурӣ осиебҳои обӣ ва барқӣ сохта шудаанд, ки талаботи дохилиро таъмин мекунанд.

Саноати нон садҳо корхонаро дар бар мегирад. Заводҳои нонпазӣ ва нонвойхонаҳо қариб дар тамоми ноҳияҳои мамлакат сохта шудаанд. Корхонаҳои саноати орду нон дар

ноҳияҳо вобаста ба талаботи мардум ҷой дода шудаанд. Маҳсулоти онҳо аҳаммияти маҳаллӣ доранд.

Дигар соҳаҳои саноати ҳӯрокворӣ дар ҷумҳурӣ сол то сол тараққӣ меёбад. Муҳимтарини онҳо заводҳои намаки Ашт ва Восеъ, заводи спирти Исфара, фабрикаи қаннодии «Ширин» (Душанбе) ва ғайра ба шумор мераванд.

Саноати ҳӯрокворӣ яке аз соҳаҳои асосии хоҷагии ҷумҳурӣ мебошад ва зиёда 480 корхонаи хурду миёнаро муттаҳид намудааст. Корхонаҳои калонтарини раваганкашии ҷумҳурӣ дар Конибодом, Бохтар, Қӯлоб, Душанбе ҷойгир шудаанд. Қариб нисфи корхонаҳои консервабарорӣ дар вилояти Суғд ҷой гирифтаанд. Ҳоло корхонаҳои «Оби зулол», «Шоҳамбарӣ», «Сиёма», «Файзобод» ва ғайра бо обҳои нӯшокию маъданӣ берун аз Тоҷикистон низ шуҳрат пайдо намудаанд. Саноати гӯшти шир якҷанд корхонаи гӯшт ва ширро дар бар мегирад, ки калонтарини онҳо дар Душанбе, Хучанд, Бохтар, Исфара ва Қӯлоб ҷойгир шудаанд.

§ 26. КИШОВАРЗӢ ВА МУҲИТИ ЗИСТ

Маҳсулнокии зироатҳои кишоварзӣ пеш аз ҳама ба вазъияти муҳити атроф (шароити иқлим, ҳосилнокии хок, об ва ғайра) вобаста мебошад. Афзоиши аҳоли бошад, сол то сол васеъкунии майдони кишт ва азхудкунии заминҳои навро талаб мекунад. Аз тарафи дигар, ба эътибор нагирифтани омилҳои экологӣ боиси талафёбии майдони зиёди заминҳои кишт ва чарогоҳ мегардад.

Ҷойгиршавии заминҳои киштшаванда ва барои кишоварзӣ мувофиқ дар қитъаҳои олам нобаробар аст. Масалан, дар Аврупо майдони замини кишт зиёда аз 40 дарсади замини ин қитъаро дар бар мегирад. Аз ин ҳисоб майдони бешазору чарогоҳ, хусусан дар Аврупои Ғарбӣ ниҳоят кам шудааст. Дар Осиё бошад, майдони заминҳои кишт бештар дар қисми чанубии Сибири Ғарбӣ, қисми шимолии Қазоқистон ва ноҳияҳои муссонӣ (аз Ҳиндустон то нимҷазираи Корея) паҳн гардидааст. Дар ҳамвориҳои Бузурги Чин ва пастиҳои Ҳинду Ганг бошад, майдони заминҳои киштшаванда аллақай ба 70-80% расидааст.

Истифодаи заминҳои ҳосилхез дар дигар соҳаҳои хоҷагӣ низ зиёд мегардад. Хусусан барои сохтмони манзилгоҳ ва муассисаҳои саноатӣ дар тамоми мамлакатҳо қисми хеле зиёди заминҳои барои киштукор мувофиқ ва ҳосилхезро истифода кардаанд. Масалан, дар худуди Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) дар даҳсолаи охир зиёда аз 2 млн гектар заминҳои қобили кишт барои дигар соҳаҳо истифода бурда шудаанд. Аз тарафи дигар, агар замин нодуруст коркард шавад, хок, об ва олами набототу ҳайвонот зарари калон мебинанд. Хусусан эрозияи хок на танҳо ба кишоварзӣ, балки ба дигар соҳаҳои хоҷагӣ низ зарари зиёди моддӣ меоварад. Мувофиқи ҳисоби олимон дар сад соли охир бо сабаби таъсири ҳодисаҳои эрозия 27 дарсади замини қобили кишт дар сайёраи мо аз кор баромадааст.

Дар давоми мавҷудияти ҷамъияти инсонӣ бошад, аз таъсири эрозия 2 млрд гектар замин аз кор баромадааст, ки ин ба миқдори замини кишти ҳозираи ҷаҳонӣ қариб баробар аст. Хусусан, таъсири эрозияи об хеле васеъ паҳн шудааст, ки аз он на танҳо ғору фурӯҳамиҳо пайдо мешаванд, балки қабати ҳосилхези хокро шуста мебарад. Аз рӯйи ҳисоби мавҷуда танҳо дар худуди ИДМ соли ба ҳисоби миёна то 500 млн тонна қабати ҳосилхези хок аз ҳисоби эрозия шуста мешавад. Бо ин роҳ соли дар ИДМ зиёда 9 млн тонна нуриҳои минералӣ талаф меёбад.

Дар Тоҷикистон қариб 68 дарсади заминҳои соҳаи кишоварзӣ ба навъҳои гуногуни эрозия гирифта мебошанд. Бо таъсири эрозия ҳосилнокии зироат аз 30-40 дарсад то 2 баробар кам мешавад. Дар заминҳои лалмии кишти зироатҳои ғалладона бошад, аз таъсири эрозия ҳосилнокӣ то 3 баробар кам шудааст. Аз ҷама бештар эрозияи об паҳн гардидааст, ки ин навъи эрозия қариб 6 млн гектар ва ё 41 дарсади масоҳати Тоҷикистонро ишғол менамояд.

Авҷ гирифтани ҳодисаҳои эрозионӣ пеш аз ҷама ба нобудкунии дарахту бешазор зич алоқаманд аст. Солҳои охир бо сабабҳои хурӯҷ намудани бухрони сӯзишворию энергетикӣ соли 6-7 ҳазор гектар дарахту бешазор нобуд карда шуд. Танҳо дар 20 соли охир зиёда аз 130 ҳазор гектар дарахту бешазор несту нобуд шудааст (ин дар якҷоягӣ ба майдони қариб се мамнуъгоҳи «Бешаи палангон» рост меояд).

Яке аз роҳҳои асосии пешгирии эрозия дар Тоҷикистон ин ба таври васеъ дар ҳамаи минтақаҳо барқарор намудани дарахту бешазор ва гирифтани пеши роҳи нобудкунии дарахтзор мебошад. Дар ин қор саҳми омӯзгорону мактаббачагон хеле калон аст. Яке аз масъалаҳои хеле муҳимми ҳифзи муҳит ин ба ҳисоб гирифтани аз меъёри муқаррарӣ зиёд истифодабарии нуриҳои минералӣ ва пестисидҳо дар соҳаи кишоварзӣ мебошад. Пӯшида нест, ки нуриҳои минералӣ ва доруҳои химиявӣ дар баланд бардоштани ҳосилнокии зироат ва нобудкунии ҳашароти зараррасон аҳамияти калон доранд.

Масалан, дар Аврупо то истифодабарии нуриҳои минералӣ аз ҳар гектар ҳамагӣ 12-15 сентнерӣ ғалладона мегирифтанд. Ҳоло бошад, ҳосилнокии ин зироатҳо 2-3 баробар афзудааст. Дар заминҳои лалмии Тоҷикистон ҳосилнокии зироатҳои ғалладона бе истифодаи нуриҳои минералӣ ҳамагӣ 5-6 сентнерро аз 1 гектар ташкил медиҳад. Ҳол он ки дар давлатҳои пешқадам бо истифода аз нуриҳои минералӣ ва доруҳои химиявӣ аз ҳар гектар 60-70 сентнерӣ ҳосил мегиранд, дар заминҳои оби Тоҷикистон низ (бо истифода аз нуриҳои минералӣ ва пестисидҳо) ҳосилнокии гандум аз як гектар то 50 сентнерро ташкил мекунад.

Мувофиқи ҳисоби олимони ҳашароту ҳояндаҳо ва дигар бемориҳои зироатҳои кишоварзӣ соли то 20-25 дарсади тамоми ҳосилро нобуд месозанд. Самаранокии иқтисодии муборизаи химиявӣ дар амал санҷида шудааст, ки мувофиқи он ҳар як доллари дар ин роҳ сарфшуда то 8-10 доллар фоидаи иловагӣ меорад.

Вале набояд фаромӯш кард, ки захримиқатҳо дар баробари самаранокии баланди иқтисодӣ ҳангоми аз меъёр зиёд ва нодуруст истифода бурдан боиси нохушиҳо низ мегарданд. Онҳо на танҳо ҳашароту микроб ва алафҳои бегонаро нобуд мекунанд, балки ба табиати зинда ва инсон низ хавфи чиддӣ меоваранд. Бисёр навъҳои устувори доруҳои химиявӣ, монанди гексохлоран, ДДТ ва ғайра дар лаҳзаҳои гуногун ба қабатҳои хок дохил гардида, дар як ҷо ҷамъ мешаванд ва як қисми онҳо аз қабатҳои хок ба воситаи обҳои зерзаминӣ ба обанбору

дарёҳо расида, боиси захролудшавии мавҷудоти зиндаи онҳо мешаванд. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи пайвастагиҳои хлордор боз аз он иборат аст, ки ба ҳарорат, намӣ ва таъсири нуриҳои офтоб ниҳоят тобоваранд.

Масалан, моддаи ДДТ метавонад дар ҳарорати 115-120° то муддати 15 соат тоб оварад. Дар қабати хок он аз 10-15 сол ҳолати худро пурра нигоҳ медорад. Дар зарфи 25 соли, ки моддаи ДДТ истифода шудааст, дар қабатҳои болоии яхи қитъаи Антарктида дар мағзи барф 2,5 ҳазор тонна ҷамъ шудааст. Аз рӯи таҳқиқот ин моддаи захрнокӣ химиявӣ дар таркиби рағани тюлен, хирси сафед ва пингвинҳо ёфт шуд. Ҳоло он ки ба Арктика ва Антарктида ин моддаи захрнокро касе набурдааст ва дар он ҷо ба ин модда эҳтиёҷе ҳам нест.

Оё барои беҳбудии минбаъдаи рушди ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ ғайр аз истифодаи моддаҳои захрнокӣ химиявӣ роҳи дигар нест? Бо вучуди мушкิลӣ илми ҳозира як қатор чораҳои комплекси мубориза бар зидди ҳашароти зараррасонро кор карда баромадааст: муҳимтарини онҳо муборизаи агротехникӣ, биологӣ ва ғайра мебошанд.

Айни замон як қатор навъҳои рустаниҳои ба беморию ҳашарот тобовар низ пайдо карда шудаанд. Ҳоло дар хоҷагии кишоварзӣ аз ҳама бештар усули муборизаи биологӣ васеъ паҳн гардида, самаранокии он афзуда истодааст.

Дар Тоҷикистон ба масъалаҳои ҳар чи бештар қорӣ намудани усулҳои муборизаи биологӣ диққати махсус дода мешавад, ки ин яке аз роҳҳои беҳтарини ҳифзи муҳит ба шумор меравад. Дар ояндаи наздик бояд биофабрикаҳои парвариши ҳашароти ғайриҳашаротӣ (трихограмма, энтомофагҳо ва ғайра) ба кор дароянд. Як биофабрика иқтисодӣ дар як шабонарӯз истеҳсол кардани бештар аз як млн трихограммаро дорад. Ин миқдор ҳашарот имкон медиҳад, ки зиёда аз 260 ҳазор гектар кишти зироатҳои гуногун аз ҳашароти зараррасон пурра муҳофизат карда шаванд.

Барои пурра безараргардонии як гектар майдони кишт ба ҳисоби миёна 30 ҳазор ва барои як гектар боғи мевадор ҳамагӣ то 100 ҳазор трихограмма кифоя аст.

Маҳсулнокии зироатҳои кишоварзӣ пеш аз ҳама ба вазъияти муҳити зист (шароити иқлим, ҳосилнокии хок, об ва ғайра) вобаста мебошад. Дар Тоҷикистон қариб 68 дарсади заминҳои соҳаи кишоварзӣ ба навъҳои гуногуни эрозия гирифтас мебошанд. Танҳо дар 20 соли охир зиёда аз 130 ҳазар гектар дарахту бешазср несту нобуд шудааст. Яке аз роҳҳои асосии пешгирии эрозия дар Тоҷикистон ин ба таъбири васеъ дар ҳамаи минтақаҳо барқарор намудани дарахту бешазср ва гирифтани пешии роҳи нобудкунии дарахтзор мебошад. Дар Тоҷикистон ба масъалаҳои ҳарчи бештар ҷсрӣ намудани усулҳои муборизаи биологӣ диққати махсус дода мешаванд, ки ин яке аз роҳҳои беҳтарини ҳифзи муҳит ба шумор меравад.

1. Соҳаҳои асосии кишоварзии Тоҷикистонро номбар кунед. Ҳар як соҳаро тавсиф намоед ва гӯед, ки аз рӯйи кадом соҳаҳо ҷумҳурӣ дар ИДМ ҷойи намоёнро мегирад. 2. Саноати хӯроквории Тоҷикистон дар заминаи кадом ашёи хом кор мекунад? 3. Оё соҳаи кишоварзӣ дар оянда метавонад, ки талаботи аҳолиро пурра таъмин кунад?

1. Заминҳои обӣ ва лалмии Тоҷикистон чӣ гуна истифода мешаванд? 2. Хусусияти ҷорводории ҷумҳурӣ дар чист? 3. Аҳаммияти таъкил намудани комплекси кишоварзӣ саноатиро қайд карда, бо мисолҳо фаҳмонед. 3. Комплекси кишоварзӣ саноатии ноҳияи (шаҳри) худро аз рӯйи нақшаи зерин тавсиф кунед: а) соҳаҳои, ки ба ККС мансубанд; б) соҳаҳои асосии кишоварзӣ ва саноат оид ба коркарди маҳсулоти онҳо; в) корхонаҳои калонтарин ва робитаи онҳо вобаста ба ашёи хом ва фурӯши маҳсулоти тайёр; г) пешомадҳои тараққиёти комплекси кишоварзӣ саноатӣ.

1. Аз харитаи дар китоб овардашуда истифода намуда, фикрҳои худро нисбат ба ҳудуде, ки дар онҳо хатарҳои экологӣ сар задаанд, маълумот диҳед.

1. Оё Тоҷикистон имконияти ба давлатҳои дигар баровардани меваи тару сабзавотро дорад? 2. Вобаста ба шароити табиӣ иқлимӣ кадом соҳаҳои ҷорводориро дар ноҳияҳо рушд додан мумкин аст? 3. Оё соҳаи мурғпарварӣ метавонад дар ҳама ноҳияҳо самаранок бошад? 4. Кадом соҳаҳои саноати хӯрокворӣ соҳаи таъсисёфта мебошанд?

5. Истифодаи захрхимикатҳо чӣ гуна ба муҳит таъсир мерасонад? 6. Кадом роҳҳои ҳифзи муҳитро аз истифодаи бенизоми захрхимикатҳо медонед?

§ 27. ИСТЕҲСОЛИ МОЛҲОИ ИСТЕЪМОЛИ ХАЛҚ ВА СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ

1. Молҳои истеъмоли хоҷагии халқ кадомҳоянд? 2. Ҳангоми ҷойгиркунии корхонаҳои истеҳсоли молҳои истеъмоли аҳоли кадом омилҳо ба назар гирифта мешаванд?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣҳо маълумот пайдо мекунед?

- Саноати сабук ва соҳаҳои он.
- Марказҳои ҷойгиршавии корхонаҳои алоҳидаи саноати сабук.
- Соҳаҳои хизматрасонӣ ва ҷойгиршавии онҳо.

Саноати сабуки Тоҷикистон соҳаи асосӣ буда, зиёда аз 30 дарсади ҳаҷми маҳсулоти саноатиро медиҳад. Он аз корхонаҳои калону миёна иборат аст ва зиёда аз 300 номгӯй маҳсулот истеҳсол мекунад. Ба соҳаҳои асосии саноати сабук, ки аҳамияти содиротӣ доранд, пахтадозакунӣ, абрешим, пашм, пахта дохил мешаванд. Қисми зиёди маҳсулоти онҳо ба хориҷа бароварда мешавад.

Дар корхонаҳои саноати сабук ашёи хом чанд давраи коркарди технологиро аз сар мегузаронад (масалан, тайёр кардан, тоза намудан, ресидану бофтан, рангубор додан ва гайра). Солҳои охир корхонаҳои саноати сабук бештар дар шаҳрҳои хурд ва миёна, ки қувваи корӣ зиёд аст, сохта мешаванд.

Расми 26. Сехи калобаресии комбинати насосии шаҳри Душанбе

Солҳои охир гузаронидани ислохот дар идоракунӣ, таъмини саноат бо ашёи хом, ҷалб намудани мутахассисони маҳаллӣ, хавасмандгардонии коргарон боиси пешрафти соҳаҳои саноати сабук гардид.

Таркиби истеҳсоли молҳои ниёзи мардум, ки ба саноати сабук мансуб аст, дорои фарқи муҳимми минтақавӣ мебошад,

ва ба хусусиятҳои табиӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва демографии ноҳияҳои алоҳидаи мамлакат алоқаманд аст. Саноати сабук соҳаи таҳассусии ҷумҳурӣ буда, шумораи корхонаҳои он аз 63 адади соли 1991 дар соли 2018 ба 36,7 адад расонида шуд. Ҳаҷми маҳсулоти саноати низ афзуд. Агар соли 1991 (бо нархҳои ҷорӣ) ҳаҷми маҳсулоти умумии саноати сабук 58,2 ҳазор сомони ро ташкил меод, ҳоло ин нишондиҳанда ба 1569 млн сомони расид.

Саноати пахтазоакунӣ бештар аз 70 корхонаи калону миёна иборат аст. Онҳо дар маркази ноҳияҳои пахтакори ҷумҳурӣ ҷойгир мебошанд. Заводҳои пахтазоакунӣ бо корхонаҳои бофандагӣ, равшанкашӣ, химия, мошинсозӣ ва энергетика робитаи ногустастанӣ доранд (ба хотир оваред, ки ҷӣ гуна робита?).

Солҳои пеш дар Тоҷикистон ҳамагӣ 4 заводи пахтазоакунӣ вучуд дошт, ки онҳо корхонаҳои камиқтидори нимкосибӣ ба шумор мерафтанд. Алҳол дар корхонаҳои саноати пахтазоакунӣ соли 120 ҳазор тонна нахи пахтаи соф истеҳсол мешавад. Нахи пахта ро аксар ба хориҷа мефиристанд (ва қисми ниҳоят ками он дар маҳал истифода мешавад). Иқтидори истеҳсолии коркарди нахи пахта аз 32 ҳазор тонна дар соли 1991 то 74,5 ҳазор тонна дар айни замон афзоиш ёфт.

Саноати абрешим. Бухрони иқтисодӣ ба ин соҳа, ки бо давлатҳои ИДМ зич алоқаманд буд, таъсири манфӣ расонид. Истеҳсоли маҳсулоти шохиворӣ аз 64,7 млн. м² дар соли 1991 ба 45,2 млн. м² дар соли 2018 расид, ки ин нишондиҳандаи пастиғарини ин соҳа мебошад. Аз 4/5 ҳиссаи маҳсулоти ин соҳа дар Хучанд тайёр карда мешавад. Корхонаҳои дигари ин соҳа дар Душанбе ва Конибодом ҷойгир шудаанд. Пешрафти минбаъдаи саноати абрешими ҷумҳурӣ ба афзоиши ашёи хом алоқаманд аст. Коркарди пилла ва истеҳсоли нахи абрешим минбаъд дар мамлакат афзоиш меёбад.

Саноати қолинбофӣ аз корхонаи қолинбофии шаҳри Қайроққум ва 4 корхонаи хурд, ки дар шимол ва ҷануби ҷумҳурӣ ҷойгиранд, иборат мебошад. Дар мамлакат соли зиёда 0,5 млн. м² қолин ва маснуоти қолинӣ истеҳсол карда мешавад, ки бештари онро ба хориҷи ҷумҳурӣ мефиристанд.

Корхонаҳои калонтарини **саноати матоъҳои пахтагӣ** дар шаҳрҳои Душанбе, Конибодом ва Дангара ҷойгир мебошанд. Дар онҳо 1/3 ҳиссаи нахи пахтаи дар ҷумҳурӣ истеҳсолшаванда коркард мешавад. Бо мақсади сарфакорона истифода бурдани ашёи хом ва захираҳои меҳнатӣ корхонаҳои ин соҳаро дар шаҳрҳои хурд, ки ба ноҳияҳои пахтакорӣ наздиканд, ҷойгир намудан лозим аст.

Саноати кешбофӣ яке аз соҳаи ҷавони мамлакат буда, корхонаҳои он дар як қатор шаҳру ноҳияҳои шимол ва ҷануби мамлакат ҷойгир шудаанд. Нахи пахтаро қисман дар фабрикаҳои кешбофӣ (Истаравшан, Душанбе) ва ҷуроббофӣ (Душанбе) истифода мебаранд.

Талаботи зиёд ба маҳсулоти бофандагӣ, мавҷудияти ашёи хом ва қувваи қорӣ тақозо мекунад, ки саноати бофандагӣ минбаъд ҳам рушд дода шавад. Бинобар ин, дар назар дошта шудааст, ки дар шаҳрҳои хурду миёнаи Тоҷикистон корхонаҳои нав сохта шаванд. Дар асоси истеҳсоли маснуоти бофандагӣ соҳаҳои дӯзандагӣ ва кешбофӣ ривож меёбанд. Дар Душанбе ва Хучанд фабрикаҳои калони дӯзандагӣ, дар Истаравшан калонтарин фабрикаи кешбофӣ мавҷуданд.

Корхонаҳои саноати чарму пойафзор дар Душанбе, Хучанд ва Бохтар ҷой дода шудаанд. Ин корхонаҳо солҳои охир фаъолияти худро хеле суст намудаанд.

Соли 1991 дар мамлакат 3965 ҷуфт пойафзор истеҳсол мешуд ва ҳоло бошад, ҳамагӣ 0,49 ҳазор бароварда мешавад. Ин ҳолат андешидани чораҳои ҷиддиро дар ин соҳа талаб мекунад.

Чинибарорӣ ва кулолгарӣ. Дар шаҳри Турсунзода фабрикаи чинибарорӣ амал мекунад ва солҳои охир сифати маснуоти он хеле беҳтар гардид. Ҳоло маҳсулоти корхона берун аз ҷумҳурӣ содир карда мешавад. Дар як қатор шаҳрҳои ҷумҳурӣ корхонаҳои кулолгарӣ ва ҳунарҳои бадеӣ раванқ ёфта, ба маҳсулоти онҳо талабот зиёд аст.

СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ

Соҳаи хизматрасонӣ корхонаҳои ғайриистеҳсолиро дар бар мегирад: воситаҳои алоқа, сохтмон, хоҷагии коммуналӣ, савдо, хӯроки умумӣ, тандурустӣ, муассисаҳои илмӣ ва фарҳангию маърифатӣ.

Воситаҳои алоқа қисми асосии соҳаи ғайриистехсолӣ мебошанд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ва минбаъд миқдори корхонаҳои алоқа хеле зиёд гардида, тӯли хатсайри почта ва чопи рӯзномаҳо даҳҳо ва садҳо маротиба афзуд. Бо ҳамаи ноҳияҳои Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои бародар системаи алоқаи телефону телеграф ва почтаи электронӣ вучуд дорад. Дар назар дошта шудааст, ки воситаҳои алоқа минбаъд ҳам рушд дода шаванд. Шабакаи муассисаҳои алоқа дар шаҳр ва деҳот васеъ хоҳад шуд. Айни замон шабакаҳои мобилӣ қариб дар ҳама шаҳру ноҳияҳои кишвар фаъолият мекунанд.

Сохтмон дар рушди иктисодиёти Тоҷикистон аҳаммияти калон дорад. Суръати пешрафти техникаи дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ ба дараҷаи рушди сохтмон саҳт робита дорад. Сохтмон дар ҷумҳурӣ босуръат пеш меравад. Дар ҷумҳурӣ масолеҳи гуногуни сохтмон истеҳсол карда мешаванд: семент, хишт, аглопорит, конструксияҳои оҳанубетонии яклуҳт, масолеҳи пардоз ва ғайра. Барои инкишофи минбаъдаи сохтмон дар мамлакат захираи калони ашёи хом – гил, оҳак, гач, хоросанг, мрамар, рег ва дигар масолеҳ вучуд доранд.

Хоҷагии манзил. Корхонаҳои он таъминоти гармӣ, таъминоти об ва канализатсия, ободонии маҳаллаҳои мардумнишин, сабзгардонӣ, нақлиёти шаҳрро дар бар мегирад. Дар солҳои охир хоҷагии манзил хеле пеш рафт. Солҳои кабл дар Тоҷикистон деҳаҳои хурди хонахоёшон поҳсагин вучуд доштанд: тамоми аҳоли аз чароғҳои карасинӣ истифода мебуд. Ҳоло маҳалҳои мардумнишин хеле калон шудаанд. Бисёр шаҳру ноҳияҳо бо об, иншооти софкорӣ ва газ таъмин мебошанд. Дар ҷойи хонаҳои яқошёна иморатҳои 9-12-ошёна қомат рост мекунанд. Ба кабудизоркунии шаҳрҳо низ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Баъди истиқлолият дар шаҳру шаҳракҳои ҷумҳурӣ миллионҳо дарахту бутта шинонда шуд. Рушди хоҷагии коммуналӣ чун омил ба ҳағгардонии ҳаёти халқ баланд баланд бардоштани самараи истеҳсолоти ҷамъияти аҳаммияти калон дорад.

Савдо ва хӯроки умумӣ. Дар Тоҷикистон мисли дигар ҷумҳуриҳо якҷанд шакли савдо мавҷуд аст: давлатӣ, кооперативӣ ва шахсӣ. Солҳои аввал шабакаи савдои ҷумҳурӣ

аз мағоза ва ошхонаҳои хурд иборат буд. Алхол шабакаи савдои Тоҷикистон аз мағозаҳо, ошхонаҳо, тарабхонаҳо қаҳвахонаҳо иборат аст ва миқдори умумиашон аз сад ҳазор зиёд мебошад. Онҳо дорои таҷхизоти нав буда, мисоли равшани пешрафти иқтисодиёт, фарханг ва некуахлоқии мардум мебошанд.

Ба соҳаи хӯроки умумӣ хӯроки комплексӣ ва парҳезӣ низ дохил мешаванд. Дар оянда пешбинӣ шудааст, ки мағозаҳо, анборҳои нави ниғаҳдории сабзавоту мевачот сохта шаванд.

Тандурустӣ. Дар Тоҷикистон солҳои пеш муассисаҳои табобатӣ, дорухона ва мутахассисони соҳаи тиб кам буданд. Фақат чандин дармонгоҳи хурд вучуд дошт, ки ба беморон ёрии амбулаторӣ мерасонданд.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ муассисаҳои табобатӣ ва пешгирии бемориҳо васеъ шуд, заминаи моддию техникаи онҳо мустаҳкам гардид. Миқдори катҳои беморон 1500 маротиба зиёд шуд. Агар соли 1913 ба ҳар 10 ҳазор аҳолии Тоҷикистон 0,2 духтур ва 0,4 кат рост меомад, пас ҳоло 19,2 духтур ва 40,6 кат рост меояд. Миқдори духтурон дар ҷумҳурӣ қариб ба 14 ҳазор расидааст. Алхол системаи тандурустии ҷумҳурӣ дорои садҳо муассиса аст, ки ба аҳоли кумаки тиббӣ мерасонанд.

Зиёд гаштани миқдори муассисаҳои тиббӣ боиси кам шудани фавт гардид. Дар Тоҷикистон ба ҳазор нафар аҳоли 27,3 кӯдаки навзод рост меояд. Ба зиёд кардани дорухонаҳо низ диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Варзиш ва сайёҳӣ. Ба рушду пешрафти ин соҳа Ҳукумати Тоҷикистон ҳамеша эътибори ҷиддӣ медиҳад. Бозӣ ва машқҳои гуногуни ҷисмонӣ (гӯштингирӣ, камонварӣ, аспсаворӣ, човандозӣ) аз қадим маълум аст. Ба рушди соҳаи варзиш, бахусус дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ диққати ҷиддӣ дода шуд. Дар пешрафти варзиш Техникуми тарбияи ҷисмонии Душанбе ва Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон саҳми калон доранд. Варзишгарони ҷумҳурӣ дар тамоми мусобикаҳои байналмилалӣ ширкат меварзанд.

Дар ҷумҳурӣ барои рушди сайёҳӣ ва куҳнавардӣ имкониятҳо хеле калон аст. Тоҷикистон бо кӯҳҳои сарбафалак, дараҳои зебо, дарёҳои пуртуғён, ёдгориҳои таърихӣ ва

фарҳангии худ шуҳрат дорад. Дар ҷумҳурӣ ба миқдори зиёд сексияҳои туристӣ мавҷуданд, ки дар онҳо садҳо сайёҳ машқ мекунанд.

Солҳои охир мавзеи Сафедорак (ҳавзаи рӯди Варзоб) ба маркази муҳимтарини лижаронӣ ва тайёр намудани варзишгарони ин соҳа табдил ёфтааст.

Маорифи халқ. Ниёғони тоҷик ҳанӯз то давраи футухот ва густариши ислом ҳаг ва фарҳанги худро доштанд, вале тарзи таълим кӯҳна буд, бинобар ин шумораи ками хонандагон саводи кофӣ мебароварданд.

Ҳокимияти Шӯравӣ барои рушди маорифи халқ заминаи мусоид фароҳам овард. Солҳои аввали пас аз Инқилоби Октябр дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 15 мактаб мавҷуд буд, китобу дафтар ва омӯзгорон намерасиданд. Ба ин

нигоҳ накарда бевасила дар Тоҷикистон пурра барҳам дода шуд. Ҳоло дар ҷумҳурӣ 3893 мактаби рӯзона ва шабонаи маълумоти умумӣ, 62 муассисаи таҳсилоти

Расми 27. Китобхонаи миллии Тоҷикистон

ибтидоии касбӣ 77 муассисаи таҳсилоти миёнаи касбӣ ва тақрибан 40 мактаби олии вучуд доранд. Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, донишгоҳҳои тиббӣ, кишоварзӣ, техникаӣ, омӯзгорӣ ва ғайра аз ҷумлаи мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд.

Дар дахҳо пажӯҳишгоҳҳои илмӣ Академияи илмҳои Тоҷикистон оид ба соҳаҳои иқтисодиёт, химия, физика, энергетика, география, биология, таърих, фалсафа, филология, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ таҳқиқот мебаранд.

Солҳои пеш дар Тоҷикистон муассисаҳои маданият-маърифатӣ зиёд набуданд. Қисми зиёди аҳоли аз осори гузаштагон баҳравар шуда наметавонистанд. Ҳоло дар ҷумҳурӣ 1353 китобхона (захираи ин китобхонаҳо ба 12 млн 429 ҳазор нусха мерасад), 890 клуб, 44 осорхона, 16 театри

касбӣ ва 24 театри халқӣ мавҷуд аст. Ҳар сол 0,5 млн нусха китоб нашр мешавад. Дар ҷумҳурӣ 106 рӯзнома ва 37 маҷалла ба таъби мерасанд.

Китобхонаи миллии Тоҷикистон боиси ифтихори мардуми ҷумҳурӣ буда, бузургтарин муассисаи фарҳангӣ дар Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад.

Расми 28. Кохи Наврӯз

Халқи тоҷик аз қадим бо суруду мусиқӣ, рақс, санъати театрии худ ифтихор дорад. Асарҳои мусиқии «Шашмаком» дар тӯли асрҳо беҳтарин намунаи осори мусиқии классикии тоҷик ба шумор мерафт.

Устодони бузурги «Шашмаком» Ҳоҷӣ Абдулазиз Содирхон, Бобоқул Файзуллоев, Шохназар Соҳибов, Фазлиддин Шаҳобов дар тарғибу тақмили ин асарҳои бузург хизмати зиёд кардаанд. Солҳои охир дар пешрафти мусиқии халқию классикии устодон: Акашариф Ҷӯраев, Одина Ҳошим, Зафар Нозим, Ҷӯрабек Муродов саҳми босазо гузоштаанд. Ҳоло дар театрҳо бисёр намоишҳо, операҳо, балетҳо ба саҳна гузошта, дар концертҳо баробари асарҳои мураккаби созию овозӣ (мақомхонҳо) асарҳои бастакорони муосири тоҷик Ф. Солиев, Ё. Сабзанов, З. Шаҳидӣ, Ф. Шаҳобов, Х. Абдуллоев, Д. Дӯстмуҳаммадов ва дигарон иҷро карда мешаванд.

Комёбиҳои киностудияи «Тоҷикфилм» низ назаррас мебошанд. Ҳоло кинои тоҷик ҳаводорони зиёд дорад. Бисёр асарҳои кинорежиссёрони тоҷик Борис Кимёгаров, Давлат Худойназаров, Бахтиёр Худойназаров, Ҷамшед Усмонов сазовори ҷоизаҳои байналмилалӣ гардидаанд.

Дар Тоҷикистон касоби (кандакорӣ, кулолӣ, бофандагӣ ва ғайра) хеле ривож ёфта буд ва аз насл ба насл мегузашт. Ҳоло дар баробари рушди санъати тасвири, графикӣ, мучассамасозӣ, касбу ҳунарҳои қадима – кулолӣ, кандакорӣ низ эҳё шуда истодаанд.

Корхонаҳои калонтарини саноати матоъҳои пахтагӣ дар шаҳрҳои Душанбе ва Конибодом ҷойгир мебошанд. Корхонаҳои саноати чарму пойафзор дар Душанбе, Хуҷанд ва Бохтар ҷойгир шудаанд. Соҳаи хизматрасонӣ корхонаҳои ғайриистеҳсолиро дар бар мегирад: воситаҳои алоқа, сохтмон, хоҷагии коммуналӣ, савдо, хӯроки умумӣ, тандурустӣ, муассисаҳои илмӣ ва фарҳангӣ маърифатӣ.

1. Кадом соҳаҳои саноати сабуки Тоҷикистон аҳаммияти содиротӣ доранд? Корхонаҳои калонтарини онҳоро номбар кунед? 2. Оид ба рушди соҳаҳои хизматрасонии ҷумҳурӣ ва ноҳияи (шаҳри) худ мисолҳо оред.

1. Ноҳияи (шаҳри) шумо бо номи кадом шахсиятҳо шуҳрат ёфтааст? 2. Шумо кадом варзишгарон ва ходимони машҳури санъати Тоҷикистонро медонед? 3. Боз кадом ходимони илму санъати тоҷик шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо намудаанд?

1. Дар кадом ноҳияҳо рушди саноати сабук самаранок аст? Онҳоро аз хариткаи иқтисодӣ ёбед ва дар хариткаи тарҳӣ гузаронед.

1. Кадом роҳҳои беҳтарини дар шароити иқтисоди бозаргонӣ тараққӣ додани саноати сабук вучуд доранд? 2. То кадом андоза вазъи мактабу масриф дар ҷумҳурӣ ба талаботи замон ҷавобгӯ аст? Шумо нисбати ин чӣ гуфта метавонед?

§ 28. НАҚЛИЁТ

1. Навъҳои асосии нақлиётро номбар кунед. 2. Тӯли солҳои истиқлолият дар ҳудуди мамлакат кадом роҳҳои нави оҳан ва автомобилгард сохта шудаанд?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чихо маълумот пайдо мекунед?

- Дар ҷумҳурӣ кадом намудҳои нақлиёт амал мекунанд?
- Рушди нақлиёт дар Тоҷикистон чӣ гуна аст?
- Нақлиёт ва муҳити зист: мушкилот ва нешрафт.

Дар Тоҷикистон аҳаммияти нақлиётҳои роҳи оҳан, автомобилӣ ва ҳавоӣ калон аст. Тавассути роҳи оҳан алоқаҳои иқтисодии дохилӣ ва берунии ҷумҳурӣ амалӣ мегарданд.

Нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳани камбар бештар барои робитаҳои дохили ҷумҳури пешбинӣ шудаанд.

Пеш дар қаламрави Тоҷикистон як роҳи оҳан (Хавос – Хучанд) вучуд дошт, ки соли 1897 сохта шуда буд. Роҳи оҳани нахустин дар ҷануби ҷумҳури (Тирмиз – Душанбе) солҳои 1926-29 сохта шудааст. Дар панҷсолаҳои пеш аз ҷанг дар Тоҷикистон чанд роҳи камбар, инчунин роҳҳои асосии автомобилгарди Душанбе – Хучанд, Ёш – Хоруғ, баъдтар Душанбе – Фарм ва Душанбе – Хоруғ сохта шудаанд. Аввалин роҳи ҳавоии Душанбе – Тошканд соли 1924 кушода шуд.

Дар Тоҷикистон саҳми нақлиёт дар боркашонӣ ва расонидани он ба манзил хеле калон аст. Бо ёрии он алоқаҳои дохилию соҳавӣ, байналмилалӣ ва байнидавлатӣ ба амал бароварда мешаванд.

Ҷадвали 6

Боркашонӣ аз рӯйи навъҳои нақлиёт дар Тоҷикистон (ҳаз. тонна)

Номгӯй	1991	1998	1999	2003	2006	2012	2018
Ҳамаи нақлиёт	303055,0	34585,7	27742,7	32605,4	38594,0	61656,6	84066,6
аз он ҷумла: роҳи оҳан	6432,0	12705,6	11637,7	11720,5	12114	9256,7	5454,2
автомобилӣ	73388,0	3802,0	2815,0	2256,1	2879	7208,2	78610,5
ҳавоӣ	11,0	4,0	2,0	3,8	3,7	2,6	1,9

Дар солҳои охир Тоҷикистон аз кишваре, ки дар он пайраҳаҳои кӯҳӣ ва роҳҳои корвонгард бартарӣ доштанд, ба сарзамини дорои шоҳроҳу роҳҳои ҳавоӣ табдил ёфт.

Нақлиёти автомобилӣ дар шароити кӯҳсор аҳамияти ниҳоят калон дорад. Тақрибан 90 дарсади боркашонии ҷумҳури ба нақлиёти автомобилӣ рост меояд. Сохтани роҳ дар кӯҳҳо ниҳоят душвор, серхарочот ва ҳатто дар баъзе ҷойҳо ғайриимкон аст.

Ҳоло қисми зиёди роҳҳои мошингард дар ҷумҳури мумфарш шудаанд. Нақлиёти автомобилӣ деҳаҳои дурдасти ҷумҳуриро ба марказҳои саноатӣ ва истгоҳҳои роҳи оҳан мепайвандад, барои зуд ва беталаф ба корхонаҳои саноатӣ

кашонидани маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат мекунад. Соли 2012 нисбат ба соли 1960 тавассути нақлиёти автомобилӣ 45 маротиба бештар бор ва 28 маротиба бештар мусофир кашонда шуд. Ҳаҷми умумии боркашонӣ ба воситаи нақлиёти автомобилӣ соли 2012 7205,2 ҳаз. тоннаро ташкил кард. Дар ҷумҳурӣ хоҷагиҳои автомобилҳои калон ташкил карда шудаанд. Аз пойтахт – шаҳри Душанбе қариб ба ҳамаи шаҳру ноҳияҳо нақлиёти мусофиркаш равуо мекунад. Роҳҳои автомобилгарди Душанбе – Хучанд ва Душанбе – Хоруғ мавсимӣ буданд ва зимистон баста мешуданд. Барои осон намудани мушкили роҳ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастгирии мутахассисони Эрон соли 2006 аз ҷониби ағбаи Анзоб бо дарозии қариб 5 км нақби Уштурро бунёд кард, ки масофаи роҳ то 30 км кӯтоҳ шуда, тамоми сол равобиги ноҳияҳои шимолу ҷануби Тоҷикистон доимӣ гардид. Чанде пеш роҳи нави Кӯлоб – Қалъаи Хумб – Хоруғ сохта шуд, ки тамоми сол кушода хоҳад буд. Сохтмони ин роҳ масъалаи нақлиётро дар қисми шарқии Тоҷикистон ҳал карда, боркашониро ба Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон осонтар мегардонад. Соли 1999 ба истикболи 1100 – солагии давлати Сомониён ба воситаи ағбаи Қулма роҳи нав ба шохроҳи байналмилалӣ Қароқорум оғоз ёфт ва он 24-уми майи соли 2004 кушода шуд. Роҳи автомобилгарди Душанбе – Ғарм – Лахш – Саритош навсозӣ гардида, нақбҳои Шаршар, Чормағзак ва Шахристон бунёд карда шуданд.

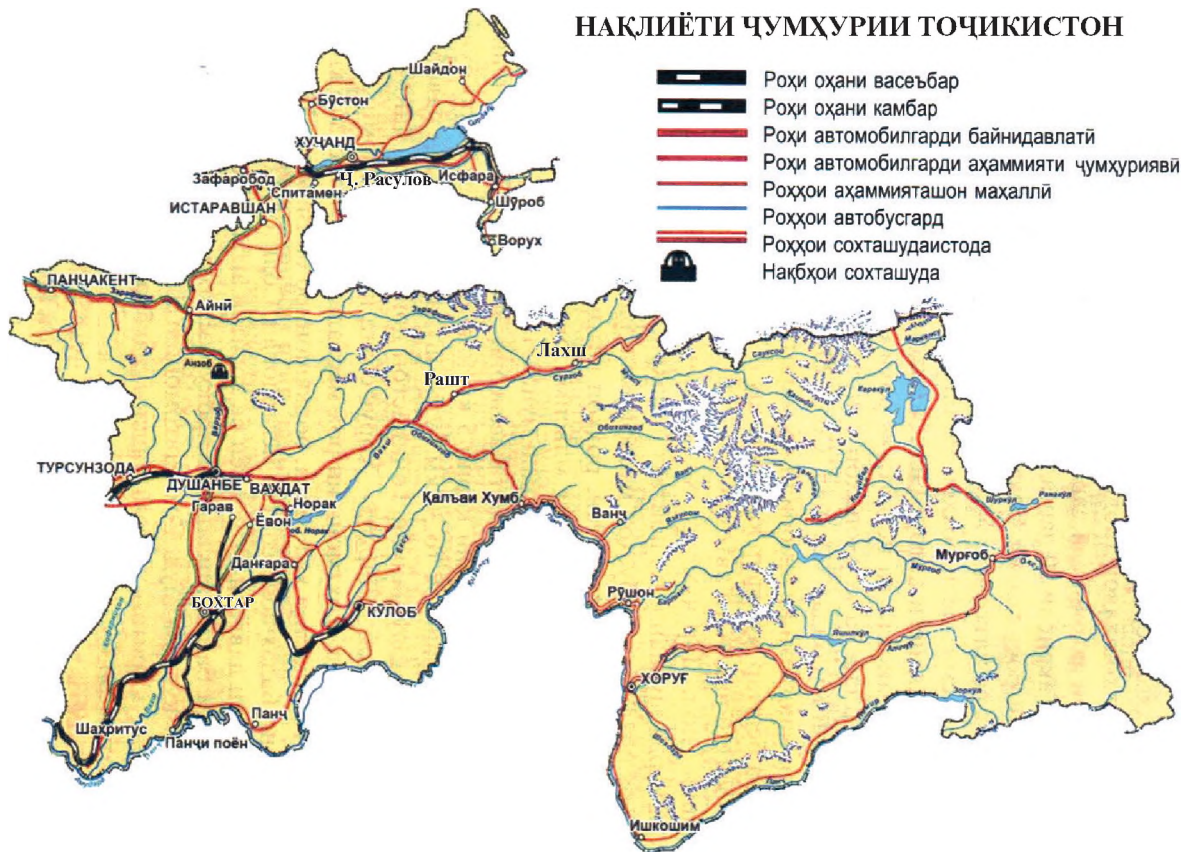

Расми 29. Нақби «Истиклол»

Нақлиёти роҳи оҳан дар дохили ҷумҳурӣ нақши дуюмдараҷа мебозад, вале аҳамияти он дар робитаҳои берунӣ калон аст. Ғайр аз роҳҳои оҳани нисбатан кӯҳна (Хавос – Исфара, Тирмиз – Душанбе) дар охири соли 1970 роҳи нави Тирмиз – Қўрғонтеппа – Ёвон сохта шуд, ки дарозияш 265 км мебошад.

198

НАҚЛИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ин роҳҳо нахи пахта, масолеҳи сохтмон, молҳои саноатӣ ва хӯроқворӣ кашонда, аз дигар ҷумҳуриҳо мошин, ғалла, ҷӯб, сӯзишворӣ оварда мешаванд.

Вобаста ба рушди минбаъдаи хоҷагии халқи ҷумҳурӣ талабот ба нақлиёти роҳи оҳан низ меафзояд. Бинобар ин, дар баъзе роҳҳои оҳан сохтани роҳҳои иловагӣ (бо мақсади бештар бор кашондан) пешбинӣ шудааст. Сохтмони роҳи оҳани Бохтар – Кӯлоб ба охир расид ва дар оянда бунёди роҳи оҳани Ёвон – Ваҳдат, Ваҳдат – Файзобод, Панҷакент – Самарқанд, ки барои инкишофи минбаъда ва азхуд кардани сарватҳои ин ноҳияҳо зарур аст, дар назар дошта шудааст.

Нақлиёти ҳавоӣ дар шароити ҷумҳурии кӯҳсори мо аҳаммияти ниҳоят калон дорад. Тавассути нақлиёти ҳавоӣ мусофирон, почта ва бор кашонида мешаванд. Авиатсия дар соҳаи кишоварзӣ ва рушди геология низ истифода мешавад. Бо кумаки тайёраҳо ба киштзор нуриҳои минералӣ пошида, зараррасонҳои зироат ва алафҳои бегонаро маҳв мекунанд.

Нақлиёти ҳавоии ҷумҳурӣ мунтазам такмил ёфта, бо тайёраҳои нав таъмин мегардад. Ҳоло Душанбе қариб бо пойтахти ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва бисёр шаҳрҳои калони ИДМ ва хориҷи кишвар робитаи ҳавоӣ дорад. Дар солҳои минбаъда тӯли роҳҳои ҳавоии Тоҷикистон зиёда аз 2 маротиба ва ҳаҷми мусофиркашонӣ то 1,5 маротиба афзуд.

Бо сабаби солҳои охир афзудани сафи муҳочирони меҳнатӣ хатсайрҳои иловагӣ: Душанбе – Екатеринбург, Душанбе – Красноярск, Душанбе – Иркутск, Хучанд – Волгоград, Кӯлоб – Москва, Кӯлоб – Перм, Кӯлоб – Екатеринбург кушода шуд.

Нақлиёти обӣ ва лӯлавӣ дар ҷумҳурӣ суғурӯш рушд ёфтааст (ба хотир оваред, ки чаро?). Киштигардӣ қисман дар поёноби рӯди Панҷ ва Ому вучуд дорад. Тавассути лӯла (қубур) ноҳияҳои шимолӣ ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистон аз Бухоро ва ноҳияҳои ҷанубии Хатлон – аз Ҷ. Балхӣ (кони Сурхсимо) ва кони Хочасартез газ мегиранд.

Нақлиёт ва муҳити зист. Навъҳои нақлиёт низ яке аз манбаъҳои асосии ифлоскунии ҳавои атмосфера, ҳок ва обу наботот буда, зиёдшавии миқдори он боиси ташвиш гардидааст.

Мувофиқи ҳисоби олимони танҳо нақлиёти автомобилӣ соли қариб 2 млрд тонна сӯзишвории нафтӣ сарф менамояд, ки аз ин бештар аз 77 дарсади он ба фазо дар шакли захрҳои хавфнок барои муҳит сар дода мешавад.

Агар суръати ифлосшавии фазо назар ба солҳои 80-уми асри XX бештар аз 3 баробар афзуда бошад, пас дар ин ҳолат ҳиссаи нақлиёти автомобилӣ хеле калон аст. Ҳоло дар сайёраи мо зиёда аз 300 млн автомобил вучуд дорад, ки онҳо дар якҷоягӣ ба фазо соли беш аз 250 млн тонна гази туршии ангишт ва 50-80 млн тонна гази карбон сар медиҳанд.

Ҳисоб карда шудааст, ки хангоми парвоз аз Амрико ба Аврупо ҳавопаймои реактивии мусофиркашонӣ дар муддати 8 соати парвоз зиёда аз 35 тонна оксигенро истифода мекунад, ки ин ба қариб 25 ҳазор гектар бешазор дар ҳамин муҳлат рост меояд. Дар Русия танҳо нақлиёти автомобилӣ ба ҳисоби миёна рӯзе то 16 млн тонна газҳои ҳархелаи захрнок ба фазо сар медиҳад. Аз рӯи мушоҳидаи мутахассисон 30 дарсади бемории шаҳрвандони Русия аз ҳисоби партовҳои гази автомобилӣ ба амал меояд. Муайян карда шудааст, ки автомобилҳои ҳозиразамон хангоми тай намудани масофаи 900 км ба миқдоре оксиген истифода мекунанд, ки онро ҳуди ронанда дар муддати як сол нафас мегирад.

Дар Тоҷикистон соли ба фазои атмосфера зиёда аз 30 ҳазор тонна газҳои захрнок сар дода мешаванд, ки қариб 90%-и он ба нақлиёт рост меояд. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳазор автомобил дар як соат ба фазо аз 4500 то 5000 метри муқабал гази карбон сар медиҳанд. Аз кӯчаҳои шаҳрҳои Душанбе, Хучанд ва Бохтар бошад, рӯзе ҳазорҳо автомобил мегузарад.

Бо газҳои захролудии автомобилӣ ифлоскунии фазои шаҳрҳо қариб дар тамоми ҳолатҳои нақлиётӣ ба назар мерасад. Сол то сол зиёд шудани миқдори автомобилҳои водор мекунад, ки дар ҳама роҳҳои муҳими автомобилгард нуқтаҳои санҷиши экологӣ барпо карда шаванд.

Дар як қатор кӯчаҳои марказии шаҳрҳои Душанбе, Бохтар, Хучанд, Ваҳдат ва ғайра ҳаракати автомобилҳои боркаш манъ карда шудааст, вале ин кам аст, зеро дар бисёр кӯчаҳои калони шаҳрҳои автомобилҳои вазнини боркаш бо садои баланди моторҳо ҳаракат мекунанд, ки дар ин кӯчаҳо аксар боғчаю беморхона ва мактабҳо воқеъ гаштаанд.

Яке аз роҳҳои беҳтарини кам шудани миқдори газҳои автомобилӣ дар шаҳрҳои ҷумҳурӣ сохтани роҳҳои беруни-шаҳрӣ ва аз дохили шаҳр берун баровардани хоҷагиҳои автомобилӣ (автобазаҳо) аст. Ин дар навбати худ барои хеле кам шудани санои ғалоғулаи моторҳо имконият медиҳад.

Солҳои охир дар шаҳрҳои ҷумҳурӣ ба ҷойи бензин истифодаи газ зиёд шуда истодааст. Дар сурати риояи техникаи беҳатарӣ истифодаи газ нисбат ба бензин 2-3 баробар арзон ва ифлоскунии фазои атроф низ то 3-4 баробар кам мешавад. Роҳи дигари тоза нигоҳ доштани ҳавои шаҳр ҳар чӣ зиёд намудани миқдори троллейбусҳо ва дар шаҳри Душанбе дар катори троллейбус ташкил намудани хатҳои трамвайҳои тезҳаракаткунанда мебошад.

Барои тоза нигоҳ доштани фазои шаҳрҳои ҷумҳурӣ ва ҳифзи саломатии шаҳрвандон сабзгардонии хиёбону кӯчаҳо хеле муҳим аст. Ҳисоб карда шудааст, ки дар кӯчаҳои ниҳоят сермошин партовҳои бензин, ки дар таркибашон пайвастиҳои барои саломатӣ захрнокӣ сурб доранд, метавонанд то радиуси 400 метр фазоро ифлос кунанд, вале хангоми вучуд доштани дарахту буттаҳои сарсабз микёси таъсири ифлоскунии муҳит аз 20-30 метр зиёд намешавад.

Бинобар ин, дар шароити иқлими гарми кишвар афзун намудани кабудизор дар атрофи кӯчаҳои калони автомобилгард, баҳри нигоҳ доштани салқинӣ ва тозагии доимии муҳити атроф, ниҳоят зарур мебошад.

1. Дар Тоҷикистон кадом навъҳои нақлиёт тараққӣ кардаанд? 2. Чаро дар ҷумҳурӣ нақлиёти обӣ ва лӯлавӣ (қубурӣ) суст инкишоф ёфтааст? 3. Чаро нақлиёти автомобилӣ дар дараҷаи аввал меистад?

*1. Хусусиятҳои нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳанро мухтасар тавсиф кунед ва шохроҳҳои онро номбар кунед.
2. Таъсири нақлиётро ба муҳити зист шарҳ диҳед.*

1. Аҳаммияти нақлиёти автомобилӣ дар ҷумҳурӣ чӣ гуна аст? Аҳаммияти нақлиёти ҳавоӣ дар Тоҷикистон аз чӣ иборат аст? Кадом роҳи нави автомобилӣ имконияти тараққӣ додани ноҳияҳои марказии Тоҷикистонро дорад? Ба фикри шумо, оё роҳи нави автомобилӣ тавассути Афғонистон

барои Тоҷикистон аҳаммият дорад ё не? Дар шароити кӯҳсор боз кадом навъи нақлиёт метавонад тараққӣ ёбад?

Кори амалӣ: Дар асоси нақшаи тартибдодаи омӯзгор тавсиф намудани яке аз роҳҳои автомобилгарди байниноҳиявии ҷумҳурӣ.

§ 29. ТАРАҚҚИЁТИ ХОЧАГИИ ХАЛҚ ДАР ОЯНДА

Кадам навъи сарватҳои табиии Тоҷикистон самаранок мебошад? Ба фикри шумо, кадом соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ дар оянда босуръат меафзоянд?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Дар оянда кадом самтҳои тараққиёти хоҷагии халқи ҷумҳурӣ нисбатан муҳим мебошанд?

Дар шароити ҳозира яке аз вазифаҳои аввалини хоҷагии халқи ҷумҳурӣ гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва дар марҳалаи гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ, ба зинаи нав бардоштани сатҳи кувваҳои истеҳсолкунандаи он мебошад. Ҳалли ин масъала омили муҳимми беҳтар намудани дараҷаи некуаҳволии халқ ва дараҷаи иштироки ҷумҳурӣ дар тақсмоти географии меҳнат мебошад. Дар иҷрои он минбаъд самаранокӯ окилона истифода кардани ашёи хом, захираҳои меҳнатӣ, инкишоф додани интенсификатсия (суръатнокӣ)-и истеҳсолот ва бозёфтҳои нави илму техника саҳми хеле калон доранд. Ғайр аз ин, ба рушди мутаносиби соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ва ғайриистеҳсолӣ ва пеш аз ҳама, ба рушди минбаъдаи саноат ва кишоварзӣ диққати ҷиддӣ додан лозим аст.

Барои Тоҷикистон хусусан, рушди истеҳсоли кувваи барқ аҳаммияти калон дорад. Иқтидори гидроэнергетикӣ ҷумҳурӣ асосан дар ду дарё – Вахш ва Панҷ зиёд аст. Самаранок истифода бурдани он ба сохтмони неругоҳҳои барқи обӣ, дарғот ва обанборҳо вобастагӣ дорад. Ин иншоот боиси дар обанборҳо ғун шудани қисми зиёди оби дарё мегарданд, ки барои ҳосил кардани чараёни барқ ва обёрии заминҳои ташналаби Тоҷикистон, инчунин Туркманистону Ўзбекистон муҳим мебошанд. Ғайр аз НБО-и Роғун (3,6 млн. квт), Сангтӯда-1 ва Сангтӯда-2 боз НБО-и Даштиҷум (4 млн. квт)

ва барои бо кувваи барқ таъмин кардани Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар рӯди Ғунд неругоҳҳо бунёд карда мешаванд. Ба қарибӣ дар рӯди Ғунд НБО-и Помир-1 ба кор даромад ва дар солҳои наздик сохтмони Неругоҳи барқи обии Помир-2 ба охир мерасад.

Ғайр аз электроэнергетика дар Тоҷикистон металлургияи ранга, мошинсозӣ, саноати химия ривоч хоҳад ёфт. Иқтидорҳои нави заводи алюминии Тоҷикистон ва заводи электрохимиявии Ёвон пурра ба кор дароварда мешаванд. Ин корхонаҳои ҷумҳурии пуриктидор буда, маҳсулоти хушсифат медиҳанд. Дар баробари ин, дар мавзеи ҷойгиршавии ин заводҳо андешидани тадбирҳои ҳифзи табиат низ дар назар дошта шудааст.

Рушди мошинсозӣ ва саноати сабук маблағи нисбатан кам талаб карда, барои ба кор ҷалб кардани қисми зиёди одамон шароити мусоид фароҳам меорад. Заводҳои трансформатори Бохтар ва «Гидроагрегат» васеъ шуда, заводи нави таъмири муҳаррикҳои барқӣ сохта мешавад. Дар соҳаи саноати сабук ба роҳ мондани истеҳсолоти калони коркарди пахта, инчунин, корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти химия дар назар дошта шудааст.

Рушди самараноки истеҳсолот ба оқилона ҷойгир намудани корхонаҳо вобаста аст. Дар ин бобат ҷойгиркунии корхонаҳои нави саноатиро зимни баҳисобгирии манбаи ашёи хом, об, захираҳои корӣ, нақлиёт, робитаҳои иқтисодии берунӣ ва ғайра ба амал овардан лозим аст.

Корхонаҳои нав асосан ҳамчун қисми таркибии сиклҳои истеҳсолии амалкунанда бунёд гардида, зинаҳои номукаммали онҳоро пурра менамоянд. Дар натиҷа ашёи хом ва партови корхонаҳо то ҳадди имкон пурра истифода шуда, ба маҳсулоти хушсифат табдил мебардад. Ин тарзи ташкили истеҳсолот маҳсулнокии меҳнатро афзун намуда, барои беҳтар намудани вазъи экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли имконият фароҳам меоварад. Дар соҳаи кишоварзӣ ҷойгиркунии зироат, боғу тоқзор, навъҳои гуногуни ҷорво зимни баҳисобгирии шароити ҳоку иқлим ва таҳассуси ноҳияҳои иқтисодӣ ба амал оварда мешавад. Он боиси афзудани ҳосилнокии истеҳсолоти кишоварзӣ гардида, дараҷаи таъмини аҳолиро бо озука ва корхонаҳои агросаноатиро бо ашёи хоми босифат беҳтар менамояд.

Рушди комплекси кишоварзию саноатӣ (ККС) барои иҷрои барномаи озука мусоидат мекунад. Дар комплекси кишоварзию саноати Тоҷикистон пахтакорӣ ҷойи асосиро мегирад, хусусан, ба парвариши пахтаи маҳиннах диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Бо ин мақсад даштҳои Данғара ва Бешкент пурра ба кор андохта мешаванд. Парвариши картошка ва сабзавот низ рушд хоҳад ёфт, хусусан, васеъ намудани хоҷагиҳои сабзавоткорӣ гирду атрофи шаҳр муҳим аст. Дар ноҳияҳои доманакӯҳию кӯҳии чумхурӣ (хусусан, водии Рашт ва болооби Зарафшон) инкишоф додани картошкапарварӣ аҳаммияти калон дошта, имкон медиҳад, ки аз дигар ноҳияҳо овардани картошка қатъ карда шавад.

Боғу тоқпарварӣ ва ситруспарварӣ низ ривоч хоҳад ёфт. Ҳоло дар вилояти Хатлон ва водии Рашт хоҷагиҳои калони боғу тоқпарварӣ ташкил карда шудаанд, бахусус, тоқдорӣ лалмӣ аҳаммияти бештар пайдо мекунад. Зиёд шудани истеҳсоли мевачот имкон медиҳад, ки қисми зиёди он ба дигар чумхуриҳо фурӯхта шавад.

Дар сохтори истеҳсолоти кишоварзӣ ситруспарварӣ (истеҳсоли лимӯ) ҷойи махсусро ишғол мекунад. Дар оянда дар водии Вахш ва вилояти Сугд хоҷагиҳои нави ситруспарварӣ ташкил карда мешаванд.

Рушди боғу тоқдорӣ ва ситруспарварӣ, инчунин, бунёди муассисаҳои коркарди маҳсулоти онҳо имкон медиҳад, ки масъалаи бо кор таъмин кардани аҳолии деҳот ҳал гардад.

Дар баробари рушди саноат ва кишоварзӣ ба тараққиёти минбаъдаи нақлиёт низ диққат дода шудааст. Роҳи нави автомобилгарди Душанбе – Кӯлоб – Қалъаи Хумб – Мурғоб, роҳи оҳани Бохтар – Кӯлоб ва нақби Истиклол дар ағбаи Анзоб, нақбҳои Чормағзак, Шаршар ва Шахристон ба истифода дода шуд.

Дар баробари рушди соҳаҳои асосии хоҷагии халқ соҳаҳои ғайриистеҳсолӣ низ тараққӣ меёбанд, хусусан, ба рушди соҳаҳои хизматрасонии аҳоли эътибори махсус додан лозим аст.

Ҷойгиркунии оқилонаи корхонаҳо боиси такмилёбии ташкили минтақавии хоҷагии халқ мегардад. Ҳангоми оқилона ва бо навбат истифодаи сарватҳои табиӣ ва захираҳои корӣ

хар як ноҳияи иқтисодӣ дараҷаи рушди хоҷагии ноҳияҳои суғтаракқикардари бо ноҳияҳои пешқадам (то ҳадди имкон) наздик кардан мумкин аст. Дар ин сурат ҳар як ноҳияи иқтисодӣ метавонад дар пешрафти иқтисодии ҷумҳурии соҳибхӯшӣ мо саҳми арзанда гузорад.

Дар оянда баробари ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист диққати ҷиддӣ дода мешавад. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, барои беҳтар ва устувор намудани вазъи экологӣ, аз ҷумла муҳофизат ва истифодаи самараноки манбаъҳои об ва бо обтаъминкунии истеҳсолоти аҳоли ҷораҳои мушаххас андешида мешаванд. Ғайр аз ин, азнавбарқароркунии заминҳои азқорбаромада, ташкили зинаҳои муҳофизати хок дар ҷойҳои сершамол, такмил додани технологияи (тарзи коркард) корхонаҳои саноатӣ ва кишоварзӣ, коркарди партовҳои хоҷагӣ ва ғайра хеле муҳим мебошанд. Ҳалли оқилонаи ин масъалаҳо барои беҳтар намудани рушди устувори иқтисодӣ ва вазъи экологии ҷумҳурии мусоидат менамоянд.

Рушди мошинсозӣ ва саноати сабук маблағи нисбатан кам талаб карда, барои ба қор ҷалб кардани қисми зиёди одамон шароити мусоид фароҳам меорад. Рушди комплекси кишоварзӣ саноатӣ (ККС) барои иҷрои барномаи озӯқа мусоидат мекунад. Дар оянда баробари ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист диққати ҷиддӣ дода мешавад. Ҷойгиркунии оқилонаи корхонаҳо боиси такмилёбии ташкили минтақавии хоҷагии халқ мегардад.

1. Дар марҳалаи ҳозира масъалаи аввалиндараҷаи ҷумҳурии аз чӣ иборат аст? Дар ҷойгир намудани корхонаҳои нав ба кадом омилҳо диққат додан лозим аст? Дар оянда кадом самтҳои тараққиёти ҷумҳурии нисбатан муҳим мебошанд?

1. Дар рушди минбаъдаи соҳаҳои истеҳсоли ба кадом масъалаҳо диққат дода мешавад? 2. Кадом соҳаҳо ба қувваи барқ беҳтар ниёз доранд? 3. Дар оянда рушди кадом соҳаҳои саноатӣ самараноканд? 4. Саҳми соҳаи агросаноатӣ дар пешрафти иқтисодӣ чӣ гуна хоҳад буд? 5. Барои беҳтар намудани вазъи экологӣ чӣ гуна ҷораҳо андешида мешаванд?

БОБИ Ш ТАШКИЛИ МИНТАҚАВИИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ

§ 30. НОҲИЯБАНДИИ ИҚТИСОДИИ ВА СИКЛҲОИ ИСТЕҲСОЛИИ

Тақсимои маъмури Тоҷикистонро ба хотир оред. Дар ҷумҳурии кадом ноҳияҳои табиӣ-географиро медонед? Ноҳияи иқтисодӣ-географӣ оё аз ноҳияи табиӣ-географӣ фарқ дорад?

Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Чаро дар кишвар ноҳиябандии иқтисодӣ карда мешавад?
- Принсипҳои ноҳиябандии иқтисодӣ кадомҳоянд?
- Ноҳиябандии иқтисодӣ ва алоқамандии сиқлҳои истеҳсоли дар ҷист?

Ноҳиябандии иқтисодӣ яке аз фишангҳои асосии тақмил додани ташкили ҳудуди истеҳсолот мебошад.

Лугати географӣ

Қисми алоҳидаи мамлакатро, ки бо мавқеи географӣ, шароит ва сарватҳои табиӣ, аҳолии ва захираҳои меҳнатӣ, соҳаҳои махсусгардонидашуда ва имкониятҳои тараққиёти ояндаи хоҷагӣ аз дигар ҳудудҳои мамлакат фарқ мекунанд, **ноҳияи иқтисодӣ меноманд.**

Бинобар он, ба ин масъала дар хамаи мавридҳои ислоҳоту рушди иқтисодӣ аҳаммияти ҷиддӣ дода мешавад, зеро чудо намудани ҳудуди ҷумҳурии ба ноҳияҳои иқтисодӣ барои ҳалли масъалаҳои оқилона ҷойгир намудани қувваҳои истеҳсолкунанда, самаранок истифода бурдани сарватҳои табиӣ ва захираҳои меҳнатӣ равона карда шудааст. Дар ин сурат ҳар як ноҳияи иқтисодӣ зимни дуруст истифода бурдани шароити табиӣ ва иқтисодӣ ба истеҳсоли як ё якчанд навъи маҳсулот махсус гардонидани мешавад. Одатан, як қисми маҳсулот ба дигар ноҳияҳо ва берун аз ҳудуди ҷумҳурии бароварда, ба ивази он маҳсулоти зарурӣ оварда мешавад.

Чунин шакли мубодилаи иқтисодиро тақсимои географӣ, ё ки ҳудудӣ меноманд, ки дар махсусгардонии ноҳияҳои иқтисодии алоҳида зоҳир мегардад. Ҳамин тавр, ташаккулёбии ноҳияҳои иқтисодӣ натиҷаи тақсимои меҳнат мебошад, ки он

пайдоиши таърихӣ дорад. Баробари рушд ёфтани тақсимои худудии меҳнат ноҳияҳои иқтисодӣ ташаккул меёбанд. Ҳар яки онҳо махсусгардонии алоҳидаро инъикос намуда, қисми таркибии комплекси хоҷагии халқ ба ҳисоб мераванд. Одатан, ноҳияҳои иқтисодӣ бо соҳаҳои махсусгардида ва тараққиёти комплекси худазякдигар фарқ мекунанд. Ин ба он маъно, ки дар ноҳияҳои иқтисодӣ на фақат соҳаҳои махсусгардида, инчунин, соҳаҳои ёрирасон ва хизматрасони бо ҳам алоқаманд амал мекунанд. Ҳар яки ин соҳаҳо дар тараққиёти комплекси хоҷагӣ вазифаи хосро иҷро менамоянд. Ба соҳаҳои махсусгардида дар миқёси ҷумҳурӣ ҳамон соҳаҳои дохил мешаванд, ки маҳсулоти онҳо барои қонеъ гардонидани талаботи дигар ноҳияҳои иқтисодӣ ва содирот нигаронида шудааст, чунинки, дар Тоҷикистон истеҳсоли алюминий, пахта ва ғайра. Соҳаҳои ёрирасон ҳамон соҳаҳои мегӯянд, ки тараққиёти мунтазами соҳаҳои махсусгардонидаро таъмин менамоянд. Масалан, истеҳсоли лӯлаҳо (қубурҳо), новаҳо барои обёрии пахтазор, корхонаҳои абрешим дар истеҳсоли матои шохӣ, истеҳсоли зарфҳои шишагӣ барои саноати консерв ва винобарорӣ. Ба соҳаҳои хизматрасон он соҳаҳо мансуб мебошанд, ки аҳолиро бо хӯрокворӣ, пойафзор, либос, маҳсулоти кешбоғӣ ва дигар ашёи зарурии рӯзгор таъмин менамоянд. Бояд гуфт, ки ин се гурӯҳи соҳаҳои бо ҳам алоқаманди истеҳсолот ҳамон вақт мунтазам инкишоф меёбанд, ки дар ҳар ноҳияи иқтисодӣ оқилона истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ, табиӣ, силсилаи васеи хатҳои барқ ва нақлиёти маҳаллӣ ба роҳ монда шавад. Аз ин рӯ, ноҳияҳои иқтисодӣ дар системаи хоҷагии халқи ҷумҳурӣ на танҳо бо таҳассуси хоҷагӣ, комплекси хоси соҳаҳои истеҳсолӣ ва дараҷаи рушди худ фарқ мекунанд, балки воҳиди томи истеҳсолию худудӣ ҳисоб меёбанд.

Дараҷаи рушди ноҳияҳои иқтисодиро на танҳо пешрафти умумии иқтисодӣ, балки дараҷаи ташаккулёбии комплекси худудию истеҳсолӣ (КХИ) низ муайян менамояд. Комплекси истеҳсолӣ бошанд, аз ҷиҳати ташаккулёбӣ ва сатҳи рушд дар зинаҳои гуногун меистанд. Танҳо он комплексиҳо рушд ёфта менаманд, ки сиклҳои пурраи истеҳсолӣ дошта бошанд. Яъне, дар онҳо истеҳсоли ашёи хом, коркарди он, истифодаи пурраи

партовҳои истеҳсоли, муҳофизат ва барқарор намудани сарватҳои табиӣ дар якҷоягӣ ба амал ояд. Аз ин рӯ, ташаккулиёбӣ ва дараҷаи рушди комплексҳои истеҳсоли дар ҳамаи ноҳияҳои иқтисодӣ як хел нест.

Ҳамин тариқ, ноҳияҳои иқтисодӣ худуди махсусгардидае мебошанд, ки аз дигар ноҳияҳои иқтисодӣ на танҳо бо мавқеи географӣ, захираҳои корӣ, табиӣ, тахсиси умумичумхурӣ, балки бо вақти ташаккулиёбӣ, сатҳи рушди комплексҳои худудию истеҳсолии худ фарқ мекунанд. Инро мавриди омӯхтани ноҳияҳои иқтисодии чумхурӣ дарк кардан мумкин аст.

Нишондиҳандаҳои асосие, ки таҳассуси ноҳияро ифода мекунанд, аз инҳо иборатанд: нисбат ба талабот бештар истеҳсол кардани маҳсулот, арзон будани маҳсулот, мавҷудияти заминаи калони ашёи хоми ин маҳсулот.

Дар асоси ин қонуниятҳо, инчунин, нишондиҳандаҳои таҳассус, метавон гуфт, ки муҳимтарин соҳаҳои таҳассуси хочагии халқи Тоҷикистон инҳоянд: қувваи барқ, металлургияи ранга, саноатҳои химия, абрешим, пашм, газворҳои пахтагӣ, меваю сабзавот, консерва ва шаробпазӣ, ки манбаи ашёи хом ба шумор мераванд. Рушди хочагии халқ дар ҳар қисми чумхурӣ гуногун аст. Масалан, металлургияи ранга асосан дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷанубӣ, абрешим ва пашм дар шимол, газворҳои пахтагӣ ва равшанкашӣ дар ҷануб тараққӣ кардаанд.

Сиклҳои истеҳсоли. Дар шароити ҳозира соҳаҳои гуногуни хочагии халқ, аз ҷумла саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва ғайра на танҳо чун соҳаҳои алоҳида амал мекунанд, балки бо ҳам вобаста тараққӣ меёбанд. Ин ду ҷиҳати хоси соҳаҳои гуногуни хочагии халқ (соҳавӣ ва бо ҳам алоқаманд рушдиёбӣ) водор менамоянд, ки онҳоро бо методи соҳавӣ ва сиклҳои истеҳсоли таҳлил намоем. Бо методи соҳавӣ он корхонаҳое омӯхта мешаванд, ки маҳсулоти якхела (мисол, саноати хӯроқворӣ) истеҳсол мекунанд ва вобаста ба он ба ин ё он соҳа мансуб доништа мешаванд. Асоси онҳоро ашёи хом, технология ва истеҳсоли маҳсулоти якхела ташкил менамоянд. Аз ин лиҳоз, методи соҳавӣ ҳамаи он алоқамандиҳои печдарпечу

мураккаберо, ки дар чараёни истехсолот амал мекунад, пурра ба ҳисоб гирифта наметавонад. Аз ҷумла, методи соҳавӣ вобастагии технологии байни корхонаҳоеро, ки як хел ашёи хомро истифода мебаранд (мисол, истехсоли пахта, нахи он, ресандагӣ, бофандагӣ, рангуборкунӣ, равғанкашӣ, собунпазӣ ва кунчора), дар ҳудуди ҷудогона ҷойгир шудаанд ва ба соҳаҳои гуногуни саноат дохил мешаванд, ба инобат мегирад. Ҳол он ки корхонаҳо, ки як навъи ашёи хомро истифода мебаранд ба соҳаҳои гуногуни саноат дохил мешаванд, бо якдигар на танҳо алоқаи умумиқисодӣ, балки истехсолию технологӣ низ доранд. Чунин чараёнҳои муштараку омехтаи истехсолиеро, ки дар байни соҳаҳои гуногуни саноат зимни коркарди пурраи ашёи хом ва партови он сурат мегиранд, фақат тавассути методи сиклҳои истехсолӣ омӯхтан мумкин аст.

Методи сиклҳои истехсолиро бори аввал Н. Колосовский пешниҳод кардааст. Мувофиқи ақидаҳои ӯ робитаҳои устувори истехсолии бо ҳам алоқаманд, ки дар атрофи як истехсолоти асосӣ рушд меёбанд, сикли истехсолӣ номида мешаванд. Сиклҳои истехсолӣ асоси комплексҳои ноҳияҳои иқтисодиро ташкил менамоянд. Вобаста ба омилҳои иқтисодӣ ва технологӣ сиклҳои истехсолӣ дар ҳудудҳои муайян як хел рушд намеёбанд. Қисми онҳо тамоми зинаҳои технологӣ, яъне аз истехсоли ашёи хом, коркарди ибтидоии он то истехсоли маҳсулоти тайёру истифодаи партовҳоро дар бар мегиранд. Онҳоро сиклҳои истехсолии пурра меноманд. Сиклҳо, ки тамоми зинаҳои технологию истехсолиро дар бар намегиранд, сиклҳои нопурра номида мешаванд.

Мувофиқи методи сиклҳои истехсолӣ дар ҳудуди ҷумҳурӣ сиклҳои зерини ҳудудию истехсолӣ инкишоф ёфтаанд: сикли истехсолии металлургияи ранга, газу энергохимиявӣ, гидроэлектрометаллургӣ, электрохимиявӣ, аграрию саноатӣ, индустрию сохтмон ва ғайра.

Сикли истехсолии металлургияи ранга нопурра буда, истихроҷи маъдани металлҳои ранга, нармкунӣ ва коркарди онро дар бар мегирад. Корхонаҳои ин сикл дар шаҳракҳои Адрасмон, Консой, Табошар, Чорукдарон, Майхӯра, Анзоб ҷойгир шудаанд. Маҳсулоти сикл аз концентрати (хокаи металл) руҳ, сурб, симоб, сурма, волфрам ва ғайра иборат аст.

Аз сабаби набудани корхонаи металлгудозӣ он концентратҳо берун аз чумхурӣ ба фурӯш бароварда мешаванд.

Сикли истеҳсолии газо энергохимиявӣ ҳамагӣ як корхона дорад, ки дар шаҳри Сарбанд воқеъ гардидааст. Дар ин корхона дар асоси гази табиӣ ва ашёи хоми кашонида нуриҳои минералии азотӣ истеҳсол мекунад, ки дар кишоварзӣ васеъ истифода мебаранд. Як қисми он ба мамлакатҳои Осиёи Марказӣ бароварда мешавад.

Сикли истеҳсолии электрохимиявӣ дар асоси қувваи барқи НБО-и Норақ, намаки ошӣ ва оҳаксанги маҳаллӣ ташаккул ёфтааст. Корхонаҳои ин сиклро қонҳои истихроҷи намак, оҳаксанг ва заводи электрохимиявии Ёвон ташкил мекунад. Мувофиқи нақшаи инкишофи минбаъда сикли мазкур масолеҳи синтези хлороорганикӣ, содаи каустикӣ, нурии минералӣ, воситаҳои химиявии муҳофизати зироатҳо, масолеҳи полимерӣ истеҳсол мекунад. Маҳсулоти онро асосан дар чумхурӣ истифода мебаранд. Боқимондаи он ба дигар давлатҳо бароварда мешавад.

Сикли истеҳсолии гидроэлектрметаллургӣ нопурра мебошад. Вай дар асоси қувваи барқи маҳаллӣ ва ашёи хоми кашонида қор мекунад. Корхонаи асосии сикл заводи алюминии Тоҷикистон (ш.Турсунзода) мебошад. Дар завод аз гилҳок алюминий истеҳсол мекунад. Аз партови заводи мазкур зарфҳои чинӣ месозанд. Барои муҳофизати муҳити атроф завод бо таҷҳизоти газ, ҷангу ғуборгозакунанда ҷиҳозонида шудааст.

Сикли истеҳсолии аграрию саноатӣ яке аз сиклҳои асосӣ буда, бо сершохагии худ фарқ мекунад. Асосан аз ду шохаи қалон иборат аст: саноатӣ – аграрӣ ва индустриявӣ ва агрогидромелиоративӣ. Умумияти ин шохаҳо дар он аст, ки онҳо дар асоси оқилона истифода бурдани захираҳои обу замин, малакаи аҳоли ва қорқарди ашёи хоми кишоварзӣ қор мекунад. Дар қорқари ин, онҳо аз якдигар фарқ ҳам мекунад. Ҷиҳати ҳосси шохаи агрогидромелиоративӣ обёрии механикӣ мебошад. Бинобар ин шоха ғайр аз истеҳсоли пахта, маҳсулоти боғу тоқдорӣ, қирмақпарварӣ ва қорқарди онҳо, инчунин қорхонаҳои истеҳсоли масолеҳи сохтмон, каналу иншооти гидротехникӣ, мошини механизмиҳои обёрикунанда,

лӯла ва рӯпӯшҳои оханубетониро дар бар мегирад. Ҳар ду шоҳаи сикли кишоварзӣ-саноатӣ бо ҳам алоқаманд мебошанд, зеро тамоми маҳсулоте, ки ин шоҳаҳо истеҳсол мекунанд, дар корхонаҳои саноатӣ бо технологияи якхела (вобаста ба навъи маҳсулот) коркард мешаванд. Зинаҳои гуногуни онҳо дар шаҳрак ва шаҳрҳои калони ҷумҳурӣ ҷойгир шудаанд. Корхонаҳои калонтарини сикл дар шаҳрҳои Душанбе, Хучанд, Истаравшан, Исфара, Панҷакент, Бохтар, Конибодом, Кӯлоб ва ғайра воқеъ гардидаанд. Аксар вақт онҳо дорои сикли пурраи истеҳсоли мебошанд.

Сикли индустриалӣ-сохтмонӣ истихроҷи оҳаксанг, мергел, гил, сангмайда, озокерит, хокаи сурх, конгломерат (чинсҳои кӯҳии боҳамчаспида), мрамор, санги хоро, истеҳсоли маснуоти сохтмон (семент, гач, керамзит, хишт, оҳак, ранг, муму бетон), таҷҳизоти оханубетонӣ, болохонаҳо, тахтабетони деворӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Зинаи охирини сиклро **сохтмон** ташкил менамояд. Хусусиятҳои хосси ин сикл аз он иборат аст, ки ҳангоми тайёр кардани маснуоти сохтмон миқдори зиёди ашёи хом, об ва энергияву сӯзишворӣ сарф мешавад. Корхонаҳои ин сикл дар шаҳрҳои Исфара, Хучанд, Гулистон, Панҷакент, Истаравшан, Душанбе, Ваҳдат, Кӯлоб, Бохтар ва Ёвон ҷойгир шудаанд.

Ноҳиябандии иқтисодӣ яке аз фишангҳои асосии таъмин додани ташиқи ҳудуди истеҳсолот мебошад. Ташаққули ноҳияҳои иқтисодӣ натиҷаи тақсими меҳнат мебошад. Ноҳияҳои иқтисодӣ бо соҳаҳои махсусгардида ва тараққиёти комплекси худ аз якдигар фарқ мекунанд. Дарҷаи рушди ноҳияҳои иқтисодиро на танҳо пешрафти умумии иқтисодӣ, балки дарҷаи ташаққули комплекси ҳудуди истеҳсоли (КҲИ) низ муайян менамояд. Комплекси истеҳсоли бошанд, аз ҷиҳати ташаққули ва сатҳи рушд дар зинаҳои гуногун меистанд. Методи сиклҳои истеҳсолиро бори аввал Н. Н. Колосовский пешниҳод кардааст. Сиклҳои истеҳсоли асоси комплекси ноҳияҳои иқтисодиро ташкил менамоянд. Мувофиқи методи сиклҳои истеҳсоли дар ҳудуди ҷумҳурӣ сиклҳои зерини ҳудуди истеҳсоли инкишоф ёфтаанд: сикли истеҳсоли металлургияи ранга, газо-энергохимиявӣ, гидроэлектрометаллургӣ, электрохимиявӣ, аграрӣ саноатӣ, сохтмон ва ғайра.

1. Моҳияти ноҳиябандии иқтисодӣ дар чист? Дарачаи рушди ноҳияҳои иқтисодиро чӣ таъри муайян мекунад? Сикли истеҳсоли чист? Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон кадом сиклҳои пурра ва нопурраи истеҳсоли рушд ёфтаанд?

1. Ба ақидаи шумо, оё дар шароити Тоҷикистон махсусгардонӣ самаранок аст? 2. Сикли пурра ва нопурра аз ҳама чӣ фарқ доранд? 3. Методи соҳавӣ ва сикли омӯзиши истеҳсолот аз ҳама чӣ фарқ доранд?

1. Махсусгардонии ноҳияи иқтисодиро чӣ таъри маънидод кардан мумкин аст? 2. Хоҷагии ноҳияҳоро чӣ гуна ба таъри комплексӣ рушд додан мумкин аст? 3. Магар ноҳиябандии иқтисодӣ зарур аст? 4. Ба таъри комплексӣ тараққи додани ноҳияҳо чӣ манфиат дорад? 5. Оё дар Тоҷикистон сиклҳои пурра вуҷуд доранд?

§ 31. КОМПЛЕКСИ ХУДУДИЮ ИСТЕҲСОЛИИ ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБӢ (КҲИТҶ)

1. Комплекси хоҷагии халқ гуфта чиро мефаҳмед? 2. Кадом комплексҳои соҳавӣ ва байнисоҳавиро медонед? 3. Моҳияти комплексҳои истеҳсоли дар чист?

Дар ин зербоб шумо дар бораи ҷиҳо маълумот пайдо мекунед?

- Комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ кадом ноҳияҳои Тоҷикистонро дар бар мегирад?
- Истеъмолкунандагони асосии қувваи барқро дар комплекс номбар кунед?

Қисми зиёди ҳудуди ҷумҳури (ғайр аз ноҳияҳои иқтисодии Суғд ва Бадахшон) ба комплекси ҳудудиву истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КҲИТҶ) мансуб аст. Дар комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ аксари корхонаҳо ба яқдигар алоқаманд мебошанд, бинобар ин, ҳосилнокии меҳнат меафзояд. Комплекси мазкур нуктаи асосии хоҷагии халқи тамоми ҷумҳури мебошад.

Луғати географӣ

Корхонаҳои бо ҳама алоқаманду вобаста, ки аз ҷойгиршавӣ, мавҷудияти инфрасохтори умумӣ, заминаи кадрӣ, манбаҳои энергия ва ғайра дар маҳалли муайян маҳсулнокии меҳнат меафзояд, комплекси ҳудудии истеҳсоли ном дорад.

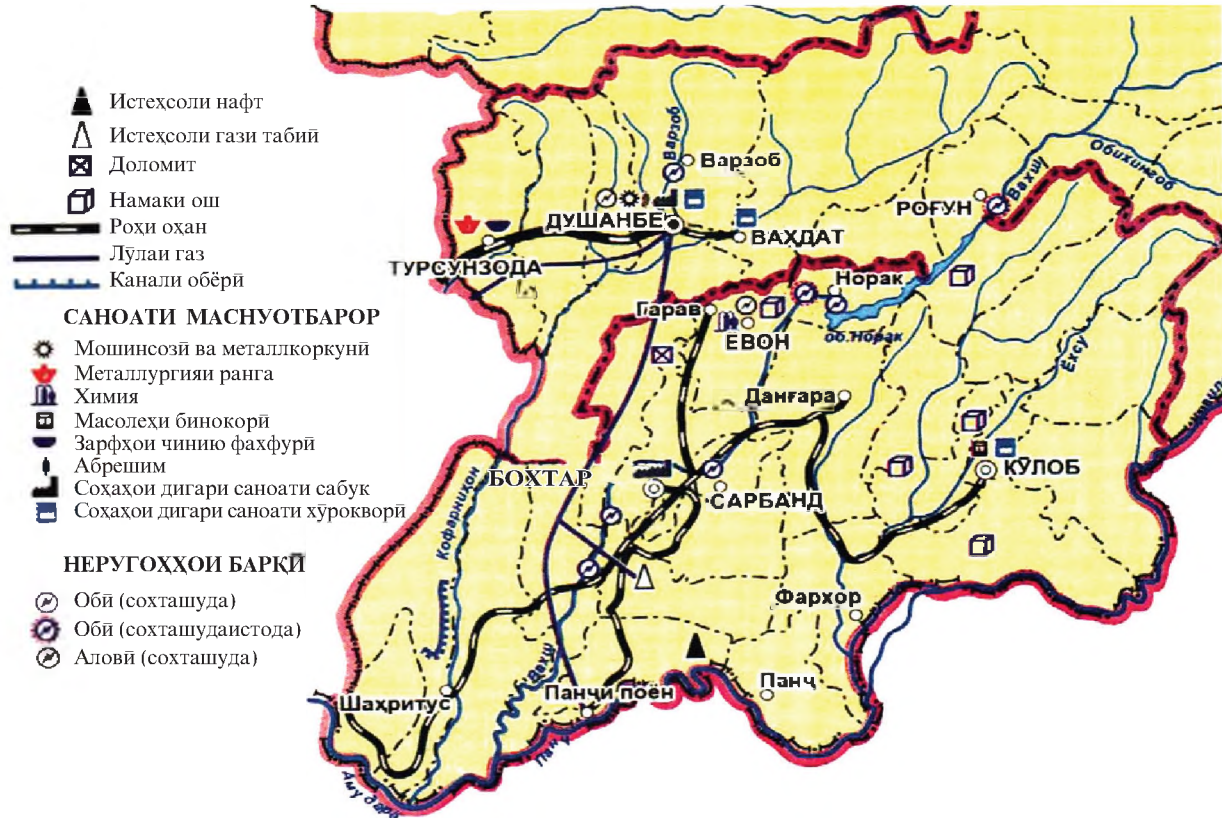
КҲИТҚ дар қисми ҷануби ғарбии Тоҷикистон ҷойгир буда, ноҳияҳои иқтисодии Ҳисор, Рашт, Бохтар ва Кӯлобро дар бар мегирад. Масоҳаташ 53,2 ҳаз. км² (зиёда аз 37 дарсади қаламрави ҷумҳурӣ) буда, дар он зиёда аз 60 дарсади аҳолии Тоҷикистон зиндагӣ мекунад. Ба ташаккули комплекс мавҷудияти захираҳои зиёди гидроэнергетикӣ, ашёи хом, қувваи қорӣ, замини ҳосилхез ва шароити иқлим мусоидат кардааст. Аз ҳудуди комплекс қариб нисфи дарёҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна мегузаранд. Иқтисодии гидроэнергетикӣ дарёҳои қалон ва миёнаи КҲИТҚ дар ҷумҳурӣ 65,4% ва дар Осиёи Миёна 35%-ро ташкил медиҳанд. Фақат рӯдҳои Вахш ва Панҷ метавонанд дар як соат 144 млрд. квт қувваи барқ истеҳсол кунанд.

Азҳудкунии захираҳои гидроэнергетикӣ комплекс хусусияти муштарак дорад. Дар баробари истеҳсоли қувваи барқ масъалаи қорам қардани заминҳои нав низ ҳал шуда истодааст. Обанбори Норақ имкон дод, ки дахҳо ҳазор гектар замини водии Ёвону Обиқуқ обёрӣ қарда шаванд. Дар солҳои наздик НБО-и Роғун пурра ба истифода дода хоҳад шуд. Ҳоло дар дарёи Вахш ғайр аз НБО-ҳои Норақ ва Бойғозӣ, инчунин НБО-ҳои Сарбанд, Марказӣ ва Шаршар, Сангтӯда-1, Сангтӯда-2 низ қор мекунанд. Дар оянда низ боз НБО-и Шӯрӯб сохта мешавад.

Истеъмолкунандагони асосии қувваи барқ дар комплекси мазкур заводи алюминий ва заводи электрохимиявии Ёвон мебошанд. Дар ҳудуди комплекс зиёда аз 100 қони сарватҳои зеризаминӣ ёфт шудаанд (нафт, газ, ангишт, волфрам, шпати саҳроӣ, намаки ош, оби минералӣ ва ғайра). Аз ҷиҳати захираи намак, стронсий ва ашёи хоми қарбонатӣ барои саноати химия комплекс на фақат дар ҷумҳурӣ, балки дар Осиёи Миёна низ мавқеи ҳосро ишғол мекунад.

Дар ин комплекс ба вучуд омадани марказҳои нави саноатӣ сабаби тез афзудани аҳолии шаҳр гардид. Вазни қиёсии аҳолии шаҳр аз 31,5 дарсад ба 38,4 дарсад (2018) расид. Аҳолии комплекс дар оянда низ хеле зиёд хоҳад шуд. Бо мақсади оқилона истифода бурдани қувваи қорӣ ва бо қор таъмин қардани аҳолии қобили меҳнат зарур аст, ки соҳаҳои хурду миёнаи саноат на танҳо дар шаҳрҳои бузург, балки дар шаҳрҳои хурду миёна низ инқишоф дода шаванд.

КОМПЛЕКСИ ҲУДУДИЮ ИСТЕҲСОЛИИ ТОЧИКИСТОНИ ЧАҶУБИ

Дар КҲИТЧ вазни қиёсии саноати сабук (зиёда аз 40 дарсади маҳсулоти умумӣ) ва хӯрокворӣ (22,5 дарсад) калон аст. Дар комплекс, хусусан, электроэнергетика, металлургияи ранга, мошинсозӣ ва саноати химия бештар рушд ёфтаанд. Энергетика соҳаи асосии комплекс буда, дар атрофи он дигар соҳаҳои саноат ташаккул меёбанд. Саноати сабук дар оянда ҳам яке аз соҳаҳои тахассусии комплекс хоҳад буд. Дар баробари саноати пахтазоакунӣ соҳаҳои саноати матоъҳои пахтагӣ низ ривоч меёбанд.

Барои рушди комплекси кишоварзӣ саноати дар ҳудуди КҲИТЧ ҳама гуна шароит мавҷуд аст. Дар комплекс ҷойи асосиро пахтакорӣ ишғол мекунад. Дар зиёда аз 40 дарсади киштзорҳо пахта мекоранд.

Ғайр аз пахтакорӣ дар комплекс соҳаҳои захираҳои истеҳсолоти кишоварзӣ, пеш аз ҳама, тоқдорӣ ва сабзавоткорӣ инкишоф ёфтаанд. Солҳои охир ситруспарварӣ низ дар авҷ аст. Аз ҷиҳати истеҳсоли лимӯ КҲИТЧ, хусусан водии Вахш, дар ИДМ ҷойи якумро мегирад. Дар заминҳои лалмӣ тоқпарварӣ ривоч ёфтааст. Дар баъзе хоҷагиҳои Фаҳробод аз як гектар тоқзори лалмӣ 180-200 сентнер ангур меғундоранд. Мевачоти дар КҲИТЧ истеҳсолшуда имкон медиҳад, ки талаботи аҳоли нурра қонеъ карда, қисми маҳсулот ба дигар ҷумҳуриҳои фаришода шавад. Барои бо меваҳои сабзавот ва зироати полизӣ таъмин кардани шаҳру ноҳияҳои зарур аст, ки киштзори онҳо зиёд ва анбору яхдонҳои нав сохта шаванд.

Баъди нурра аз худ кардани даштҳои Данғараи Бешкент дар назар дошта шудааст, ки дар зиёда аз 100 ҳазор гектар замини нав хоҷагиҳои пахтакорӣ ташкил карда шаванд. Хоҷагиҳои сабзавоткорӣ ва боғу тоқпарварӣ низ ташкил карда хоҳанд шуд.

Аз соҳаҳои ҷорводорӣ дар комплекси ҳудудӣ истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ ғусфандпарварӣ ва говпарварӣ рушд ёфтааст. Хоҷагиҳои комплекс аз ҷиҳати истеҳсоли пӯсти қароқӯлӣ ва пашм дар ҷумҳурии ҷойи асосиро ишғол мекунанд. Ба рушди мурғпарварӣ низ диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Қаламрави комплекси ҳудудӣ истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ бо нақлиёт нағз таъмин гардидааст. Дарозии роҳи оҳан тақрибан ба 350 км (қариб 70 дарсади ҳамаи роҳи ҷумҳурии) мерасад. Нақлиёти автомобилӣ низ ривоч ёфтааст. Тақрибан

65 дарсади роҳҳои автомобилгарди комплекс мумфарш мебошанд. Нақлиёти лӯлавӣ (кубурӣ) вобаста ба дараҷаи талаботи ба газ доштаи Тоҷикистони Ҷанубӣ инкишоф меёбад.

Барои тақсимои географии меҳнат саҳм гирифтани ҷумҳурӣ тезонидани рушди қувваҳои истеҳсолкунандаи комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ аҳамияти калон дорад. Қисмҳои алоҳидаи комплекс на танҳо аз рӯи масоҳат, шумораи аҳоли ва шароити табиӣ иқтисодӣ, балки аз ҷиҳати таркиб ва таҳассуси истеҳсоли низ тафовут доранд.

Дар комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ аксари корхонаҳо ба якдигар алоқаманд мебошанд. КҲИТЧ дар қисми ҷануби ғарбии Тоҷикистон ҷойгир буда, ноҳияҳои иқтисодии Ҳисор, Раит, Бохтар ва Кӯлобро дар бар мегирад. Аз ҳудудҳои захираҳои гидроэнергетикӣ комплекс хусусияти муштарак дорад. Истеъмолкунандагони асосии қувваи барқ дар комплекси мазкур заводи алюминий ва заводи электрохимиявии Ёвон мебошанд. Дар комплекс, хусусан, электроэнергетика, металлургияи ранга, мошинсозӣ ва саноати химия бештар рушд ёфтаанд. Қаламрави комплекс бо нақлиёт нағз таъмин аст. Қисмҳои алоҳидаи комплекс на танҳо аз рӯи масоҳат, шумораи аҳоли ва шароити табиӣ иқтисодӣ, балки аз ҷиҳати таркиб ва таҳассуси истеҳсоли низ тафовут доранд.

1. Комплекси ҳудудию истеҳсоли чист ва ҷӣ афзалият дорад? Заминаҳои табиӣ ва иқтисодии ташиқкулёбии КҲИТЧ кадомҳоянд? Заминаи бо кор таъмин намудани аҳоли вучуд дорад? Агар ҳа, онро шарҳ диҳед.

1. Аз харита, атлас ва харитаи дар китоби дарсӣ овардашуда истифода намуда, иштирои саноати ро ёбед, оид ба соҳаҳои таҳассуси комплекс маълумот диҳед. 2. Дар харитаи тарҳӣ иштирои асоситарини ин комплексро гузаронед.

1. Оё зарурати таҳсиси ҷунин комплекс дар шароити имрӯза мавҷуд аст? 2. Бо назардошти кадом сарватҳо ин комплекс қомат афрохт? 3. Кадом соҳаҳои асосии саноат ва хоҷагии кишоварзии КҲИТЧ-ро медонед? 4. Равияҳои инкишофи минбаъдаи КҲИТЧ-ро шарҳ диҳед.

§ 32. НОҲИЯҲОИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

Ба хотир оред: *Ноҳияи иқтисодӣ чист ва кадом қонуниятҳои ноҳиябандиро медонед? Комплекси хоҷагии халқи ноҳияҳои иқтисодӣ аз кадом гурӯҳи соҳаҳо ташақкул меёбад?*

Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Дар Тоҷикистон чанд ноҳияи иқтисодӣ мавҷуд аст?
- Соҳаҳои тахассусии ин ноҳияҳои иқтисодӣ кадомҳоянд?
- Ноҳияҳои иқтисодӣ кадом хусусиятҳои монандӣ ва фарқкунанда доранд?

Дар асоси ба инобат гирифтани қонуниятҳои ноҳиябандӣ ва самти тахассуси хоҷагӣ дар Тоҷикистон 6 ноҳияи иқтисодиро ҷудо кардан мумкин аст: Суғд, Ҳисор, Вахш, Кӯлоб, Рашт ва Бадахшон. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистон аз дигар ноҳияҳо бо он фарқ мекунанд, ки дар байни худ сарҳадҳои табиӣ низ доранд (қаторкӯҳҳо, бахшгоҳҳо). Ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ аз ҳамдигар бо мавқеи географӣ, шароити табииву сарватҳо, аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ, соҳаҳои махсус гардонидашуда ва имкониятҳои тараққиёти ояндаи хоҷагӣ фарқ мекунанд.

Дар поён тавсифи муҳтасари ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ аз рӯи нақшаи зерин оварда мешавад: тақсимои маъмури ва мавқеи географӣ, шароити табиӣ ва сарватҳо, аҳоли, хоҷагӣ (саноат, кишоварзӣ, нақлиёт), робитаҳои иқтисодӣ ва инкишофи хоҷагӣ дар оянда.

Ноҳияи иқтисодии Суғд шаҳрҳои Хучанд, Конибодом, Исфара, Истиклол, Гулистон, Истаравшан, Панҷакент, Шӯроб, Бӯстон, ноҳияҳои Ашт, Деваштич, Зафаробод, Исфара, Конибодом, Шахристон, Спитамен, Мастчоҳ, Б. Ғафуров, Ҷ. Расулов, Хучанд, Истаравшан, Кӯхистони Мастчоҳ, Панҷакент ва Айниро дар бар мегирад. Масоҳати умумиаш 25,4 ҳаз. км², аҳолиаш зиёда аз 2,5 млн нафар аст.

Ноҳияи иқтисодии Суғд дар қисми шимоли ҷумҳурӣ ҷойгир буда, водии дарёи Сир ва доманакӯҳҳои атрофи онро дар бар мегирад. Иқлими ноҳия хушк ва континентӣ буда, вобаста ба дараҷаи баландии маҳал тағйир меёбад. Олами набототаш гуногун аст: аз набототи биёбонӣ (дар поён) то марғзорҳои альпӣ субальпӣ, ки дар баландии зиёда аз 2500 м ҷойгиранд (чун чарогоҳ истифода мешаванд).

Ноҳияи иқтисодии Суғд аз нафт, ангишти бўр, полиметаллҳо, висмут, оҳак, намак, молибден, масолеҳи сохтмон ва ғайра ғанӣ аст, аҳолии ноҳия зич ҷойгир буда, бо қувваи корӣ таъмин мебошад, баҳусус аҳолии шаҳр босуръат меафзояд (дар дахсолаи охир 28,5 дарсад зиёд шуд).

Ҳоҷагӣ. Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар хоҷагии халқи ноҳияи Суғд тағйироти куллӣ ба амал омад. Яке аз чунин тағйирот сохтани НБО-и Қайроққум дар дарёи Сир буд. Ин неругоҳи барқи обӣ «Дӯстии халқҳо» ном дорад, зеро дар сохтмони он намояндагони 37 миллат иштирок кардаанд. Иқтисодии неругоҳ 126 ҳаз. квт буда, соле 700 млн. квт соат қувваи барқ истеҳсол мекунад.

Дар ноҳияи иқтисодии Суғд соҳаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ тараққӣ кардаанд. Илова бар ин, дар ноҳия чунин соҳаҳои саноат, аз қабилӣ мошинсозӣ, коркарди металл, маъдан, масолеҳи сохтмон ривҷ ёфтаанд. Дар заминаи сарватҳои зеризаминӣ комбинатҳои маъдани Адрасмон ва Анзоб қор мекунад. Дар ноҳия истихроҷи ангишт (Шӯроб), нафт (Нафтобод, Айритон), намак (Қамишкӯрғон) ва масолеҳи бинокорӣ ба роҳ монда шудааст. Корхонаҳои саноати сабук (комбинатҳои абрешим ва колинбофӣ) ва хӯрокворӣ (пахтатозакунӣ, равғанкашӣ, консерваи мева) ҷойгир шудаанд. Чанд сол боз корхонаи муштараки Тоҷикистону Чин «Зарафшон» (истеҳсоли тилло) фаъолият дорад.

Кишоварзӣ аз соҳаҳои зерин иборат аст: пахтакорӣ, боғдорӣ, тамокукорӣ ва чорводорӣ. Инкишофи пахтакорӣ ва боғдорӣ ба обёрӣ ниҳоят марбут аст. Заминҳо асосан аз дарёҳои кӯҳӣ (Оқсу, Ҳоҷабӯқирғон, Исфара) тавассути канал ва стансияҳо обёрӣ карда мешаванд. Дар боғҳои ин ноҳияи иқтисодӣ зардолу, шафтолу, себ, нок парвариш меёбанд. Яке аз соҳаҳои асосии зироат тоқдорӣ аст (асосан навъҳои ангури мавизбоб ва хӯрокӣ). Кишмиши сиёҳ ва сафеди Истаравшан шуҳрати беандоза дорад. Дар водии Зарафшон қисми зиёди боғҳоро зардолузорҳо ташкил медиҳанд. Навъҳои зардолуи маҳаллии фалғарӣ, мирсанҷалӣ, моҳтобии ноҳияи иқтисодии Суғд дар нағичаи қорам шудани даштҳои Ашти қалон, Дилварзин, Маҳрам ва ғайра зиёд шуда истодааст. Баҳри рушди минбаъдаи

кишоварзӣ беҳтар намудани ҳолати мелиоративии замин ва таъмину таҷдиди иншооти обёрӣ аҳаммияти калон дорад.

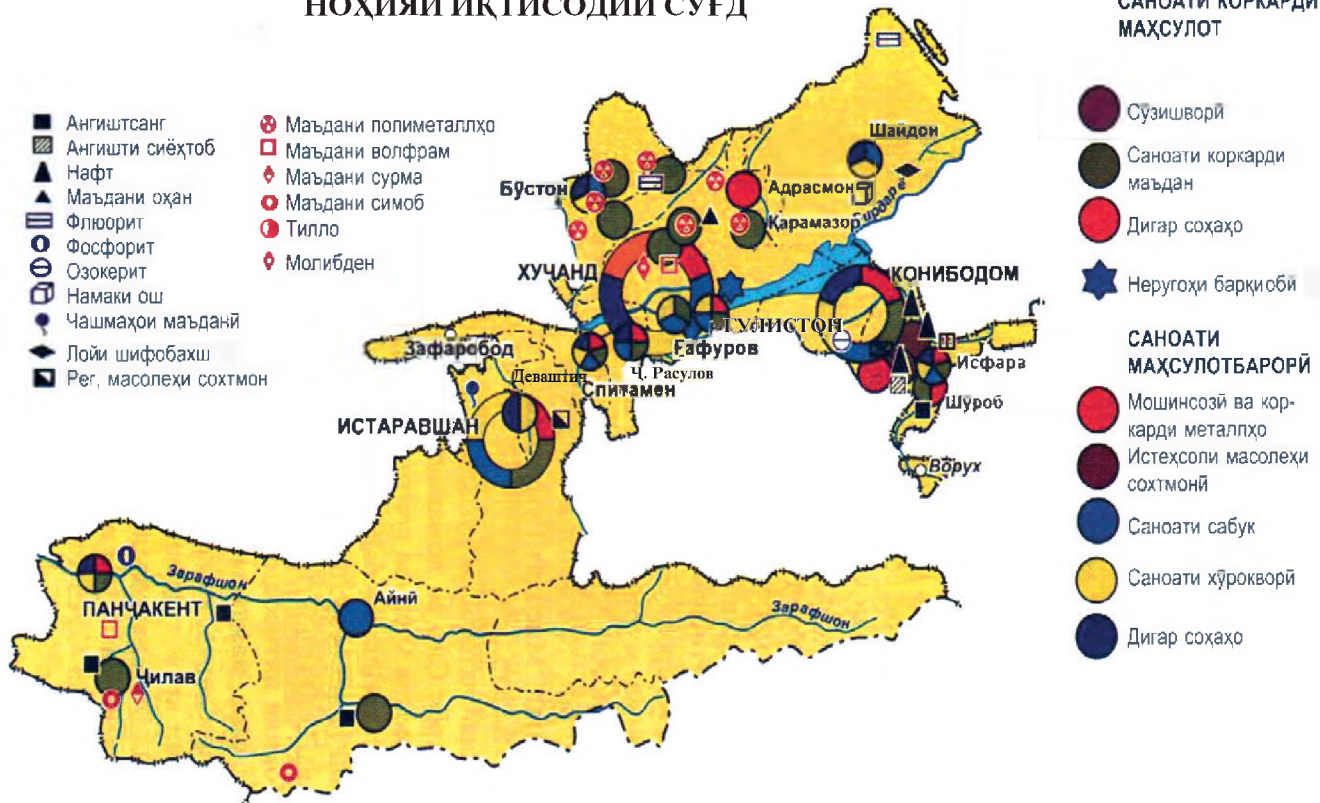
Шароити табию иқтисодии ноҳия (фаровон будани об, чашмаҳои минералӣ, лойи шифобахш) барои минбаъд зиёд намудани шумораи истироҳатгоҳу шифохонаҳо мусоид аст. Дар ноҳия дармонгоҳҳои «Ҳавотоғ» ва «Зумрад» мавҷуданд, ки беморони аз дигар ҷумҳуриҳо омадаро низ қабул мекунад.

Шаҳри Хучанд маркази калони саноату фарҳанги ноҳия ба шумор меравад. Шаҳри Хучанд таърихи қадим дорад. Соли 1986 2500-солагии Хучанд ҷашн гирифта шуд. Хучанд, ки дар ҷорроҳаи асосии тичорат ҷойгир буд, дар тамоми солҳои мавҷудияташ яке аз калонтарин марказҳои иқтисодию сиёсии Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Таърихи шаҳр бо номи шоирони машҳур – Камоли Хучандӣ, Маҳастии Хучандӣ, Тошхоҷа Асирӣ, Содирхони Ҳофиз ва олими маъруф Ҳочӣ Юсуф саҳт алоқаманд аст.

Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ симои фарҳангии шаҳр хеле дигаргун шуд. Дар Хучанд зиёда аз чор ҳиссаи ҳамаи корхонаҳои калон ҷойгир мебошанд. Дар тараққиёти саноати шаҳр аҳаммияти комбинатҳои абрешим ва консервбарорӣ, заводҳои шиша ва пахтағозакунӣ, корхонаҳои коркарди металл калон аст. Заводи пахтағозакунии шаҳр аз нав сохта ва бо технологияи нав ҷиҳозонида шудааст. Аз соҳаҳои саноати хӯрокворӣ комбинати консерви Хучанд, ки консервҳои меваю сабзавот, меваи хушк, шарбату афшураҳои гуногун истеҳсол мекунад, аҳаммияти калон дорад. Маҳсулоти комбинат дар дигар ноҳияю шаҳрҳо талабгори зиёд дорад. Дар шаҳр корхонаҳои коркарди металл ва истеҳсоли масолеҳи соҳтмон низ мавҷуданд.

Хучанд маркази асосии маърифатии шимоли ҷумҳурӣ аст. Дар ин ҷо донишгоҳҳои омӯзгорӣ, технологӣ, омӯзишгоҳҳои тиббӣ, мусиқӣ ва бадеӣ мавҷуданд. Театри вилоятӣ мусиқию драма ва музей таъриху кишваршиносӣ шуҳрати калон доранд. Дар Боғи ботаникии шаҳр зиёда аз 600 навъи дарахту буттаҳои Осиёи Миёна, баҳри Миёназамин, Осиёи Шарқӣ, Амрикои Шимолӣ парвариш карда мешаванд. Боғи ботаникӣ қариб ба тамоми боғҳои ботаникии ҷаҳон робитаи илмӣ дорад.

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ СУҒД

Дар шарқтари Хучанд шаҳри **Конибодом** чой гирифтааст, ки дар гузашта шаҳрчаи хурд буда, ҳамагӣ чанд дукони бофандагӣ дошт. Ҳоло Конибодом маркази калони саноатӣ буда, дорои корхонаҳои консервбарорӣ, пахтадозакунӣ, равғанкашӣ, рехтагарии механикӣ, фабрикаи ресандагӣ, заводи «Автозапчасти» мебошад. Дар Конибодом техникуми технологӣ ва театри драма мавҷуд аст.

Шаҳри Исфара дар соҳили рӯди Исфара воқеъ аст. Шаҳр зуд васеъ шуда, дар оянда ба маркази муҳими саноатӣ табдил хоҳад ёфт. Комбинати консерви Исфара аз ҷиҳати бузургӣ дар ноҳияи иқтисодии Хучанд ҷойи сеюмро мегирад. Дар Исфара чанд корхонаи хурд низ мавҷуданд, ки рангҳои минералӣ, масолеҳи саноат, бофандагӣ истехсол мекунад. Исфара яке аз гӯшаҳои зебоманзари ҷумҳурӣ аст. Дар канори шаҳр дармонгоҳи «Зумрад» воқеъ аст, ки аҳамияти минтақавӣ дорад.

Истаравшан аз ҷумлаи шаҳрҳои қадимтарини Тоҷикистон аст. То замони Шӯравӣ дар шаҳр устоҳои қандакор, гачкор, зардӯзо, заргарон бисёр буданд. Ҳоло Истаравшан шаҳри саноатӣ аст. Дар он соҳаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ рушд ёфта истодаанд. Заводи консерви Истаравшан кишмиш, меваи хушк, консерв, шарбат истехсол мекунад. Дар Истаравшан фабрикаи қалонтарини кешбофӣ ҷумҳурӣ ҷой гирифтааст. Саноати маҳаллии шаҳр низ тараққӣ дорад. Истаравшан чун пойтахти Истаравшани қадим барои муаррихон, бостоншиносон ва сайёҳон мароқангез аст. Дар Истаравшан аз ёдгориҳои таърихӣ меъморӣ Масҷиди Кӯкунбаз (асри XVI), мақбараҳои Боботағо (охири асри XVI), Абдулқодири Гелонӣ (асри XVI), Чоргунбаз (асри XVIII) боқӣ мондаанд.

Панҷакент қалонтарин маҳалли аҳолинишин ва маркази саноатии водии Зарафшон мебошад. Корхонаҳои муҳимтарини он корхонаҳои саноатӣ заводҳои консерв, хишт ва тамоку ба шумор мераванд. Дар шаҳр осорхонаи ҷумҳуриявӣ таъриху кишваршиносӣ ташкил карда шудааст. Шаҳр дорои донишқадаи олий, омӯзишгоҳи кадрҳои омӯзгорӣ, касбҳои техникӣ ва хонаи маданият мебошад. Аз ёдгориҳои меъморӣ масҷиди Олимдодхон (асри XVIII) шоёни тавачҷуҳ аст.

Панҷакент аз ҷумлаи шаҳрҳои қадимтарини ҷаҳон мебошад. Дар ин ҷо қовишҳои димнаи Панҷакент, ки яке

аз марказҳои давлати Суғд буд, идома дорад. Панҷакенти қадим ва ҳафриёти Саразм (давраи биринҷӣ) барои тавсифи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва тамаддуни он давр маълумоти аҷиб медиҳанд. Дар наздикии Панҷакент (деҳаи Панҷрӯд) мақбараи сардафтари адабиёти классикии форсу тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ҷой гирифтааст.

Бо шарофати сохтмони НБО-и Қайроққум дар соҳили «Баҳри тоҷик» шаҳри нави замонавӣ – **Гулистон** қомат афрохт. Дар шаҳр яке аз калонтарин муассисаҳои саноати сабук – комбинати қолинбофӣ, комбинатҳои ордқашӣ ва хонасозӣ ҷойгир мебошанд. Дар соҳили баҳр ҷойҳои фароғат ва истироҳатгоҳ сохта шудаанд. Дар ноҳияи иқтисодии Суғд бинобар кашф шудани қони сарватҳои зеризаминӣ шаҳрҳои нав ба вуҷуд омаданд, масалан, Нафтобод (шаҳри нафтчиҳо), Шӯроб (шаҳри ангиштканҳо), Адрасмон, Зарафшон (шаҳри нақбқанон).

Ноҳияи иқтисодии Ҳисор шаҳрҳои Душанбе, Ваҳдат, Турсунзода ва ноҳияҳои маъмурии Ҳисор, Турсунзода, Рӯдакӣ, Варзоб, Шаҳринав ва Файзободро дар бар мегирад. Масоҳаташ 11,5 ҳаз. км², аҳолиаш бештар 1,8 млн нафар аст.

Ноҳияи водии Ҳисор ва кӯҳҳои назди онро фаро гирифта, ноҳияи аз ҳама сераҳолии чумхурӣ аст. Дар ноҳия аҳолии шаҳр босуръат афзоиш меёбад.

Пеш аз давраи Ҳокимияти Шӯравӣ шугли асосии мардуми ноҳияи иқтисодии Ҳисор ғаллакорӣ ва чорводорӣ буд. Косибӣ аҳаммияти маҳаллӣ дошт. Ҳоло дар ноҳия ҷойи асосиро соҳаҳои саноати вазнин (мошинсозӣ, металлургияи ранга, электроэнергетика), инчунин саноатҳои сабук ва хӯрокворӣ мегиранд. Пахтакорӣ, боғдорӣ, тоқдорӣ, сабзавоткорӣ ва чорводорӣ соҳаҳои муҳимми кишоварзии ноҳия мебошанд.

Маркази металлургияи рангаи ноҳия ва чумхурӣ заводи алюминии Тоҷикистон (шаҳри Турсунзода) аст. Корхонаҳои мошинсозӣ, масолеҳи сохтмон, саноати хӯрокворӣ ва сабук низ мавҷуданд.

Шароити табиӣ ва иқлими ноҳияи иқтисодии Ҳисор барои рушди кишоварзӣ, ки ба парвариши пахта, сабзавот, тоқ, инчунин боғдорӣю чорводорӣ махсус гардонида шудааст, хеле мусоид мебошад. Ситруспарварӣ ва анҷибарпарварӣ низ ривож меёбад.

Дар нишебиҳои чанубии қаторкӯҳи Ҳисор мамнуъгоҳи «Ромит» ҷойгир шудааст. Мамнуъгоҳ соли 1959 таъсис ёфта, масоҳати он зиёда аз 16 ҳаз. гектар мебошад. Дар мамнуъгоҳ ҳайвоноте, ки саршуморашон кам мондааст, (оҳуи холгул, хирси малла, морхӯр ва ғайра) муҳофизат карда мешаванд.

Дар ноҳия мамнуъгоҳи таърихии Ҳисор мавҷуд аст. Дар нишебиҳои чанубии қаторкӯҳи Ҳисор истироҳатгоҳи «Ҳоча-обигарм» ва дармонгоҳи «Шоҳамбарӣ» воқеъ гардидаанд.

Марказҳои калонтарини саноати ва фарҳангии ноҳия шаҳрҳои Душанбе, Турсунзода ва Ваҳдат мебошанд.

Душанбе пойтахти ҷумҳури буда, дар қисми зебоманзара ва ҳосилхези водии Ҳисор (дар баландии 750-930 метр аз сатҳи баҳр) воқеъ гаштааст. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон Душанбе таърихи зиёда аз 2000-сола дорад. Дар ҳудуди он бозёфтҳои давраи Юнону Бохтар (асри II то милод) мавҷуданд.

Душанбе дар давраи ҳукмронии Кӯшонӣ таракки карда буд. Ба ин ҳафриёти маҳалҳои аҳолинишини аввали асрҳои миёна (асрҳои XI – XII) шаҳодат медиҳад (димнаҳои Шишахона, Арки Мир, Теппаи Искандар, Теппаи Испечак ва ғайра). Номҳои Душанбе дар маънаҳои ҳагӣ аз ибтидои асри XVIII ёдрас мешавад. То барқарор шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар ин шаҳр се деҳа – Шоҳмансур, Сарисӣ ва Душанбе мавҷуд буданд. Соли 1924 маркази РАСС Тоҷикистон шуд ва соли 1925 мақоми шаҳрро гирифт. Соли 1926 дар Душанбе нахустин корхонаи саноати ба кор даромад. Ба Душанбе қатори аввалин соли 1929 омадааст.

Аҳолии шаҳри Душанбе босуръат меафзояд. Соли 1926 шаҳр 5,6 ҳазор ва соли 1979 501 ҳазор нафар аҳоли дошт. Ҳоло дар Душанбе зиёда аз 900 ҳазор нафар зиндагӣ мекунад. Душанбе маркази калони саноати буда, дорои даҳҳо корхонаҳои калон аст. Дар шаҳр корхонаҳои саноати сабук (бофандагӣ, абрешим, пойафзурдӯзӣ, кешбофӣ ва ғайра) ва хӯрокворӣ (равғанкашӣ, гӯшту шир ва ғайра) фаъолият доранд. Аз корхонаҳои мошинсозӣ ва коркарди металл – заводҳои арматураи ба номи Орчоникидзе, «Тоҷикагрегат», «Тоҷиккабел», «Тоҷиктекстилмаш», «Торгмаш», заводи

яхдонбарорӣ аҳаммияти калон доранд. Маҳсулоти ин заводҳо – яхдон, кабел, дастгоҳи бофандагӣ ва ғайра ба дигар чумҳуриҳо низ фиристода мешаванд. Ба тараққиёти шаҳр рушди соҳаҳои калони саноати бинокорӣ ва масолеҳи сохтмон (заводи семент, корхонаи коркарди чӯб, фабрикаи мебел, заводи маснуоти бетонӣ) таъсири мусбат расонданд.

Душанбе маркази калони илму фарҳанги Тоҷикистон мебошад. Дар ин ҷо Иттифоқи нависандагон ва Академияи илмҳои Тоҷикистон бо институтҳои илмӣ-таҳқиқотии худ ҷойгир мебошанд. Дар Душанбе қариб 30 мактаби олии (Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи славянии Тоҷикистон ва Русия, Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино, техникӣ, аграрӣ, донишкадаҳои тарбияи ҷисмонӣ, санъат ва забонҳо, консерватория), дахҳо театр, музей ва китобхонаҳо мавҷуданд. Бахшида ба 1100-солагии давлати Сомониён дар Душанбе муҷассамаи Исмоили Сомонӣ афрохта шуд.

Дар боғи ботаникӣ садҳо навъи буттаю дарахтон аз китъаҳои гуногуни олам гирд оварда шудаанд.

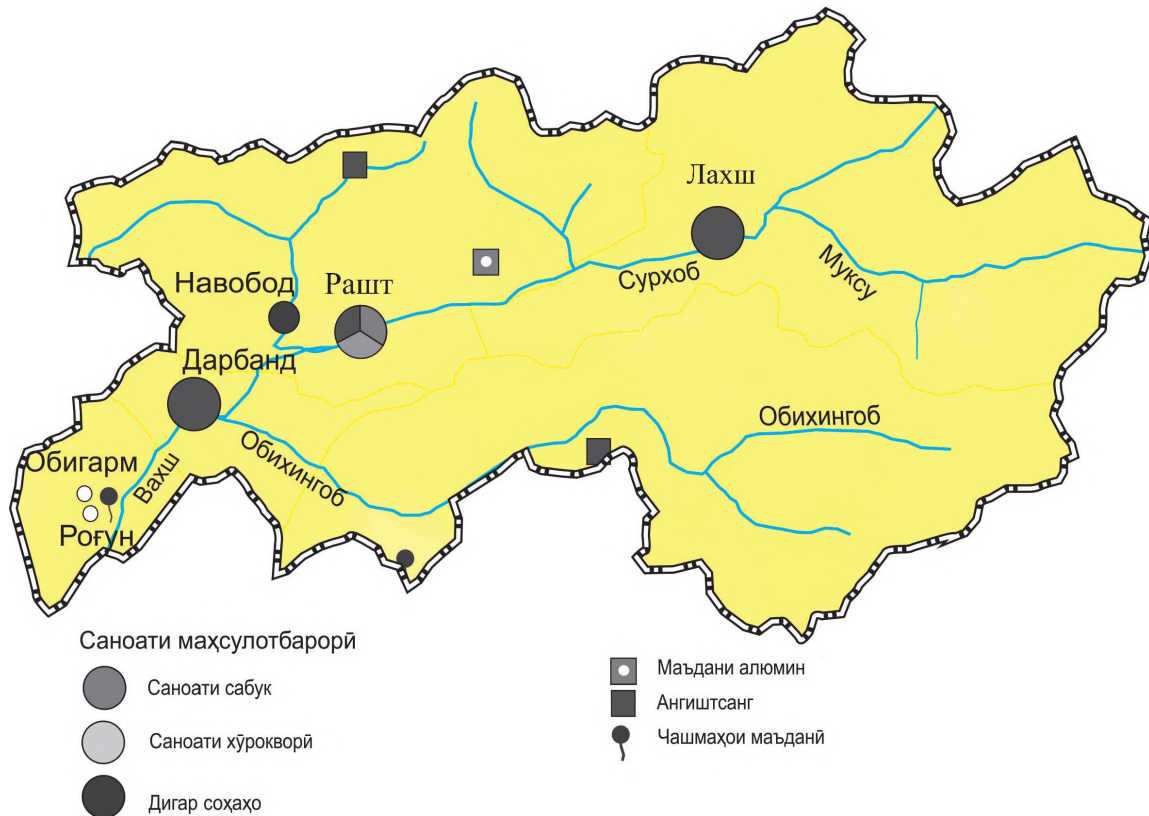
Душанбе узви Федератсияи байналмилалӣ бародаршаҳрҳо мебошад ва бо шаҳрҳои Монастир (Тунис), Санъо (Чумҳурии Ямани Араб), Лусака (Замбия), Лоҳур (Покистон), Клагенфурт (Австрия), Болдер (ИМА) бародаршаҳр аст.

Дар қисми ғарбии ноҳияи Ҳисор шаҳри **Турсунзода** воқеъ гардидааст, ки бо роҳҳои автомобилгард ва оҳан ба шаҳри Душанбе пайваст мебошад. Корхонаҳои муҳимтарини шаҳр заводи алюминии тоҷик ва заводи зарфҳои чинӣ мебошанд.

Шаҳри Ваҳдат дар ҷойи деҳаи Янгибозор сохта шудааст. Номи қадимааш Андигон мебошад. Аҳолиаш зиёда аз 50 ҳаз. нафар мебошад. Дар шаҳр комбинатҳои ордқашӣ, хонасозӣ, заводи пахтадозакунӣ мавҷуданд.

Ноҳияи иқтисодии Рашт шаҳри Роғун, шаҳракҳои Ғарм, Навобод ва ноҳияҳои маъмурии Рашт, Тоҷикобод, Сангвор, Нуробод ва Лахшро дар бар мегирад. Масоҳаташ 17,1 ҳаз. км², аҳолиаш зиёда аз 300 ҳаз. нафар мебошад.

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ РАШТ

Ноҳияи иқтисодии Рашт дар водие воқеъ аст, ки ноҳияҳои он бо қаторкӯҳҳои сарбафалак чудо шудаанд. Дурӣ ва ҷудой аз марказҳои саноати дар гузашта боиси суст рушд ёфтани иқтисодиёти ин ноҳияи кӯхистон гашта буд. То замони Ҳокимияти Шӯравӣ тавассути пайроҳаҳои кӯҳии танг алоқаҳои иқтисодӣ барқарор мегашт. Дар ноҳия асосан ғаллакорӣ ва чорводорӣ вучуд дошт.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ, баъди сохтмони роҳи автомобилгард, иқтисодиёти ноҳия босуръат боло рафт. Солҳои 40-ум ва 50-ум як қисми соқинони ин ноҳияро ба водии пахтакор муҳочир карданд. Аз водии Хингоб, Сурхоб, Камароб даҳҳо ҳазор хоҷагӣ ба водии Вахш Ҳисор кӯчонида шуданд. Соҳаи асосии иқтисодиёти ноҳия кишоварзӣ аст. Аҳолии асосан ба деҳқонӣ ва чорводорӣ машғул мебошад. Шароити табиӣ ва иқлим, инчунин мавҷудияти қувваи қорӣ ба рушди картошкапарварӣ (ҳосилнокиаш 300 с/га), боғдорӣ ва ғаллақорӣ лалӣ мусоидат мекунад. Ҳоло ноҳияи иқтисодии Рашт дар ҷумҳурӣ яке аз истеҳсолкунандагони асосии картошка мебошад.

Солҳои охир дар ноҳия ба боғдорӣ низ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Меваҷоти ин ҷо хеле хуштамъ аст (хусусан себу нок).

Барои боғдорӣ заминҳои нишебиашон 15°-16° мусоид аст. Дар заминҳои нишебиашон зиёд суфаҳо месозанд ва боғ бунёд мекунад. Дар хоҷагии ба номи «50-солагии Тоҷикистон»-и ноҳияи Рашт дар 800 га нишебии талу тепшаҳо зинабоғ бунёд карда шудааст. Ҳосилнокии боғҳои нав 180-200 с/га-ро ташкил медиҳад. Дар нишебии кӯҳ ва водии дарахтони худрӯй: себ, бодом, чормағз, олуҷа низ воҷеҳанд.

Аз соҳаҳои чорводорӣ бештар говпарварӣ ва гӯсфандпарварӣ ривож ёфтааст. Говро барои ширу гӯшт ва гӯсфандро барои гӯшти пашм мепарваранд. Солҳои охир кирмакпарварӣ низ ба соҳаи пешқадам табдил ёфтааст. Хоҷагҳои ноҳия аз кирмак даромади калон мегиранд.

Саноати ноҳияро корхонаҳои хурди сабуку хӯрокворӣ ташкил мекунад.

Маркази ноҳияи иқтисодӣ шаҳраки Ғарм мебошад. Дар шаҳрак хонаи фарҳангии ба номи Ҳочӣ Абдулазиз, осорхонаи

таъриху кишваршиносӣ ва театри халқӣ вучуд доранд. На чандон дуртар аз неругоҳи барқи оби Роғун шаҳри Роғун бунёд ёфтааст, ки дорои хиёбону биноҳои зебои замонавӣ буда, онро шаҳри энергетикҳо низ меноманд.

Дар соҳили рости дарёи Сурхоб, 21 км дуртар аз Ғарм шаҳраки Навобод ҷойгир шудааст. То соли 1955 шаҳраки Навобод маркази вилояти Ғарм ва дорои бисёр муассисаҳои фарҳангию омӯзгорӣ буд.

Ҷойҳои муҳимтарини диққатҷалбкунандаи ноҳия мавзеи Чилдухтарон, дараи Камароб, қалъаи Саричар (асрҳои VII – VIII), мақбараи ҳазрати Бурх (асрҳои VII-XII), димнаи Чоргул (асрҳои X – XII) мебошанд.

Ноҳияи иқтисодии Вахш шаҳри Бохтар, ноҳияҳои маъмурии Вахш, Ҷалололдини Балхӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Сарбанд, Ҷайхун, Панҷ, Дӯстӣ, Шаҳритус, Ёвон, Кубодиён, Носири Хусрав, Кушонӣён ва Хуросонро дар бар мегирад. Ноҳия дар қисми ҷанубу ғарбии Тоҷикистон воқеъ гаштааст. Масоҳаташ 12,6 ҳаз. км². аҳолии ноҳия 180 ҳаз. нафар мебошад.

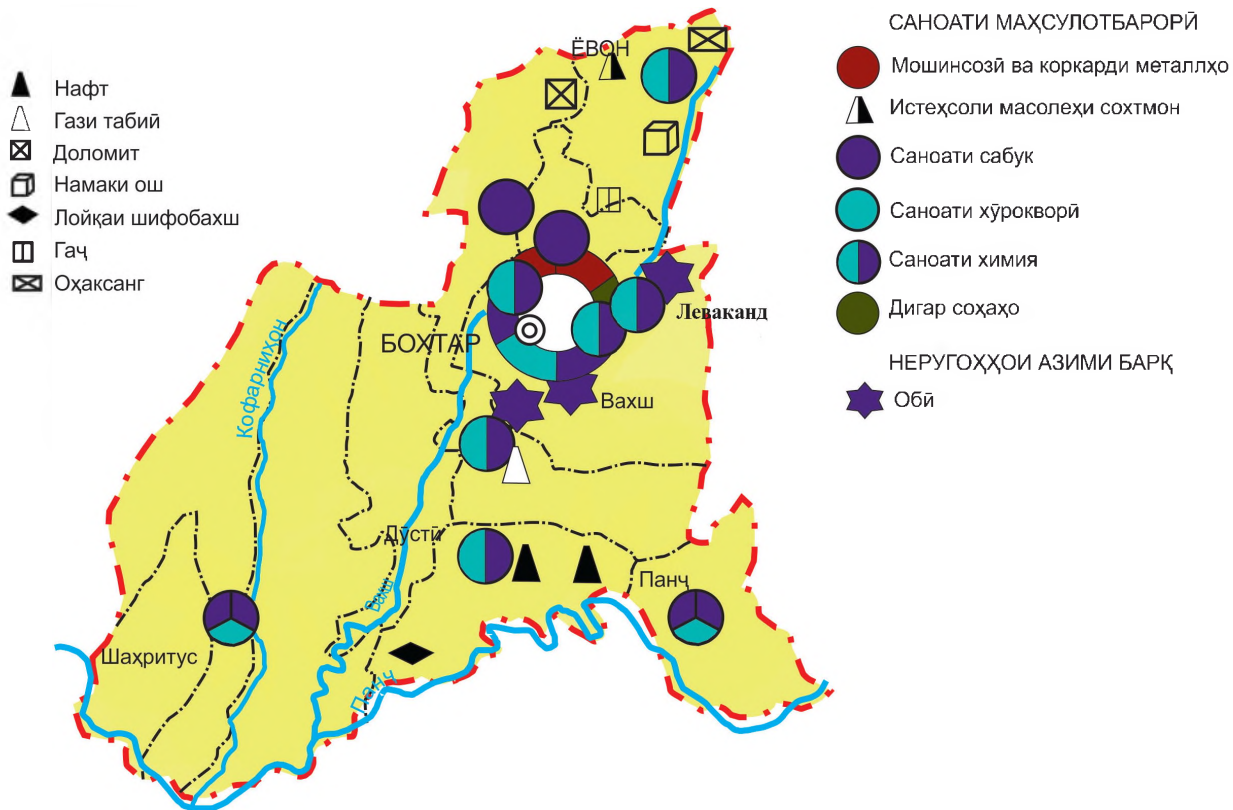
Релефи ноҳия мураккаб нест. Водии Вахш аз се тараф бо кӯҳҳои паст иҳота шудааст. Баландиаш аз сатҳи баҳр 350-500 метр мебошад.

Иқлими ноҳия континентии хушки субтропикӣ. Ҳарорати зимистон ба ҳисоби миёна -1° -3° , тобистон $+30^{\circ}$; моҳи июл баъзан ҳарорат ба 45° мерасад. Тобистон, одатан, бориш намешавад, бинобар ин, ба киштзор об мемонанд.

То замони Ҳокимияти Шӯравӣ дар водии Вахш ғалла ва каму беш пахта кишт карда мешуд. Пахтаро ба заводи пахтатозакунии Тирмиз мефиристонданд. Ноҳия баъди азхуд кардани заминҳои водии Вахш рӯ ба рушд ниҳод. Дар миёнаи солҳои 30-юм «Вахшстрой» яке аз сохтмонҳои зарбдори Иттиҳоди Шӯравӣ ҳисоб мешуд. Дар тӯли се сол дар ин ҷо канал (дарозияш зиёда аз 100 км) сохта шуд. Бо мақсади қорам кардани водӣ аҳолии ноҳияҳои кӯҳсор ба Вахш муҳоҷир карда шуданд.

Дар иқтисодиёти ноҳия аҳаммияти электроэнергетика қалон аст. Дар дарёи Вахш НБО-ҳои Сарбанд, Шаршар ва Марказӣ қор мекунанд.

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ ВАХШ

Саноати химия (заводи нуриҳои азоти Вахш ва заводи электрохимиявии Ёвон), мошинсозӣ (заводи трансформатори Бохтар ва заводи таъмири механикӣ), сабук (заводи пахтаозакунӣ, хӯрокворӣ), комбинати гӯшт, заводи равған ривоч меёбад.

Ноҳияи иқтисодии Вахш дар мамлакат яке аз ноҳияҳои асосии истеҳсоли пахтаи маҳинна аст. Солҳои охир барои зиёд кардани замини пахта чанд системаи обёрии калон сохта шуда буд. Дар обёрии киштзорҳо аҳамияти системаи обёрии Ёвону Обикик калон аст. Алҳол қорҳои азхуд кардани даштҳои Бешкент ва Қародум идома доранд.

Дар ноҳия стансияи субтропикҳои хушк мавҷуд аст, ки дар он навҳои бехтарини рустаниҳои субтропикӣ гирд оварда шудаанд (анҷир, хурмои японӣ, лимӯ ва ғайра). Баъзе навҳои рустаниҳоро чанд сол дар хандаку плантатсияҳо санчида, сипас дар замини хочагиҳо парвариш мекунанд (масалан: анҷир, лимӯ).

Мамнуъгоҳи «Бешаи палангон», мавзеи «Чилучорчашма», димнаи Тахти Сангин, Тахти Қубод, Қалъаи Мир, Хоча Машҳад, Хоча Дурбод, Ачинатешпа, Сафедмазор, Теппаи Шох (асри III) аз ҷумлаи ҷойҳои ҷолиби диққати ноҳия аст. Қубодиён зодгоҳи Носири Хусрав – шоир ва файласуф асри XI мебошад.

Шаҳри Бохтар маркази аз ҳама калони саноатӣ ва фарҳангии ноҳияи мазкур аст. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон шаҳр ханӯз қабл аз Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо (асрҳои V – VIII) бунёд шудааст. Дар маркази шаҳри Бохтар, дар теппаи баланде боқимондаи қалъаи қадим вучуд дорад.

Дар тӯли солҳои минбаъда Бохтар ба шаҳри саноатии калон табдил хоҳад ёфт. Дар шаҳр заводи трансформатор, механикӣ, пахтаозакунӣ, комбинати гӯшт, заводи равған, комбинати консерв, донишгоҳи энергетикӣ, омӯзишгоҳҳои тиббию педагогӣ, донишгоҳи омӯзгорӣ, театри давлатии мусиқию мазҳакавӣ, мактаби мусиқии кӯдакона, музейи таъриху кишваршиносӣ мавҷуданд. Чанд сол қабл роҳи оҳани Бохтар - Кӯлоб ба қор даромад.

Ноҳияи иқтисодии Кӯлоб шаҳрҳои Кӯлоб, Норақ ва ноҳияҳои маъмурии Шӯрообод, Муъминобод, Восеъ, Кӯлоб,

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, Темурмалик, Фархор, Данғара ва Ховалингро дар бар мегирад.

Аҳолии ноҳия зиёда аз 1300 ҳаз. нафар ва масоҳаташ 12,0 ҳаз. км² аст. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ бинобар тараққиёти саноат аҳолии шаҳр афзуд.

Пеш асоси иқтисодиёти ноҳия ғаллакорӣ ва чорводорӣ буд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ноҳияи иқтисодии Кӯлоб ба сарзамини ғании кишоварзӣ ва саноатӣ табдил ёфт.

Дар ноҳияҳои Кӯлоб, Фархор, Ҳамадонӣ чанд заводи пахтаозакунӣ сохта шуданд. Дар шаҳри

Расми 30. Ёдгории Ҳулбук

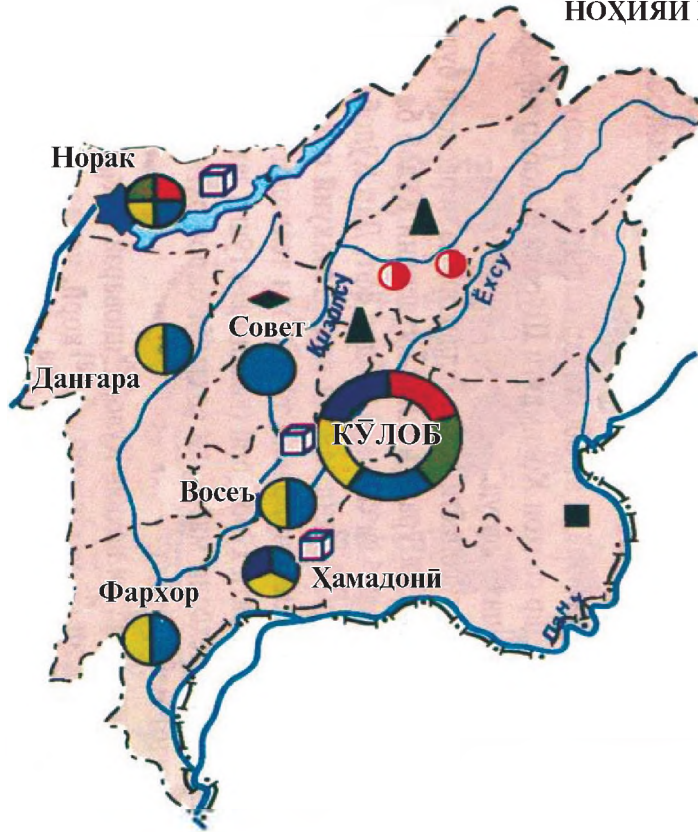
Кӯлоб заводи таҷрибавии таҷҳизоти технологӣ мавҷуд аст. Корхонаҳои саноати хӯрокворӣ (комбинати гӯшт, заводҳои равған, намак) ва истехсоли масолеҳи сохтмон барои эҳтиёҷоти мардум маҳсулот мебароранд.

Дар иқтисодиёти ноҳияи Кӯлоб кишоварзӣ мақоми хоса дорад. Соҳаҳои асосии он пахтакорӣ, ғаллакорӣ, чорводорӣ ва кирмакпарварӣ мебошанд. Солҳои охир тоқдорӣ ва шолікорӣ низ ривоч ёфт. Бо мақсади рушди кишоварзӣ дар ноҳия обанборҳои Балчувон ва Селбур сохта шуданд. Аз обанбори Норақ нақб сохта шудааст. Ин имкон медихад, ки зиёда аз 100 ҳаз. га замин дашти Данғара обёрӣ карда шавад. Дар Данғара хоҷагиҳои пахтакорӣ ва боғу тоқдорӣ ташкил карда шудаанд.

Норақ (аҳолиаш зиёда аз 30 ҳаз.нафар) шаҳри энергетикҳо, шаҳри чавонон мебошад. Шаҳр дорои мактаб, техникум, кинотеатр, китобхона, музей ва ғайра аст.

Ҷойгиркунонии зироат дар ноҳия ба хусусияти табиӣ қисмҳои гуногуни он вобастагии зич дорад. Дар минтақаи доманақӯҳӣ лалмикорӣ ривоч ёфтааст. Солҳои охир дар заминҳои лалмӣ тоқзорҳо низ бунёд шуда истодаанд. Хоҷагии тоқдорӣ ба номи Мичурини ноҳия аз заминҳои лалмӣ ҳосили фаровон мерӯнад.

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ КҶҶЛОБ

- Тилло
- Ангиштсанг
- Нафт
- Намаки ош
- Лойи шифобахш

САНОАТИ МАҲСУЛОТБАРОРӢ

- Мошинсозӣ ва коркарди металлҳо
- Саноати сабук
- Саноати хӯрокворӣ
- Дигар соҳаҳо

САНОАТИ КОРКАРДИ МАҲСУЛОТ

- Сӯзишворӣ
- Саноати коркарди маъдан
- Дигар соҳаҳо

НЕРУГОҲҲОИ БАҶӢ ОБӢ

- Обӣ

Ноҳияи иқтисодии Кӯлоб базаи муҳимми қорводорӣи қумхурӣ мебошад.

Шаҳри **Кӯлоб** маркази қалони саноатӣ ва фарҳангии ноҳия аст. Таҳқиқоти илмӣ ва қовишқои бостоншиносӣ нишон додаанд, ки Кӯлоб яке аз шаҳрҳои қадими Осиёи Марказӣ мебошад. Соли 2006 бо қарори Юнеско 2700-солагии Кӯлоб қашн гирифта шуд. Аз Кӯлоб рохҳои қорвонгард гузашта, Бухорою Самарқандро бо Бадахшон меқавивастанд.

Дар ҳайати Бухорои Шарқӣ шаҳри Кӯлоб ноҳияи тиҷоратӣ ва қосибӣ буд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ Кӯлоб бо шаҳри пешрафтаи дорои муассисаҳои саноатӣ ва фарҳангӣ табдил ёфт. Ба наздиқӣ дар шаҳри Кӯлоб қурудгоҳи байналмилалӣ қушода шуд.

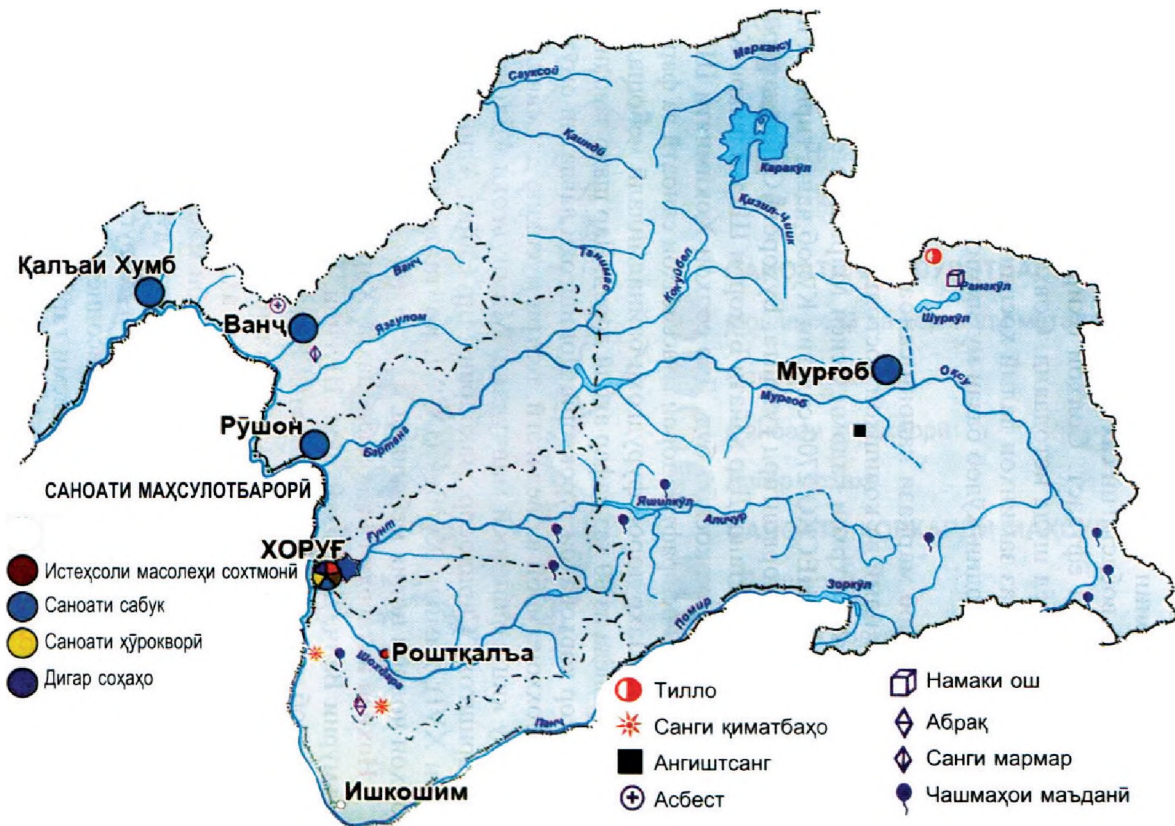

Расми 31. Қони намақи Ҳоҷамӯмин

Шаҳр зиёда аз 105,5 қаз.нафар ақоли дород. Дар шаҳр заводи хишт ва як қатор қорқонаҳои хӯроқворӣ, донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ, омӯзишгоҳҳои тиббӣ ва педагогӣ, театри музикӣю драмавӣ, музей таъриху кишваршиносӣ мавҷуданд. Мамнуыгоҳи «Даштиқум», парваришгоҳи Сари Ҳосор, мақбараи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ (асри XVI), димнаи Ҳулбуқ (асрҳои IX – XI, пойтахти мулки Ҳуталон) қойҳои қолиби ноҳия мебошанд.

Ноҳияи иқтисодии Бадахшон шаҳри Ҳоруғ, инқунин ноҳияҳои маъмурии Ванқ, Дарвоз, Рӯшон, Шугнон, Ишқошим, Рошққалъа ва Мурғоб, яне тамоми қаламрави Вилояти Мухтори Қӯхистони Бадахшонро дар бар мегирад. Масоҳати ноҳия 64,1 қаз. км² (зиёда аз 44 дарсади қумхурӣ) ва ақолиаш 223,6 қаз. нафар мебошад. Зичии ақоли дар 1 км² ба ҳисоби миёна 3,4 нафар аст.

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ БАДАХШОН

Бадахшон дар гузашта мавзеи нисбатан душворгузари Осиёи Миёна буд. Роҳи автомобилгарди Ўш-Хоруғ аввали солҳои 30-юм ба истифода дода шуд. Дар иқтисодиёти Бадахшон ҷойи асосиро кишоварзӣ мегирад. Дар қисми ғарбии ноҳия дар баробари деҳқонӣ чорводорӣ низ ривоч ёфтааст: дар қисми шарқӣ фақат чорво мепарваранд. Зироатҳои асосӣ гандум, ҷав, нахӯд мебошанд, заминҳои ноҳия обианд. Солҳои охир картошкапарварӣ ва боғдорӣ (зардолу, себ, нок, шафтолу) ба роҳ монда шудааст. Соли 1931 дар наздикии Хоруғ Боғи ботаникӣ ташкил карда шуд, ки баландтарин боғ дар Осиёи Марказӣ мебошад. Дар ин боғ ходимони Пажӯҳишгоҳи биологии Помири Академияи илмҳои Тоҷикистон имкониятҳои афзоиш ва беҳтар намудани навъҳои мевачаотро дар шароити баландкӯҳ меомӯзанд.

Расми 32. Шаҳри Хоруғ маркази маъмурии ВМКБ

Кормандони Боғи ботаникӣ зиёда аз 200 навъи рустаниро тавсиф карда, тақрибан 20 навъи рустаниҳои дорувориро ба қайд гирифтаанд (ин рустаниҳоро дар ноҳия бомуваффақият парвариш кардан мумкин аст). Дар ду хоҷагии ноҳияҳои Рӯшон ва

Шуғнон дар масоҳати 50 гектар бобуна, нардсунбул ва дигар рустаниҳои доруворӣ парвариш карда мешаванд. Парвариши рустаниҳои доруворӣ соҳаи сердаромад буда, дар оянда метавонад тамокукориро иваз намояд. Аз соҳаҳои чорводорӣ гӯсфандпарварӣ, дар қисми шарқи ноҳия бошад, ғажговпарварӣ бартарӣ дорад.

Саноати ноҳия суғ тараққӣ кардааст. Солҳои охир энергетика (НБО-ҳои Хоруғ, Дарвоз, Ванҷ, Мурғоб, Намадгӯт) инкишоф меёбад. Дар дарёи Ғунд қаторнеруғоҳҳо сохта хоҳанд шуд. Соли 2006 НБО-и Помир-1 бо тамоми иқтидораш ба кор даромад (28 ҳаз. квт/соат).

Дар Хоруғ корхонаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ (заводи

нон, комбинати гӯшт, заводи шир) мавҷуданд, дар баъзе маҳалҳо касоби ривоч ёфтааст (бахусус, чуробҳои помири машҳур мебошанд).

Истеҳсоли армуғон ва зару зевар (аз сангҳои қиматбаҳо дар Поршнев) тараққӣ мекунад.

Маркази асосии маъмури ва иқтисодии ноҳия шаҳри Хоруғ аст. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҷойи ду деҳа шаҳр қомат афрохт, саноати маҳаллӣ ба вучуд омад. Солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ барои рушди саноат ва сохтмони манзил дар Хоруғ заводи маснуоти оҳанубетонӣ ба истифода дода шуд. Дар шаҳр донишгоҳи давлатӣ, омӯзишгоҳҳои педагогӣ, тиббӣ, техникӣ, Театри мусиқию драмавӣ ба номи Рӯдакӣ, хонаи эҷодӣи халқ, музей таърихиву кишваршиносӣ мавҷуд аст. Дар наздикии Хоруғ стансияи «Орбита» сохта шудааст, ки тавасути он барномаҳои телевизиони Русия ва барномаҳои телевизиони Тоҷикистон намоиш дода мешаванд.

Расми 33. Навиштаҷоти рӯи санг (петроглиф), деҳаи Лангар, ВМКБ

1. Тоҷикистон ба кадом ноҳияҳои иқтисодӣ ҷудо мешавад?
2. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистонро аз рӯи нишонаҳои зерин тавсия кунед; а) мавқеи географӣ; б) шароити табиӣ географӣ; в) тараққиёти соҳаҳои саноат; г) рушди соҳаҳои кишоварзӣ; д) нақлиёт; е) робитаҳои иқтисодӣ.

1. Иқтисодиёти водии Ҳисор ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон чӣ тафовут доранд? 2. Дар бораи тараққиёти хоҷагии ин ноҳияҳои иқтисодӣ ҳикоя кунед.

1. Аз харита ноҳияҳои иқтисодиро ёбед ва нишон диҳед.
2. Маҳалли шумо ба кадом ноҳияи иқтисодӣ тааллуқ дорад?
3. Дар ноҳияи иқтисодие, ки шумо маскун шудаед, кадом сарватҳои табиӣ ва иншооти саноатӣ вучуд доранд, дар харитаи тарҳӣ гузаронед.

1. Тахассуси асосии ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ кадомҳоянд? Шарҳ диҳед, ки тахассуси ноҳияҳои ҷудогонаро чӣ таъри муайян мекунанд. 2. Оё ноҳиябандии иқтисодии ҷумҳурӣ ба талаботи имрӯза ҷавобгӯ аст? 3. Ҳангоми муайянкунии ҳудуди ноҳия кадом омилҳои асосӣ дар мадди аввал меистанд? 4. Оё ноҳиябандӣ метавонад ба пешрафти иқтисодии ноҳия кумак расонад?

§ 33. РОБИТАҲОИ ИҚТИСОДИИ БЕРУНӢ

1. Зери мафҳуми робитаҳои иқтисодии берунӣ чиро мефаҳмед? 2. Ба ақидаи шумо дар содироти хориҷии кишвар кадом навъҳои маҳсулот бартарӣ доранд? 3. Кадом молҳои воридотии саноатино медонед?

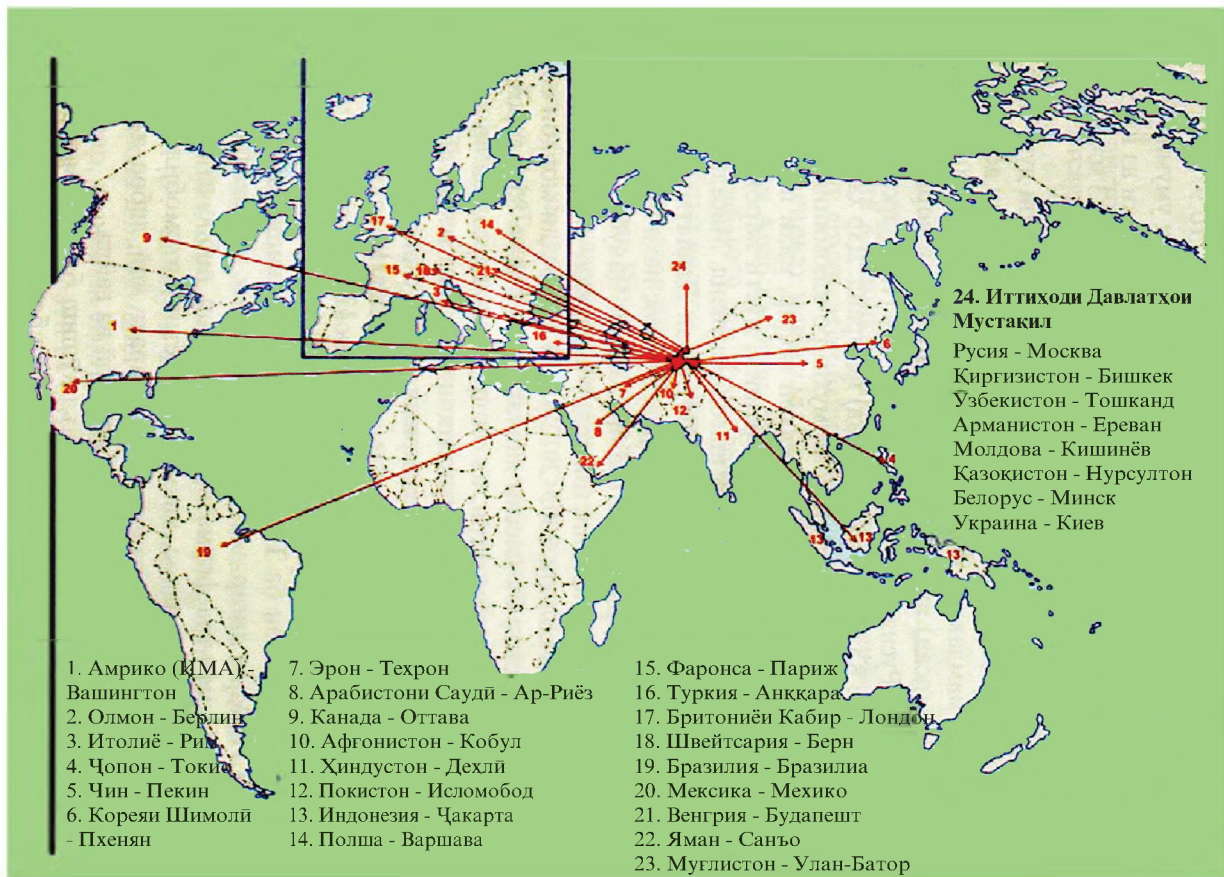
Дар ин зербоб шумо дар бораи чӣ маълумот пайдо мекунед?

- Тоҷикистон бо кадом мақсад бояд дар тақсими байналмилалӣ меҳнат иштирок дошта бошад?
- Ҳамкориҳои иқтисодии Тоҷикистон бо давлатҳои дуру наздик дар кадом сатҳ қарор дорад?
- Муносибатҳои фарҳангии дипломатии Тоҷикистон.
- Минтақаҳои озоди иқтисодии Тоҷикистон.

Тоҷикистон комплекси ягонаи хоҷагии халқ буда, вазъи иҷтимоию иқтисодии он ба тараққиёти иқтисодии давлатҳои дигар зич алоқаманд аст.

Ҳоло маҳсулоти соҳаҳои гуногуни Тоҷикистон дар бозори ҷаҳонӣ сол аз сол меафзояд. Агар то солҳои 40-уми асри ХХ дар содироти маҳсулоти мамлакат танҳо маҳсулоти кишоварзӣ бартарӣ дошта бошад, пас ҳоло ҳиссаи металлургияи ранга, саноати сабук ва маҳсулоти дигари саноатӣ низ меафзояд.

Тоҷикистон бо 86 мамлакати хориҷӣ равобити иқтисодӣ дорад ва зиёда аз 25 номгӯи маҳсулот мебарорад. Айни замон Тоҷикистон аз ҷониби 130 давлат ба расмият шинохта шудааст ва узви комилҳуқуқи Созмони Милали Муттаҳид (СММ) мебошад. Дар соли 2018 қариб 50 дарсади робитаҳои берунии Тоҷикистон бо ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) буда, 31,9 дарсад ба давлатҳои Аврупо ва 16,1 дарсад ба давлатҳои Осиё рост меомад.

Дар дах соли охир (солҳои 2005-2015) равобити савдои берунии Тоҷикистон хеле беҳтар шуд. Ҳаҷми равобит аз 2238,8 млн доллари амрикоӣ дар соли 2005 ба 4463,3 млн доллар дар соли 2012 расид ва ё худ қариб 2 баробар афзуд. Дар ин давра потенциали воридотӣ 15,9 дарсад, содиротӣ бошад, то 97,0 дарсадро ташкил намуд. Ҳамагӣ дар солҳои 2005-2015 ҳаҷми умумии савдои берунии Тоҷикистон ба 25864,6 млн доллар расид, ки аз ин 8556,3 млн доллар (33,0 дарсад) ба ҳиссаи воридотӣ ва 17308,3 млн доллар (54,4 дарсад) ба ҳиссаи содиротӣ (импорт) рост меояд.

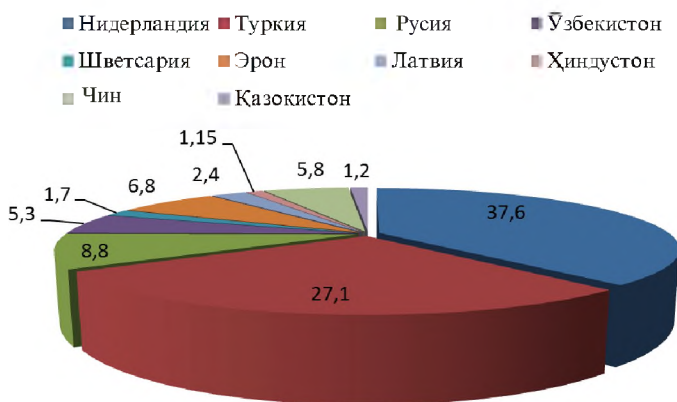
Сол то сол ҳамкориҳои иқтисодии он Тоҷикистон давлатҳои дуру наздик раванк меёбад. Солҳои охир (2010-2019) ҳиссаи асосиро дар содирот бо мамлақати мо Туркия (27,1 дарсад), Чин (20,2 дарсад), Русия (8,8 дарсад) ишғол мекунанд. Дар ҳиссаи воридот бошад, ҷойи аввалро Русия (30,1 дарсад), сипас Чин (12,0 дарсад), Украина (3,1 дарсад) ва Қазоқистон (8,7 дарсад) мегиранд. Дар ҳаёти молҳои содиршавандаи Тоҷикистон ҷойи муҳимро алюминий, таҷҳизоти аз алюмин тайёршуда, металлҳои нодир, нахи пахта, меваю сабзавот, нӯшокиҳо, тамоку, абрешим, пӯсти қароқӯлӣ, пашм, матоъҳои пахтагин, неруи барқ ишғол мекунанд. Масалан, металлҳои алюмин бештар ба давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Муствакил (Русия, Туркменистон), Нидерландия, Туркия; нахи пахта ба Русия, Беларуссия, Белгия, Британиёи Кабир, Корея; қувваи барқ ба Қирғизистон ва Афғонистон содир мешавад.

Дар давоми солҳои 2000-2018-ум 14,3 дарсади молҳои содиротии Тоҷикистон ба ҳиссаи давлатҳои ИДМ ва 85,1 дарсадаш ба давлатҳои дигари ҷаҳон, аз ҷумла 14 дарсадаш ба ҳиссаи Аврупо ва 11,4 дарсадаш ба давлатҳои Осиё рост меояд.

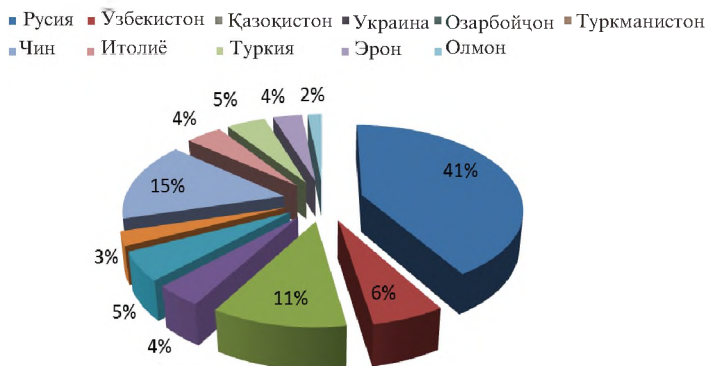
Ҳиссаи молҳои ба Тоҷикистон воридшаванда ғайри мамлақатҳои ИДМ аз дигар давлатҳои дуру наздик низ меафзояд. Масалан, аз Олмон трансформатор, аккумулятор, либос, аз Британиёи Кабир маҳсулоти нафт, насос, қисмҳои эҳтиётии автомобил, аз Эрон автомобили сабуқрав, рағани офтобпараст, ҷой, либос, аз Полша қанд, аз Шветсия таҷҳизоти лабораторӣ ва ғайра.

Мувофиқи диаграммаи зерин хиссаи содироту воридоти Тоҷикистон дар байни давлатҳои ҷаҳон чунин аст (соли 2018).

Содирот (экспорт)

Воридот (импорт)

Ҷумҳурии Тоҷикистон минбаъд кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки молҳои содиротии худро тибқи талаботи бозори ҷаҳонӣ истеҳсол кунад ва пайваста сифати онҳоро беҳтар намояд.

Аз замони Ҳокимияти Шӯравӣ то ҳол Тоҷикистон пайваста дар намоишу ярмаркаҳои байналмилалӣ бо маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзӣ ширкат меварзад. Соли 1976 дар намоишгоҳи Ҷумҳурии Мисри Араб ва Эрон, соли 1977 дар Сурия, соли 1978 дар Булғория, соли 1979 дар Ироқ, соли 1980 дар Алҷазоир иштирок кард. Солҳои истиқлолият бошад (аз соли 1994 то ин ҳол), маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзӣ Тоҷикистон дар Олмон, Чин, Кореяи Ҷанубӣ, Русия, Фаронса,

ИМА бомуваффақият намоиш дода шуданд. Бо ин роҳ дар бозори ҷаҳонӣ ба маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзии Тоҷикистон мароқи зиёд пайдо гардид.

Ҳоло дар Тоҷикистон 120 корхонаи муштарак бо кумаки сармояи хориҷӣ кор мекунад, ки 60-тои он дар Душанбе ҷойгир шудаанд. Қисми зиёди андухти сармоя хориҷӣ дар ҷумҳурӣ ба соҳаҳои коркарду истихроҷи металлҳои киматбаҳо (24,2 дарсад), истеҳсоли маҳсулоти бофандагӣ (23,3 дарсад), металлургияи ранга (11,8 дарсад) равона карда шудаанд. Корхонаҳои муштаракӣ «Ҷавонӣ», «Сано», «Зарафшон», «Ситораи самар» ва ғайра аз қабилҳои корхонаҳои калон мебошанд.

Дар Тоҷикистон бо кумаки сармоягузори хориҷӣ соҳтмони нақби ағбаи Анзоб (Истиклол), нақби Шаршар, Шаристон, неругоҳҳои Сангтӯда-1, Сангтӯда-2, якҷанд пулҳои муҳим дар дарёи Панҷ ба истифода дода шуданд ва минбаъд коркарди металлҳои рангаю нодир, коркарди пахта, истеҳсоли нуриҳои минералӣ, рушди соҳаҳои агросаноатӣ ва боз ҷандин корхонаҳои дигар ба кор хоҳанд даромад. 25 майи соли 2004 кушода шудани роҳи нави мошингарди Кӯлоб – Қалъаи Хумб – Хоруғ – Мурғоб – Қулма дар рушди равобиту иқтисодии Тоҷикистон бо давлати бузурги Чин саҳифаи нав боз кард. Ба воситаи ин роҳ Тоҷикистон имконият меёбад, ки ба шоҳроҳи байналмилалӣ Қароқорум баромада, минбаъд муносибатҳои иқтисодии худро бо давлатҳои Покистон, Непал, Ҳиндустон ривож диҳад. Аҳамияти таърихӣ ин шоҳроҳ боз дар он зоҳир мегардад, ки Тоҷикистон барои ба Укёнуси ҷаҳонӣ баромадан имконият пайдо мекунад.

Дар баробари робитаҳои иқтисодӣ Тоҷикистон муносибатҳои фарҳангии худро низ сол аз сол бо мамлакатҳои гуногун густариш медиҳад. Таъини ҷандин сол гузаронидани рӯзҳои санъату адабиёти Тоҷикистон дар Русия, Фаронса, Олмон, Лаҳистон, Ёзбекистон ба шакли анъана даромадааст. Соли 2004 бошад, мардуми тоҷик бо хушнудии зиёд рӯзҳои маданияти Русия ва Қирғизистонро дар Тоҷикистон қайд намуданд. Соли 2006 дар ҷашни бузургдошти тамаддуни ориёӣ ва 2700-солагии шаҳри Кӯлоб аз тамоми ғӯшаю канори дунё ходимони давлатӣ, олимони ва намояндагони фарҳанг иштирок намуданд. Бори чорум аст, ки дар шаҳри Душанбе

чашнвораи байналмилалӣ театрҳои лӯхтаки «Чодари хаёл» баргузор мегардад.

Олимонӣ нависандагонӣ тоҷик бо бисёр марказҳои илмию фарҳангии Аврупо, Осиё ва қитъаи Амрико робитаҳои наздик доранд. Асарҳои онҳо бо чандин забонҳои хориҷӣ нашр гардида, шуҳрати илм ва адабиёти тоҷикро боз ҳам баландтар мегардонанд.

1. Тоҷикистон аз кадом давлатҳо мол ва таҷҳизоти зарурӣро меҳарад? Робитаҳои истеҳсолии Тоҷикистон ба фикри шумо беиштар ба кадом давлатҳо ва дар кадом соҳа роҳандозӣ мегарданд?

1. Дар харита самтҳои асосии робитаҳои иқтисодии Тоҷикистонро муайян намоед.

1. Нақши Тоҷикистонро дар робитаҳои иқтисодии берунӣ ва тақсими байналмилалӣ меҳнат чӣ гуна маънидод менамояд? 2. Тоҷикистон бо кадом намуди маҳсулоти истеҳсолнамудааш дар рабобити байналмилалӣ ширкат меварзад? 3. Дар бораи аҳаммияти иқтисодию таърихи роҳҳои ҷумҳурӣ чӣ гуфта метавонед? 4. Кадом намуди нақлиёт дар роҳандозӣ гардидани робитаҳои иқтисодии берунӣ нақши асосӣ мебозад?

МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бо мақсади фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби сармояи хориҷӣ, технологияи нав, бунёди инфрасохтори муосир, ҷорӣ намудани усулҳои муосири идоракунии, истифодаи неруи корӣ, захираҳои табиӣ ва афзун намудани иқтисодии кишвар, ҷиҳати мусоидат ба масъалаҳои шуғли аҳоли ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ, инчунин ғани намудани бозори дохилӣ ва истеъмоли, маҳсулоти саноатӣ, баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ» ва Низомномаҳои минтақаҳои озоди иқтисодӣ қабул карда шуд. Ҷиҳати иҷрои қонуни мазкур айни замон дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон чор минтақаи озоди иқтисодӣ (МОИ) таъсис дода шудааст, аз ҷумла «Суғд», «Панҷ», «Данғара» ва «Ишкошим».

Минтақаи озоди иқтисодии «Суғд» шакли истеҳсолино инноватсионӣ буда, соли 2009 бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил карда шудааст. Он дар қисми ҷанубу ғарбии шаҳри Хучанди вилояти Суғд ҷойгир шудааст ва масоҳаташ 320

гектар буда, дар оянда то 2000 гектар васеъ намудани худуди он ба нақша гирифта шудааст.

Мавҷудияти инфрасохтори истехсоли ва коммуникатсионӣ, наздик будан ба шаҳри Хучанд ва дурнамои сохтмони шоҳаи роҳи оҳан то МОИ «Суғд», шароити мусоиди ҷойгиршавии ҷуғрофӣ барои тичорати корхонаҳое, ки маҳсулоташон ба содирот равона мешаванд, шабакаи рушдкардаи нақлиётӣ барои содирот ва тичорат бо кишварҳои хориҷи дуру наздик, аз назди даромалгоҳи асосии он гузаштани шохроҳи байналмилалӣ ба ин имконият медиҳад.

Минтақаи озоди иқтисодии «Данғара» 20 январи соли 2010 таъсис ёфта, дар он барои фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ шароити имтиёзноки иқтисодӣ ва низоми махсуси иқтисодӣ муҳайё карда шудааст.

Он дар худуди ҷамоати деҳоти Лоҳури ноҳияи Данғара ҷойгир шудааст ва хусусияти саноатӣ-инноватсионӣ дошта, дар масоҳати 521,32 гектар ташкил шудааст.

Мақсади асосии таъсиси он таъмини иштироки самараноки иқтисодияти минтақа ва кишвар дар тақсмоти байналмилалӣ меҳнат, тараққӣ додани ҳамкориҳои тичоратӣ иқтисодӣ бо кишварҳои хориҷӣ, афзун намудани иқтисодии содиротии ҷумҳурӣ, таъмин намудани аҳолии минтақа ва ҷумҳурӣ бо қор, ташкили ҷойҳои иловагии қорӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли ва халли дигар масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодии минтақа мебошад.

Аз ҷиҳати ҷойгиршавии географӣ ин макони барои фаъолияти тичоратӣ мусоид буда, шабакаи рушдкардаи нақлиёт дораду шохроҳи байналмилалӣ бевосита аз назди даромалгоҳи асосии он мегузарад.

Минтақаи озоди иқтисодии “Ишкошим” 29 январи соли 2010 таъсис ёфта, дар он барои фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ шароити имтиёзнок ва низоми махсуси иқтисодӣ муҳайё карда шудааст.

Намуди МОИ «Ишкошим» – истехсоли тичоратӣ буда, дар ҷорроҳаи се давлат Чин (Қошғар) – Афғонистон (Файзобод) – Қирғизистон (Ўш) ҷойгир шудааст ва дар оянда барои соҳаи соҳибкорӣ ин давлатҳо метавонад ҳамчун маркази ҳамохангсозӣ хизмат намояд. Соҳибкорони ду соҳили дарёи Панҷ Бадахшони Тоҷикистон ва Бадахшони Афғонистон аз ин Ҷоидаи зиёд хоҳанд дид. Чунончи, холо тамоми молу маҳсулот тавассути Покистон ба Афғонистон дастрас мегардад, ки тавассути ин роҳ қариб як моҳ тӯл мекашад. Ба воситаи Ишкошим бошад, ин роҳ бамаротиб кӯтоҳ мегардад ва аз сарҳади Чин то МОИ Ишкошим ҳамагӣ 2 рӯза роҳ аст.

Минтақаи озоди иқтисодии «Панч» дар вилояти Хатлон, дар минтақаи Панчи Поёни ноҳияи Дӯстӣ соли 2008 таъсис ёфта, дар он барои фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ шароити имтиёзнокӣ иқтисодӣ ва низоми махсуси иқтисодӣ муҳайё буда дар масоҳати 401,6 гектар ташкил шудааст ва мақсади асосии таъсиси он, афзун намудани иқтидори содироти чумхурӣ, бехтар намудани сифати идоракунӣ, таъмини самаранокӣ истехсолот ва истехсоли маҳсулоти дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир, фаъолгардонии муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ ва минтақаҳо мебошад.

Ҳадафи умумии иқтисодии он – ҷалби сармоягузори ватаниву хориҷӣ ва технологияи муосир, ҷорӣ намудани усулҳои муосири идоракунӣ, истифодаи неруи қорӣ, захираҳои табиӣ ва афзун намудани иқтидори иқтисодии кишвар мебошад.

Ҷойгиршавии географӣ яке аз омилҳои асосӣ дар интиҳоби макони мусоид барои оғози тичорат буда, барои корхонаҳое, ки маҳсулоташон содирот мешавад, МОИ «Панч» макони мусоид мебошад. Шабакаи рушдкардаи нақлиётӣ ноҳия барои муносибатҳои содиротию тичорат бо кишварҳои хориҷи дуру наздик имконияти васеъ фароҳам меорад.

Шоҳроҳи байналмилалӣ бевосита аз назди даромадгоҳи асосии МОИ «Панч» мегузарад.

§ 34. ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН – КОМПЛЕКСИ ЯГОНАИ ҲОҶАГӢ (тақрори умумӣ)

Ҳоҷагии халқи чумхурӣ аз ду гурӯҳи соҳа иборат аст: истехсоли ва ғайриистехсоли. Дар байни онҳо мавқеи асосиро соҳаҳои истехсолоти моддӣ – саноат ва кишоварзӣ ишғол менамоянд. Ин соҳаҳо дар асоси истифодаи сарватҳои табиӣ ва захираҳои меҳнатӣ ташкил ва рушд меёбанд. Онҳо на танҳо талаботи аҳолиро ба неъматҳои моддӣ таъмин менамоянд, балки як қисми ашёи хом, маҳсулоти нимтайёрро барои содирот истехсол мекунанд. Дар ин бобат нақши асосиро соҳаҳои маҳсусгардонида саноат ва кишоварзӣ мебозанд. Одатан, ба он соҳаҳо дохил мешаванд, ки барои рушди онҳо дар чумхурӣ шароити мусоиди табиӣ ва иқтисодӣ фароҳам бошад. Онҳо асоси иқтисодиётро ташкил намуда, дар атрофашон комплекси ҳоҷагии халқи чумхурӣ ташаккул меёбад. Ба ин комплекс баробари соҳаҳои маҳсусгардонида, соҳаҳои иловагӣ ва хизматрасон дохил мешаванд. Ин соҳаҳо рушди соҳаҳои маҳсусгардонидаро таъмин намуда, барои аҳоли навъҳои гуногуни маҳсулоти рӯзгор истехсол менамоянд. Дар байни соҳаҳои маҳсусгардонида, иловагӣ ва хизматрасон таносуби

муайян мавҷуд аст, вале ҳиссаи соҳаҳои махсусгардонида ҳамеша бартарӣ дорад. Одатан, ноҳияҳои гуногуни ҷумҳурӣ аз якдигар бо хусусияти хосси табиӣ иқтисодӣ фарқ мекунад. Ин фарқдармавқеи гуногуни иқтисодӣ – ҷуғрофӣ, шароит ва сарватҳои табиӣ, шумораи аҳоли, захираҳои меҳнатӣ ва малакаи меҳнат, андоза ва таркиби хоҷагӣ, дараҷаи рушди соҳаҳои махсусгардонида, хизматрасон ва тараққиёти минбаъдаи онҳо инъикос ёфтааст.

Ҳар як ноҳияи иқтисодӣ ба як ва ё якчанд соҳаи истеҳсолот махсусгардонида, дар тақсими географии меҳнат сахми худро мегузорад.

Дар натиҷа, байни ноҳияҳои иқтисодӣ мубодилаи ашъи хом, маҳсулоти нимтайёр ва тайёр ба амал омада, мавқеи ҷумҳуриро дар тақсими географии байналмилалӣ меҳнат муайян менамояд. Аз ин рӯ, тақсими географии меҳнат омили иқтисодист, ки зимни он дар ҷумҳурӣ ноҳияҳои иқтисодии гуногунмӯҳасби ташаккул ёфта, дар алоқамандии якдигар рушд меёбанд ва асоси робитаҳои иқтисодӣ бо дигар мамлакатҳо мебошанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. *Махсусгардони соҳавӣ чист?*
2. *Ба ташаккулёбии ноҳияҳои иқтисодӣ таъсири кадом омилҳо зиёдтар аст?*
3. *Махсусгардони ноҳияҳои иқтисодӣ бо таъсири кадом омилҳо ба амал меояд?*
4. *Дар ҳудуди Тоҷикистон чанд ноҳияи иқтисодӣ мавҷуд аст?*
5. *Ноҳияи иқтисодии Суғд ва Ҳисорро муқоиса кунед ва зӯед, ки дар байни онҳо чӣ умумияту чӣ фарқ дида мешавад?*
6. *Рушди минбаъдаи ноҳияҳои Кӯлоб, Рашт ва ВМКБ кадом омилҳои табиӣ ва иқтисодӣ муайян мекунад?*
7. *Махсусгардони ноҳияи иқтисодии Вахш ба кадом омилҳо вобаста аст?*

МАҲҶУМ ВА ИСТИЛОҲОТИ ГЕОГРАФӢ

Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ – илмест, ки аҳоли, хоҷагӣ ва унсурҳои иҷтимоиро дар пайвастагӣ, фарқи ҳудудӣ ва ҷойгиршавии он меомӯзад. Ин пайвастагӣ дар маҷмӯъи симои ҳар як деҳа, шаҳр ва ноҳияҳои алоҳидаро инъикос менамояд. Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ илми ҷамъиятӣ буда, аҳоли, иқтисодиёт ва иҷтимоиётро дар асоси қонунҳои ҷамъиятӣ меомӯзад.

Ҳудуд – калмаи арабӣ буда, маънояш ҷамъи ҳад аст. Дар забони тоҷикӣ ҳудуд ба маънои қаламрав ва марзу бум истифода мешавад. Ҳудуд қаламрави ҳар як давлатро ифода мекунад.

Тақсими сӯсию маъмурӣ – аз калмаҳои латинӣ «адмисторо» идора қардан ва «терра» – замин гирифта шудааст. Мувофиқи он

сарҳади давлат дар асоси Конститутсия ба шабакаи воҳидҳои маъмури тақсим карда мешавад.

Зичии аҳоли – дараҷаи маскуншавӣ ва зичии аҳолии ин ва ё он худудро ифода мекунад. Вай аз рӯи ҳисоби миёнаи шумораи аҳоли дар 1 км² муайян карда мешавад.

Ҳоҷагии халқ – дар худуди муайян ташаккул ёфтани системаи бо ҳам алоқаманди тақсмоти ҷамъиятии меҳнатро меғунд, ки аз соҳаҳои истеҳсоли ва ғайриистеҳсоли иборат мебошад. Онҳо дар пайвастагӣ асоси иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як мамлакатро ташкил менамоянд.

Аҳоли – маҷмӯи одамонро меноманд, ки дар худуди муайян ҳаёт ба сар мебаранд. Онҳо метавонанд қисми мамлакат, гурӯҳи мамлакатҳо ва тамоми ҷаҳонро дар бар гиранд.

Демография – илмест, ки ҳаёти аҳолиро аз рӯи ҷинс, миллат, синну сол, машғулият, тағйироти он – таваллуд, никоҳ, ҷавт ва ғайра меомӯзад. Демография калимаи юнонӣ буда, «демос» – халқ ва «графо» – менависам мебошад. Аз маълумоти омӯри-демографӣ ва таҳқиқоти демографӣ илмҳои ҷамъиятшиносӣ, аз ҷумла географияи иқтисодию иҷтимоӣ васеъ истифода мебаранд.

Афзоиши аҳоли – асоси онро вазъи демографӣ ва анъанаҳои миллӣ ташкил менамояд. Вазъи демографӣ бошад, ҷор равишро дар бар мегирад: таваллуд, ҷавт, ақди никоҳ ва талок. Аз ин нишондиҳандаҳои демографӣ таваллуд ва ҷавт мавқеи ҳосса доранд. Андозаи мутлақи фарқи байни шумораи онҳоро афзоиши табиӣ аҳоли меғунд.

Таҷдиди аҳоли (такрортаваллудкунӣ) – асоси афзоиши табиӣ аҳолиро ташкил менамояд. Он як ҷараёни мунтазами бефосила такроршаванда мебошад, ки дар натиҷа ивазшавии насл ба вучуд меояд. Ҳоло демографҳо се навъи таърихи таҷдиди аҳолиро фарқ менамоянд: қадимӣ, анъанавӣ ва муосир. Ҳар яке онҳо вобаста ба заминаи иқтисодӣ ва ҳоҷагидорӣ аз яқдигар ба кулӣ фарқ мекунанд.

Миллат – аз калимаи «натио» гирифта шудааст, ки маънояш халқ мебошад. Он ҳамчун умумияти иҷтимоӣ этникӣ дар худуди муайян ташаккул меёбад. Ин умумият хангоми аз давраи феодали ба давраи капиталистӣ гузаштан ташаккул ёфта буд. Асоси онро пайдоиш, забон ва фарҳанг ташкил менамояд. Навъи асосии умумияти этникиро қабила, халқият, миллат ташкил мекунанд. Онҳо дар давраи ҳозира дар ҳамаи ғушаю қанори қураи Замин вучуд доранд ва дар сарҳади муайян ҷойгир шудаанд.

Таркиби миллӣ – тақсим қардани аҳоли ба миллатҳо буда, онро дар адабиёти илмӣ ва омӯр барои ба ин ва ё он миллат мансуб будани шахс васеъ истифода мебаранд. Дар бисёр ҳолат онро аз рӯи пайдоиши этникӣ ва забони модарӣ муайян мекунанд. Бо ин мақсад аломатҳои шартиро истифода мебаранд. Ба монанди дин, наҷод, ҷойи таваллуди шахс ва ғайра.

Захираҳои меҳнатӣ – миқдори аҳолии қобили меҳнат, ки ба истехсолот ҷалб карда мешаванд. Аз ин ҷо захираҳои корӣ гуфта он қисми аҳолиро меноманд, ки қобилияти дар хоҷагии халқ кор ва фаъолият карданро доранд. Баҳисобгирии захираҳои корӣ ба маълумоти синнусолии аҳоли таъя мекунад. Муқаррар кардани синну соли аҳолии қобилияти меҳнатӣ дошта аз рӯи қонуни ҳар як мамлакат муайян карда мешавад. Масалан, дар Тоҷикистон синну соли қобили меҳнат ба таври зерин муқаррар карда шудааст: мардони 15-63-сола ва занони 15-58-сола.

Бозори меҳнат. Замони моро давраи инқилоби илму техника меноманд. Пешрави илм ва техника ҳам маҳсули фикр ва эҷодкори инсон мебошад. Бинобар ин, бе иштироки бевоситаи инсон ягон рушди иқтисодӣ вучуд надорад. Аз ин нигоҳ, дар ҳақон дар қатори дигар шаклҳои бозор ба худ хос бозори қувваи корӣ вучуд дорад. Дар бозор мамлакатҳои пешрафта ҳамчун кишварҳои ба қувваи корӣ ниёздошта, мамлакатҳои рӯ ба рушд ҳамчун фурушандаи қувваи корӣ иштирок мекунанд.

Муҳочирати меҳнатӣ – рафтани шахрвандони як мамлакат ба дигар мамлакат барои ёфтани ҷойи кор рафтан дар назар дорад. Аз ин ҷо шахсоне, ки ба муҳочирати меҳнатӣ мераванд, бояд ба талаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ бошанд. Онҳо бояд пеш аз ҳама забони мардуми мамлакатеро, ки ба он ҷо мераванд, хуб донанд, қонуни муҳочирати меҳнатиро риоя намояд. Аз техника ва технологияи истехсолот ва хизматрасонӣ нағз бохабар бошанд. Дар акси ҳол, ба рақобати бозори меҳнат тоб оварда наметавонанд.

Комплекс – калимаи латинӣ буда, дар забони тоҷикӣ таркибро ифода менамояд. Он маҷмуи ашё, амалиёт, ҳодисаю хусусиятҳоеро, ки як чизи томо ташкил медиҳад, таҷассум менамояд. Маънои асосии он ба ҳам пайвастагии ашё ва ҳодисаҳо мебошад.

Комплекси хоҷагии халқ – шаклгирии таърихии соҳаҳои истехсолӣ ва ғайриистехсолии бо ҳам алоқаманди ҳудуди муайяно мегӯянд. Заминаи ибтидоии онро корхонаҳои истехсолӣ, хизматрасонӣ, маъмури ва ғайра ташкил менамоянд.

Комплекси истехсолию ҳудудӣ – бо ҳам алоқамандии соҳаҳо ва корхонаҳо, ки дар қаламрави муайян мебошанд, бо мақсади баланд бардоштани фойданокии истехсолот ташкил карда шудаанд. Дар ташаккул ёфтани он маҳсусгардонии корхонаҳо бо харчи кам, истифодаи ашёи хом, сӯзишворӣ, қувваи барқ, баланси захираҳои корӣ ва шароити табиӣ ба инобат гирифта мешавад.

Комплекси кишоварзӣю саноатӣ – маҷмуи соҳаҳои хоҷагии халқ, ки ба истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ, коркарди саноатии он, ба истеъмолкунандагон расонидани он машғуланд. Вазифаи он таъмин кардани хӯрокворӣ ва ашёи хом мебошад. Ба таркиби комплекси кишоварзӣю саноатӣ се соҳа дохил мешаванд:

1) соҳаи саноат, ки кишоварзиро ба воситаҳои истеҳсолот ва хизматрасонӣ таъмин менамоянд; 2) худи соҳаи кишоварзӣ; 3) соҳае, ки коркард ва маҳсулоти тайёро ба мизочон дастрас менамояд.

Ноҳиябандии иқтисодӣ – ин тақсими худуд ва ё мамлакат ба ноҳияҳои иқтисодӣ аст. Он аз нигоҳи иқтисодӣ қисми таркибию каламаври мамлакат ба ҳисоб меравад. Барои он ягонагии ҳаёти ҷамъиятию иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маҳсусгардонии истеҳсолот ва алоқамандии истеҳсолӣ хос мебошанд. Ҳангоми ба ноҳияи иқтисодӣ чудо кардани мамлакат шароити табиӣ низ ба назар гирифта мешавад. Ғайр аз маҳсусгардонӣ дар ташаккул ёфтани ноҳияи иқтисодӣ нақлиёт, рушди комплекси хоҷагӣ, марказҳои истеҳсолӣ, сохтори миллию сисёӣ ва тақсими маъмурии мамлакат аҳамияти калон доранд.

Маҳсусгардонӣ – рушд додани соҳае, ки қисми маҳсулоташон ба содирот нигаронида шуда, тавассути оқилона истифода бурдани шароит ва сарватҳои табиӣ, захираҳои қорӣ, шароити иқтисодӣ ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли маҳсулоти яхела имконият медиҳад. Барои муайян кардани маҳсусгардонӣ аз нишондодҳои зерин истифода мебаранд:

1. Ҳаҷми мутлақи маҳсулоте, ки ин ва ё он соҳаи маҳсусгардида истеҳсол менамояд. 2. Ҳиссаи маҳсулоти истеҳсолкардаи соҳа нисбат ба истеҳсоли тамоми маҳсулоти дар мамлакат ва ноҳияи иқтисодӣ истеҳсолгардидаи ҳамин соҳа. 3. Ҳиссаи содироти маҳсулоти соҳа нисбат ба ҳамаи маҳсулоти ҳамин соҳа, ки дар мамлакат ё дар ноҳияи иқтисодӣ истеҳсол карда мешавад. 4. Ҳиссаи ноҳияи иқтисодӣ дар содироти маҳсулоти соҳае, ки ба мубодилаи маҳсулоти ҳамин соҳа иштирок менамоянд. 5. Ҳиссаи соҳа дар тамоми маҳсулоти саноатӣ ва ё кишоварзӣ.

Занҷираи истеҳсолӣ – одатан соҳавӣ ва силсилавӣ мешавад. Мувофиқи усули соҳавӣ корхонаҳои саноатӣ аз нигоҳи истеҳсолӣ, маҳсулоти яхела ва истифодаи ягона ба ин ва ё он соҳаи саноатӣ шомил карда мешаванд. Силсилаи истеҳсолӣ ҳама ҷабҳаҳои коркарди ашёи хом, истеҳсоли маҳсулоти асосӣ ва коркарди партови онро дар бар мегирад. Ба ақидаи Н. Н. Колосовский, иттиҳодияи устувори истеҳсолии бо ҳам алоқаманд дар атрофи истеҳсолоти асосӣ рушд меёбад. Силсилаҳои истеҳсолӣ вобаста ба амалҳои умумӣ – иқтисодӣ ва истеҳсолию технологӣ як хел инкишоф намеёбанд. Аз ин нигоҳ, онҳоро ба ду гурӯҳ чудо мекунанд: пурра ва нопурра. Силсилаи пурра аз коркарди ибтидоӣ ашёи хом то истеҳсоли маҳсулоти тайёр ва коркарди партови истеҳсолиро дар бар мегирад. Силсилаи нопурра бошад, ҳама ҷараёни технологиро дар бар намегирад. Силсилаҳои истеҳсолӣ асоси ноҳияи саноатӣ, гиреҳи саноатӣ ва маркази саноатиرو ташкил менамоянд.

Ноҳияи саноатӣ – соҳаҳои саноатиرو дар бар мегирад. Он қисми таркибии ноҳияи иқтисодӣ буда, дигар соҳаҳои истеҳсолию ғайриистеҳсолиро дар бар намегирад. Ноҳияи саноатӣ ду хел мешавад: соҳавӣ ва интегралӣ.

КЎЛ ВА ОБАНБОРҶОИ АСОСӢ

Номгӯй	Дар кучо ҷойгир аст	Баландӣ аз сатҳи баҳр, м	Масоҳат, км ²
Зоркӯл	Помири Шарқӣ	4126	38,9
Искандаркӯл	Қаторкӯҳи Ҳисор	2195	3,4
Қарокӯл	Помири Шарқӣ	3914	380,0
Яшилкӯл	Помири Ғарбӣ	3734	35,6
Сарез	Помири Ғарбӣ	3239	80,0
Обанбори Қайроққум	Дарёи Сир	347	513,0
Обанбори Каттасой	Дарёи Каттасой	1165	2,04
Обанбори Фарҳод	Дарёи Сир	300	46,0
Обанбори Норақ	Дарёи Вахш	980	98,0
Обанбори Селбур	Дарёи Қизилсу	581	2,3

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ОИД БА ТОҶИКИСТОН

Масоҳат	141,4 ҳаз. км ²
Шумораи аҳоли (1 июли соли 2019)	9,7 млн.
Зичии аҳоли ба ҳисоби миёна (2019)	69,7 нафар дар 1км ²
Вилояти мухтор	1
Шаҳрҳои тобеи ҷумҳурӣ	18
Шаҳракҳо	57
Ноҳияҳо	58
Баландии бештарин аз сатҳи баҳр	7495 м
Баландии паस्तтарин аз сатҳи баҳр	300 м
Тӯли ҳудуд: аз ғарб ба шарқ	715 км
аз шимол ба ҷануб	509 км
нуктаҳои канории ҷумҳурӣ (арз ва тӯл):	
Шимол	41°05' а. шим.
Ҷануб	36°40' а. шим.
Ғарб	67°31' т.ш.
Шарқ	75°14' т.ш.
Масофа аз сарҳадҳо то баҳр:	700 км
то Арал	1150 км
то Каспий (Ҳазар)	
ТАБИАТ	
1. Дарозии умумии дарёҳо, 30 ҳаз. км	(28500)
2. Ҳисоби миёнаи солонаи ҷоришавии об аз ҷумла: Ому	бештар 80 млрд. м ³ 60 млрд. м ³

Зарафшон	то 53 млрд. м ³
Сир	то 15 млрд. м ³
3. Сарватҳои гидроэнергетикӣ бо хамроҳии рӯди Панҷ	бештар 32 млн. кВт

ЗАМИМАИ 3

ДАРЁҶОИ АСОСӢ

Номи дарё	Резишгоҳ	Дарозӣ, км	Масоҳати хавза, км ²	Тарзи гизогирӣ
Ому	Баҳри Арал	2294	199350	Пиряху барф
Бартанг (Мурғоб, Оксу)	Панҷ	103	2070	—//—
Ванҷ	Панҷ	71,0	1740	—//—
Вахш	Ому	524	39100	—//—
Зарафшон	—	877	12300	—//—
Кофарниҳон	Ому	387	11600	Барфу пирях
Ғунд	Панҷ	296	12300	Пиряху барф
Қизилсу	Панҷ	262	7070	Барфу пирях
Хинғоб	Вахш	196	6660	Пиряху барф
Панҷ	Ому	921	114000	—//—
Сир	Баҳри Арал	2212	21900	—//—
Шоҳдара	Ғунд	142	4180	—//—
Фон	Зарафшон	24	3230	—//—
Яхсу	Қизилсу	160	2710	Барфу борон

ЗАМИМАИ 4

ЧАШМАҶОИ ОБИ ШИФОБАҶШ

№	Ном	Мавқеи ҷойгиршавӣ
1.	Ҳоҷаобигарм	ноҳияи Варзоб
2.	Обигарм	шаҳри Роғун
3.	Ҳавотог	ноҳияи Истаравшан
4.	Явроз	шаҳри Ваҳдат
5.	Гармоба (Чавонӣ)	ноҳияи Файзобод
6.	Ҳочасангхок	ноҳияи Варзоб
7.	Анзоб	қаторкӯҳҳои Ҳисор
8.	Навбедак	ноҳияи Айнӣ
9.	Шоҳамбарӣ	қаторкӯҳҳои Ҳисор
10.	Ҷилондӣ	ноҳияи Шугнон
11.	Гармчашма	ноҳияи Ишкошим
12.	Чилучорчашма	ноҳияи Носири Хусрав
13.	Шифо	ноҳияи Исфара

14.	Ёс	шаҳри Ваҳдат
15.	Андароб	ноҳияи Ишқошим
16.	Пушиён	ноҳияи Восеъ
17.	Меҳробод	ноҳияи Файзобод
18.	Муллошайх	ноҳияи Файзобод

ЗАМИМАИ 5

КАЛОНТАРИН КҶҲҲО ВА ҚАТОРКҶҲҲОИ АСОСӢ

№	Ном	Номи қуллаҳои асосӣ	Баландии мутлақи қуллаҳо аз сатҳи баҳр (м)
1.	Академияи илмҳо	Исмоили Сомонӣ	7495
2.	Ванҷ	Баландии Язгулом	5588
3.	Ҳисор	Қазноқ	3141
4.	Дарвоз	Арнавард	6083
5.	Паси Олой	Абӯалӣ Сино	7134
6.	Зарафшон	Чимтарга	5489
7.	Ишқошим	Маяковский	6096
8.	Қаротегин	Душоха	3925
9.	Курама	Бобоиоб	3769
10.	Мазор	Мазор	5889
11.	Мугултой	Музбек	1624
12.	Музқӯл	Афсарони шӯравӣ	6233
13.	Пётри Якум	Маскав	6785
14.	Рушон	Пахтакор	6080
15.	Сарикӯл	Лявирдир	6351
16.	Аличури Шимолӣ	Кулин	5929
17.	Туркистон	Махрут	5621
18.	Ҳазрати шоҳ	Ҳазрати шоҳ	4088
19.	Шоҳдара	Карл Маркс	6726
20.	Шугнон	Харсангӣ	5704
21.	Аличури Ҷанубӣ	Қизилдангӣ	5706
22.	Язгулом	Истиклол	6974

ЗАМИМАИ 6

ПИРЯҲҲОИ КАЛОНТАРИН

№	Ном	Дарозии пирях (км)	Масоҳати пирях (км ²)	Мавқеи ҷойгиршавӣ
1.	Бивачӣ	27,8	37,1	Кӯҳи Академияи илмҳо
2.	Савуқдараи калон	25,2	69	Кӯҳи Паси Олой
3.	Гандо	22,5	55	Кӯҳи Пётри Якум

4.	Гармо	27,5	114,6	Кӯхи Академияи илмҳо
5.	Чамбияти географӣ	21,5	64,4	Кӯхи Академияи илмҳо
6.	Грумм-Гржимайло	36,7	142,9	Саршавии дарёи Танимас
7.	Дарвоз	16,5	44	Кӯхи Дарвоз
8.	Зарафшон	25,0	132,6	Кӯхи Зарафшон
9.	Мазордара	19,5		Саршавии дарёи Язгулом
10.	Мазор	17,3	23	Кӯхи Дарвоз
11.	Октябр	16,5	88,9	Кӯхи Паси Олой
12.	Ракзавӣ	24,2	25,5	Саршавии дарёи Язгулом
13.	Сагрон	7	48	Кӯхи Петри Якум
14.	Федченко	77,0	700	Помири Шимоли
15.	Фортамбек	20	75	Кӯхи Петри Якум
16.	Танимаси Шимоли	18	55	Кӯхи Академияи илмҳо

ЗАМИМАИ 7

АҒБАҶОИ АСОСӢ

№	Ном	Мавзеи ҷойгиршавӣ	Баландии мутлақ (м)
1.	Оқбайтал	Қаторкӯҳи Музкӯл	4655
2.	Анзоб	Қаторкӯҳи Ҳисор	3372
3.	Койтезак	Қаторкӯҳи Аличури Ҷанубӣ	4271
4.	Хобуробот	Қаторкӯҳи Дарвоз	3270
5.	Шаҳристон	Қаторкӯҳи Туркистон	3378
6.	Гуралаш	Қаторкӯҳи Туркистон	2710
7.	Вешаб	Қаторкӯҳи Туркистон	3889
8.	Оббурдон	Қаторкӯҳи Туркистон	3960
9.	Туро	Қаторкӯҳи Туркистон	3700
10.	Янгидаван	Қаторкӯҳи Олой	4674
11.	Бокбаш	Қаторкӯҳи Олой	4282
12.	Дубурса	Қаторкӯҳи Зарафшон	4100
13.	Дукдон	Қаторкӯҳи Зарафшон	3802
14.	Мӯра	Қаторкӯҳи Зарафшон	3792
15.	Чормағзак	Қаторкӯҳи Рангон	1500
16.	Кулма	Қаторкӯҳи Сарикӯл	4363
17.	Товасанг	Қаторкӯҳи Ҳисор	3306

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	5
§ 1. Давраҳои рушди илмҳои географӣ	9
§ 2. Омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи Тоҷикистон	16
§ 3. Омӯзиши географияи Тоҷикистон дар давраи истиқ- лолият	22

БОБИ I. ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН

§ 4. Мавқеи географӣ, ҳудуд ва тақсимои маъмурӣ	26
§ 5. Харитаҳо ва қор бо онҳо	38
§ 6. Солшумории геологӣ	47
§ 7. Релйеф ва сохти геологӣи Тоҷикистон	53
§ 8. Сарватҳои зерзаминӣ	60
§ 9. Иқлим	66
§ 10. Обҳои дохилӣ	73
§ 11. Проблемаи оби нӯшокӣ	80
§ 12. Ҳок ва захираи замин	84
§ 13. Наботот ва ҳайвонот	91
§ 14. Минтақаҳои табиӣ	97
§ 15. Ҳодисаҳои ғайримутаҷаққили табиӣ	104
§ 16. Муҳофизати табиат ва масъалаҳои экологӣ	108
§ 17. Нохияҳои табию географӣ	114
§ 18. Истилоҳоти географияи табиии Тоҷикистон	129

БОБИ II. ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

§ 19. Аҳоли ва захираҳои меҳнати	133
§ 20. Мушкилоти демографӣ	138
§ 21. Давраҳои ташаккули хоҷагии халқ	141
§ 22. Қонуният ва самтҳои ҷойгиркунии истеҳсолот	149
§ 23. Саноат	151
§ 24. Саноати вазнин	154
§ 25. Комплекси кишоварзӣ ва саноатӣ	165
§ 26. Кишоварзӣ ва муҳити зист	179
§ 27. Истеҳсоли молҳои истеъмоли халқ ва соҳаи хизмат- расонӣ	184
§ 28. Нақлиёт	192
§ 29. Тараққиёти хоҷагии халқ дар оянда	198

БОБИ Ш. ТАШКИЛИ МИНТАҚАВИИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ

§ 30. Ноҳиябандии иқтисодӣ ва сиклҳои истеҳсоли	203
§ 31. Комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КҲИТҶ)	209
§ 32. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистон	213
§ 33. Робитаҳои иқтисодии берунӣ	230
§ 34. Иқтисодиёти Тоҷикистон – комплекси ягонаи хоҷагӣ (такрори умумӣ)	234

ЗАМИМА

Замимаи 1. Кӯл ва обанборҳои асосӣ	242
Замимаи 2. Маълумоти умумӣ оид ба Тоҷикистон	242
Замимаи 3. Дарёҳои асосӣ	243
Замимаи 4. Чашмаҳои оби шифобахш	244
Замимаи 5. Калонтарин кӯҳҳо ва қаторкӯҳҳои асосӣ	244
Замимаи 6. Пирияхҳои калонтарин	245
Замимаи 7. Ағбаҳои асосӣ	246

МУҲАББАТОВ ХОЛНАЗАР, АКОБИРОВ ШОСАФАР,
РАҲИМОВ МУҲИДДИН

ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН

Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Муҳаррир

Мусахҳех

Муҳаррири техникӣ

Тарроҳон

Д. Мирфаёзова

М. Саидова

Н. Салоҳиддинзода

М. Ҷунайдозода

З. Саъдуллоев

Ба чоп 28.02.2020 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.
Чопи офсет. Андозаи 60x90 $\frac{1}{16}$. Ҷузъи чопӣ 16.0
Адади нашр 160000 нусха.
Супориши № 198/2019

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.
Тел: 222-14-66
E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи ҚСП «Ганҷ-нашриёт» чоп шудааст.
Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯч. Южно-обходная, 3. Тел.: 44-600-35-58.
E-mail: info@ganj.tj